

© 1920-1921

ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ

(જીવનચરિત્ર)

લેખક

અંબેલાલ નારણજી ભેશી

બી. એ., એલ. એલ. બી.,
એડવોકેટ, હાઇ કોર્ટ, મુંબઈ.

કા. ૩

બૃહદ્ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર
૪૩, જરીવાલા બીલ્ડિંગ, ચૌધાટી, મુંબઈ-૭

પ્રકાશક .

અ બિલાશ નારણુજી જોરદી,
બૃહદ્ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર,
૪૩, જરીવાલા બિલ્ડિંગ,
ચૌપાદી, મુંબઈ નં.-૭

અમદાવાદ અને સૌરાષ્ટ્રના
વિક્રેતા
શુભંદર શ્રીષ્ઠ રત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તા,
અમદાવાદ

(સર્વ હક લેખકને રવાના)

પ્રથમ આવૃત્તિ • તા. ૧૫-૮-'૪૬

મૂલ્ય : રૂા. ૪-૮-૦

મુંબઈના બિલેતા •

સહકારી પ્રકાશન લિમિટેડ
રાબબલાદ રવાદી,
હામા રજીડ, રીડી,
મુંબઈ

અદક

કરપુરચંદ રજી રાઈ
નૂતન પ્રિન્ટરી
ખડેરાવ મહેંદ સામે
ચંદેદ રા.

મારા છવન અને ઠવનના સર્વદેશીય વિકાસમાં
શુભ અને આદર્શ સંસ્કારોનું સિંચન કરી

મને

સાહિત્યપ્રિય, સંસ્કારપ્રિય, ધર્મપ્રિય

તથા ઠક્ષાપ્રિય

બનાવનાર

શૌજન્યમૂર્તિ પિતાશ્રી નારણભાઈ

તથા

વાત્સલ્યમૂર્તિ માતૃશ્રી જમનાબેન

તાં

પુનિત ચરણકમળમા

સવિનય સમર્પણુ

પ્રસ્તાવના

વર્તમાન હિંદના રાજકીય નેતાઓમાં રાજેન્દ્રપ્રસાદનું સ્થાન એક અને અદ્વિતીય છે. હિંદના એઓ એક પ્રતિભાશાળી રાજકીય પુરુષ અને મુત્સદ્દી છે એટલું જ નહિ પણ એમણે એમના જ્વલંત અને ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યથી, વિશિષ્ટ પ્રતિભાથી, અપ્રતિમ ત્યાગથી, સ્વદેશીય દેશભક્તિથી હિંદના યુવાનો પર એક જાદુઈ છાપ પાડી છે અને સ્વદેશાભિમાન, સેવા તથા રાજકારણના ક્ષેત્રમાં કેટલીક જ્વલંત પરંપરા પેદા કરી છે.

બિહારની જમીને જ મહાપુરુષોને જન્માવવાનું વરદાન છે. બિહારનું સંમરણ કરતાં કેટકેટલી મહાન વિભૂતિઓનાં સંસંમરણ જાગે છે ? ભારતની સમગ્ર સંસ્કૃતિ એક પછી

એક ચલચિત્રની જેમ દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડી થાય છે. બિહાર એટલે પતિતપાવની અને પ્રાતઃસ્મરણીય માતા વૈદેહીની જન્મભૂમિ. બિહાર એટલે સંસારી છતાં મુનિઓમાં જેમણે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું છે એવા યોગીરાજ જનકવૈદેહીની કર્મભૂમિ. બિહાર એટલે શુદ્ધ ભગવાનની પ્રતાભૂમિ તે મહાવીરસ્વામીની સંસ્કારભૂમિ. બિહારમાં માત્ર ગંગા જ વહેતી નથી પણ સંસ્કાર ગંગાના વહેણ પણ અવિરતપણે યુગોથી આ ભૂમિમાં વહેતાં આવ્યાં છે. બિહારની પુષ્પોદ્ધિ ભોમમાં જ એવી કંઈ દુર્ગ-દુપતા છે, એવી કંઈ ધાતુ છે કે, જેથી માનવી મહાન બને છે. અને આવા પ્રદેશની એવી આવીશીન સંસ્કારિતા, સુજનતા અને સેવાની અત્યંત મૂર્તિ તે બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

રાજેન્દ્રબાણુના આદર્શ જીવનમાંથી હિંદની નવી પેઢીના પ્રતિનિધિઓને ઘણું ઘણું શીખવાનું અને મઠણ કરવાનું છે. એમનો વિદ્યાવ્યાસંગ, કાર્યપદ્ધતિ, ચિંતન-પાસન, કર્તવ્યપરાયણતા, વ્યક્તિને સમષ્ટિમાં સમાવી દેવાની તમન્ના તથા એમની યોગીના જેવી નિરપૃઢી વૃત્તિ, આ બધામાંથી એકેક ગુણ જો આપણે યુવક અપનાવે તો મહાન બને. તો તો પછી અનેક ગુણો જે

જીવનમાં ઉતારી શકે તેની તો વાત જ શી ?

રાજેન્દ્રબાણુનું જીવનચરિત્ર લખવા માટે એક મોટું સદ્ભાગ્ય એ છે કે, એમણે પોતાની આત્મકથા લખી છે. એ આત્મકથા એક મોટા દળદાર ગ્રંથ છે. એટલે, એમાંથી એમના ચારિત્ર્યના વિશિષ્ટ અને મહત્વના પ્રસંગો ચૂંટીને અને બીજા કેટલીક સંબોધકપદ્ય સામગ્રીનો આધાર લઈને આ જીવનચરિત્રનું કહેવર થયું છે. રાજેન્દ્રબાણુના જીવનપ્રસંગો સમયાનુક્રમમાં નહિ પણ એમના જીવનના કયા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તે ઉપરથી આલેખ્યા છે. એમના જીવનની જે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ હતી, તેનું વિભાગીકરણ કરીને, એમાં એમના જીવનના પ્રસંગોને એ રીતે વિભાગમાં ગોઠવ્યા છે. સમયાનુક્રમમાં એમના જીવનપ્રસંગો ગોઠવવાથી, એમના જીવનની વિવિધ ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિનો સમગ્રતયા ખ્યાલ ન આવી શકે એ સ્વાભાવિક છે. અને આ પ્રકારની પ્રકરણયોજનામાં પિષ્ટપેષણનો ભય થોડે વધે અંશે રહે છે છતાં એ અનિવાર્ય છે.

રાજેન્દ્રબાણુનું જીવન તો એવું પાસાદાર હીરા જેવું

છે કે તમે જે દષ્ટિકાષ્ઠી તપાસો તે દષ્ટિએ રમ્ય લાગે. ગંગાનાં પાણી જેમ સ્વરૂપ બદલે, પણ પવિત્રતા ને શૈત્યમાં બધે સરખાં જ હોય છે, તેવું જ રાજેન્દ્રબાણુની જીવનસરિતા વિશે છે. ગંગાનો પ્રવાહ તો ઉત્તર હિદમાં જ વહે છે જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુની જીવનસરિતાનો પ્રવાહ તો સારાય દેશમાં એક સ્થળથી બીજો સ્થળ અવિરત વહી રહ્યો છે. એ બધાને પવિત્ર કરે છે, ગ્રેરે છે અને જે જે એમના સમાગમમાં આવે છે તેની જીવનોન્નતિ સાધે છે.

રાજેન્દ્રબાણુનું સ્થાન આજનાં આપણા રાષ્ટ્ર-નેતાઓની સરખામણીમાં ડેવું છે, તેનો ખ્યાન આવે એટલા માટે એમને તુલનાત્મક દષ્ટિએ અમુક પ્રકરણોમાં જોવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ પ્રયત્ન પણ અછડતો છે હતા આવા તુલનાત્મક અભ્યાસની પણ જીવન-ચરિત્રમાં આવશ્યકતા છે એટલું જ નહિ પણ ગૌરવ-ભયું સ્થાન છે.

રાજેન્દ્રબાણુ એ માધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિના સાચા અને સીધા વારસદાર છે. એથી જ એમને સરકારી હોદ્દા ગમતા નથી. એમના જોવા સાત્વિક અને સદ્વૃત્તિના

માનવીને એ બધાની માયા ન જ હોય. છતાં એ પદ એમને સોંપવામાં આવ્યું ત્યારે એમણે એ શોભાવ્યું પણ ખરું ને તક મળતાં પાછી પોતાની મૂળ રિયતિ પર મૂળવૃત્તિને રોચક એવી પરિસ્થિતિમાં આવી ગયા. આ જ સિદ્ધાંતને લક્ષ્યમાં રાખી એમણે મહાસભાને કાંટાળો તાજ ત્રણ ત્રણ વાર ગ્રહણ કર્યો છે. આ જ ભાવનાથી પ્રેરાઈ એઓ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના સભ્ય થયા, મધ્યસ્થ સરકારના અન્નમંત્રી થયા, બંધારણ-સભાના પ્રમુખ થયા, તેમજ મહાત્મા ગાંધી સ્મારક ફંડના પ્રમુખ થયા. અને આ પ્રવૃત્તિઓ એમણે સ્વદેશાભિમાન અને દેશસેવાની જ્વલંત ભાવનાથી પ્રેરાઈને જ આદરી. નહિ તો સાઠાઈમાં રાચતા એવા રાજેન્દ્રબાણને જાહેરાત, સત્તા, લોકપ્રિયતા, પક્ષાપક્ષી, મેરીરીતેતરી વિગેરેમાં જરાય રસ નથી અને એની પ્રતીતિ એમના સમગ્ર જીવનની ઝાંખી કરતાં સહેજે જથ્થાઈ આવે છે.

હિંદના રાજકારણમાં ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદનું સ્થાન આજે બીજાપિતામહનું છે. આ રિયતપ્રત્ય અને ઠમસીલ મુસદ્દીએ દેશના રાજકારણનાં ધોરણને ઉન્નત કરવા

અનેકવાર જોલવાત્રા કરી છે, કૌટુંબિક સુખ જતું કર્યું છે, ઘણા કડવા મીઠા ઘુંટડા મળ્યા છે, સ્પષ્ટવક્તૃત્વથી ઘણાંયનાં મન ફુલબ્યાં છે, ઘણી શારીરિક માતના સહન કરી છે, ફેટલીયે વાર આર્થિક આંધીમાંથી પસાર થયા છે, અને આવી રીતે એમણે જીવનની ઘણી લીલીસૂકી જોઈ નાંખી છે છતાં આ પ્રત્યેક અગ્નિપરીક્ષામાંથી એઓ ઉત્તરોત્તર નિર્માળ અને પવિત્ર થઈને બહાર આવ્યા છે. કેમ્બ્રિજમાં પેડેયો સડો દૂર કરવા એમણે બગીરથ પ્રયાસો આદર્યો છે, સત્તા પાછળ વલખા મારવા કરતાં સેવા અને સિંપાર્થગિરિના આદર્શને એમણે વધારે અપનાવ્યો છે, દેશમાં એકતા સ્થાપવા માટે એમણે એમનાથી બનતું બધું કર્યું છે, ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યને વેગ આપવા એમણે આખા હિંદની મુસાફરી કરી, એ સંબંધી ઉપયોગી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરી એમણે આ કાર્યને આમજનતામાં ઘણું લોકપ્રિય બનાવ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ, આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક તેમજ સાહિત્યિક અને કેળવણી વિષયક ક્ષેત્રોમાં પણ એઓ એમના હરેલ, બુદ્ધિમય અને અનુભવજન્ય વિચારો પ્રગટ કરી ઘણા સ્પષ્ટણીય ફેરફારો કરાવી શક્યા છે.

અન્નમંત્રી તરીકેની એમની દ્વંડી કારકીર્દિમાં પણ એમણે આખા હિન્દની મુસાફરી કરી હિંદના સંખ્યાબંધ માનવીઓને જે રાહત આપી છે તે તો હજી ગર્હ કાલની જ વાત છે. બંધારણસભાના પ્રમુખ તરીકે એમણે જે જ્વલંત કામગિરિ બજાવી છે તે એમનું નિષ્પક્ષપાતપણું, એમનું જગતના અન્ય દેશોના બંધારણનું તલરેપશી જ્ઞાન, એમની ધારાશાસ્ત્રી તરીકેની કૌશલતા, તથા એમના દરેક, વ્યવહાર અને પરિપક્વ વિચારોની સહેજે ઝાંખી કરાવે છે. કૌશિસની આજની લોકપ્રિયતાનો મુખ્ય પણ રાજેન્દ્રબાણની સુજનતા, નમ્રતા અને સમદષ્ટિને આભારી છે. રાજેન્દ્રબાણ એ કૌશિસ અને કેપીનેટ વચ્ચે સુવર્ણશૃંગલ રૂપ છે. જે દેશમાં અને જે યુગમાં રાજેન્દ્રબાણ જેવા સાત્વિક વૃત્તિવાળા, સહૃદયી અને ત્યાગી પુરુષો પેદા થાય છે તે દેશનું અને તે યુગનું ભાવિ હિતજીવન છે એ નિર્દિવાદ છે.

રાજેન્દ્રબાણ એટલે વર્તમાન હિંદના પુરુષાર્થની મન્ય, ગૌરવાન્વિત અને રોમાંચક કહાણી. રાજેન્દ્રબાણ એટલે આદર્શ અને વ્યવહારનો સુભગ અને સુરેખ

૧૨ સત્યાગ્રહી૧૩૮-૧૫૦
૧૩ સાહિત્યકાર૧૫૧-૧૬૦
૧૪ જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો	૧૬૧-૧૮૦
૧૫ રાજેન્દ્રબાણુના વિચાર મૌકિતકો૧૮૧-૧૯૬
૧૬ રાજેન્દ્રબાણુ ને જવાહરલાલ	...૨૦૦-૨૦૭
૧૭ રાજેન્દ્રબાણુ ને સરદાર૨૦૮-૨૧૫
૧૮ રાજેન્દ્રબાણુ ને રાજાજી	૨૧૬-૨૨૨
૧૯ રાજેન્દ્રબાણુ ને ગાંધીજી	...૨૨૩-૨૨૬
૨૦ કુટુંબજીવન૨૩૦-૨૩૭
૨૧ રાજેન્દ્રબાણુના જીવનની વિશેષતાઓ૨૩૮-૨૫૦
ઉપસંહાર૨૫૧-૨૫૮

પરિચિત્ર ૧ કું ' દિલ્લી રાખૂબાસ '

જુલૈયુ જુલૈયુ મ વાવલિ : અવિપત

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

સુમેળ એટલું જ નહિ પણ તપસ્વી, શૃદ્ધસ્થી અને
 મુત્સદ્દીનો ત્રિવેણીસંગમ. અનેક દષ્ટિએ વૈશિષ્ટ્ય
 ધરાવતું એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રતિભાષાળી છે અને દરિદ્ર-
 નારાયણની મૂક સેવામાં આ બત્રીસલક્ષ્યાનું સમમ જીવન
 હોમાઈ મધું છે. એમની અનન્ય આત્મકથામાં એમણે
 પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઘણી આકર્ષક રીતે વ્યક્ત કર્યું છે
 અને અનેકને પ્રેરણા આપે એવું મન્ય જીવન જીવી એમણે
 હિંદના રાજકીય જીવનમાં એક ચૂસ્ત રાષ્ટ્રસેવકના આદર્શની
 જ્વલંત પરંપરા રજૂ કરી છે. રાજેન્દ્રપ્રાણ હિન્દની એક
 જ્વલંત અને પ્રુવચણી વિભૂતિ છે. અને એ વિભૂતિને
 અનુરૂપ એવું એમનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે. આવી વિભૂતિ-
 ઝોની સરખામણી ન હોય, એમનું વર્ગીકરણ પણ ન હોય.
 એમનો તો વ્યક્તિગત અભ્યાસ જ હોય ।

૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૯ } અ. બેલાલ નારણજી જોશી
 હાઈકોર્ટ, મુંબઈ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ

પૃષ્ઠા

પ્રસ્તાવના

૧ બાલ્યકાળ ૧- ૧૫
૨ લગ્ન ૧૬- ૨૧
૩ કૌટુંબજીવનનાં સંસ્મરણો	૨૨- ૩૫
૪ વકીલાત ૩૬- ૫૧
૫ જીવનપત્ની ૫૨- ૬૦
૬ રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં ૬૧- ૭૫
૭ સુધરાઈમાં ૭૬- ૮૪
૮ વિદેશયાત્રા ૮૫-૧૦૦
૯ કૌટુંબજીવન૧૦૧-૧૦૭
૧૦ જીવનજીવન	...૧૦૮-૧૨૦
૧૧ લોકસેવક૧૨૧-૧૩૭

પ્રકરણ ૧ છું

બાલ્યકાળ

સંયુક્ત પ્રાંતમાંથી ચારપાંચ પેઢી થયાં એક ગરીબ કાપસ્ય કુટુંબ બિહારના સારન જિલ્લાના જિરેદારી નામના ગામમાં આવીને વસેલું છે. કુટુંબ પૈસેટકે ગરીબ છે, પણ બુદ્ધિએ ને સંસ્કારે તો સમૃદ્ધ છે. જિરેદારી ગામમાં એ કુટુંબ જ સિક્ષિત છે. કાપસ્ય એ સંસ્કારી, બદ્ર, બુદ્ધિશાળી અને આગળપડતી કામ ગણાય છે. આ કુટુંબને આખા ગામે અપનાવી લીધું છે. આખું ગામ એમની પર વારી જાય છે. ગામને શિક્ષણ આપે, ને, ગામ આ લોકોને પોષે. એ કુટુંબના વડા છે શ્રી. ચૌધુરીલાલ. ચૌધુરીલાલના ચારે બાળક વખાણ થાય છે. ને એમની ખ્યાતિ ઠેક હયુઆ દરબાર સુધી પહોંચે છે. હયુઆ દરબારને રાજ્યના કામ માટે બહુ ચપળ, ખટ-પટથી દૂર રહે છતાં ખટપટને પહોંચી વળે, રાજ્યનું નાતું મોટું કામકાજ સંભાળી રહે એવા બાહોશ માણસની જરૂર છે. બુદ્ધિશાળી ને બાહોશ માણસ મળે, તો, પ્રામાણિક ન નીકળે. ને, પ્રામાણિક હોય તો રાજ્યમાંના સડાએ એ અપ્રામાણિક જની જાય, એવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ પ્રવર્તેલી. રાજ્યમાં કંઈ ઠેકાણું ન મળે. બાદશાહી ખાતું, સાંચરસ્વત ઘણી, તત્ત્ર સિધ્ધિ, એમાંથી ઉગરણ જ માણસની ખોજ રાજ ચલાવતા હતા. ત્યાં દોષકે-ચૌધુરીલાલનું નામ સચમ્બું.

ચૌધુરીલાલને હથુઆ બોલાવ્યા. ને પહેલાં તો નાની શી જવાબ-
દારીની નોકરી સોંપાઈ. આ કામ એમણે એટલી સુંદર રીતે બજાવ્યું,
કે ધીમેધીમે, બે ચાર વર્ષમાં એઓ દીવાનપદે પહોંચ્યા.

દીવાન ચૌધુરીલાલ રાજ ને પ્રજા બન્નેનાં મન રાજી કરી શક્યા
હતા. રાજ્યની આખી સિકવ એમણે ફેરવી નાંખી. જ્યાં અત્રતતા
હતી, ત્યાં સુધ્યવસ્થા આવી, જ્યાં નિસ્તેજ હતી ત્યાં તાજગી આવી.
હથુઆ રાજ્યની આમદાની વધી, કાલિ વધી, પ્રતિષ્ઠા વધી. રાજને
પૂરો વિશ્વાસ એમણે સંપાદન કર્યો હતો. રાજ શ્રુત્ય પામ્યા ત્યારે
પોતાના ભાઈના છોકરાને રાજ્ય વસિયતનામાંની રૂએ સોંપી ગયા. ને,
બત્રીજની સોંપણ પોતાના વિશ્વાસુ દીવાનને કરતા ગયા. ચૌધુરીલાલે
નવા રાજને પોતાના પુત્રથી પણ અધિક સાચવ્યો. એના ખાટલાની
પાસે જ, પોતે ખાટલો ઢાળીને સુએ. એનું બોજન પોતે આખીને
પછી જ રાજને અપાય. રાજ્યની આમદાની ત્રણગણી વધારી. નવા
રાજ એમને પિતાની જેમ ગણતા. એમના દેખતાં કદિ કુછો ન પીએ.
એમની જોડે અદ્યધા વર્તે. એમને એમના પગાર ઉપરાંત, રાજ
રાજ્યના ઢોઢારેથી જ એમને ત્યાં સીધું જતું, ને, રાજના પુત્રને
શીખવવા જતા મોલવી સાહેબ જ ચૌધુરીલાલના પુત્ર જમદેવ ને એના
બત્રીજ મહાદેવને ભણાવતા. રાજની નામરજી હોવાથી ચૌધુરીલાલે
પુત્રને તથા બત્રીજને અંગ્રેજ શિક્ષણ આપ્યું નહિ, ને એ રીતે એ
કુટુંબમાં દારસી શીખવાની પ્રથા પડી.

૨૫-૩૦ વર્ષો સુધી ચૌધુરીલાલ દીવાનપદે રહ્યા. એમણે પણ
એ દરમિયાન સારી જેવી આવક પેદા કરી, સાત આઠ હજારની આમ-
દાનીની જાગીર ખરીદી, ને કુટુંબને સમૃદ્ધ કર્યું.

ચૌધુરીલાલના કુટુંબમાં એક એમનો પુત્ર જમદેવ ને એમના ભાઈ

મિત્રીલાલને પુત્ર મહાદેવ. મિત્રીલાલ નાનપણમાં જ મૃત્યુ પામેલા. એટલે ભાતૃવત્સલ ઔધુરીલાલે ખૂબ પ્રેમથી તે પુત્રના કરતાં પણ અધિક દરકાર લખને બત્રીંગ મહાદેવને મોટા કર્યો. મહાદેવ ને જગદેવ બન્ને સમાભાષ્યોની જેમ રહેતા, એક સાથે બંધુતા, એક સાથે સુતા ને 'એક ભાણે જમતા. બન્ને સારી રીતે ઉછરેલા. પણ એકાએક આદત ગુજરી. હથુઆના રાગસાહેબનું મૃત્યુ થયું. ને રાજ્ય = ફોર્ટ ઓફ વોડસ ને સોંપાયું. ઔધુરીલાલ અંગ્રેજી તો જાણે નહિ. ત્યાં તો અંગ્રેજીમાં જ બધો કારભાર ચાલે, એટલે દીવાનપદ હાથમ રહે એમ હતું નહિ. ઔધુરીલાલને એક વાર દીવાનપદ મોગવ્યા પછી એનાથી ઓછા દરજ્જાની નોકરી કરવામાં માનહાનિ લાગી. એમને પૈસા કરતાં પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવ વધારે વહાલાં હતાં. એમણે તુરત જ રાજનામું આપ્યું ને છૂટા થયા. ને પોતાના અસલ રથાન જિરાદેઈમાં આવીને પુનઃ વસવાટ કર્યો.

ઔધુરીલાલને હવે કમાવાની જરૂર નહોતી હવે અવરથા પણ થઈ હતી. કુકુંબ બેઠાં બેઠાં ખાઈ શકે એવી જમીનજમીર હતી. એમનો પુત્ર તથા બત્રીંગે હવે જમીનજમીર સંભાળે તેટલા મોટા થયા હતા. એટલે એમણે નિવૃત્ત જીવન માળવા માંડ્યું. એમના પુત્ર જગદેવે જમીનજમીરની દેખરેખનું કામકાજ સંભાળી લીધું. ન્યારે એમનો બત્રીંગે મહાદેવ એ બાગ બનાવતો, ને લોકોને હવા આપતો. બાગ બનાવવામાં, તથા નવાં નવાં ફૂલઝાડ રોપવા, ઉછેરવામાં એને ખૂબ રસ પડતો અને એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય થઈ પડ્યો. એમણે બનાવેલા બાગો, ને આંખાવાડીયાં આજે પણ મોજુદ છે. ને રોજ-રોજ સમૃદ્ધ થતાં જાય છે. એઓ કારસીના સારા વિદ્વાન, પણ સાથે સાથે સંસ્કૃતનો પણ સારો જ્ઞેવો. અભ્યાસ એમણે કરેલો. આયુર્વેદનો અભ્યાસ એમણે રસથી કરેલો. એ

વિધેનાં પુસ્તકો એઓ બાગના કામમાંથી નવરા પડતાં વાંચતા. ને, એમ કરતાં કરતાં શાસ્ત્રીય અધ્યયન કર્યા વગર કે પરીક્ષા પસાર કર્યા વગર એમણે વૈદ્ય કરવા માંડ્યું. એમણે કંઈ એ કામ આજીવિકા ખાતર ઊપાડ્યું નહોતું. પણ એની પાછળ તો શોખ ને સેવાભાવના હતી. પોતાનો અભ્યાસ ખીજને ઉપયોગી થાય, એ મારફત આમ-જનતાને લાભ થતો હોય તો એ કાર્ય કરવું એ જ ઉચ્ચ આશયથી એમણે વૈદ્યનો ધણે આરંભ્યો, ને જોતજોતામાં એઓ નામીયા વૈદ્ય તરીકે પંકાવા લાગ્યા. જાતજાતના દર્દીઓ એમની પાસે આવવા લાગ્યા. એમની એક લાક્ષણિકતા એ હતી કે એઓ કદી નાડી જોતા નહિ, કે, ઠોળને ત્યાં રોગીને તપાસવા જતા નહિ. માત્ર હકીકત ખ્યાનથી સાંભળી દવા આપના. આ રીતે એમને હાથે મોટાભાગના દર્દીઓને આરામ વળતો. જેઓ સારી સ્થિતિના હોય તેને એઓ દવાનો નુસખો લખી આપતા, ને, ગરીબને પોતે જાતે જ દવા બનાવી આપતા દવા તૈયાર કરવા એમને એક ખાસ નોકર રાખવો પડતો. એ રીતે મહાદેવ એક વિખ્યાત લોકસેવક બન્યા. જનતાની આ સામાજિક સેવાને લીધે એમની કાર્તિ ચારે દિશામાં ફેલાઈ. પણ એમણે પોતાની એ લોકપ્રિયતાનો જરા પણ લાભ ઊઠાવ્યો નહિ. જરા પણ પોતાની લાગવમનો પોતાને માટે ઉપયોગ કર્યો નહિ. ક્યારેય દર્દી પાસે કશું લીધું નહિ નિઃશ્વાસ સેવા એ એમનો જીવનમંત્ર હતો.

આમ શરીરે પણ એ નિરોગી હતા. એમનું શરીર પહેલવાન જેવું રનાયુજ્ય હતું. એઓ અખાડે જતા, ઘોડે બેસતા, ને, મગદળ વગેરેના દાવો છોકરાઓને શીખવતા. ઘોડેસવારીમાં તો એઓ નિષ્ણાત હતા. બલ્લમલા તેજ ઘોડાઓને પણ એઓ વશ કરતા.

આ મહાદેવને ત્રણ પુત્રીઓ ને બે પુત્રો હતા. બે પુત્રોમાં

મોટા બાળુ મહેન્દ્રપ્રસાદ, ને સૌથી નાના બાળુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ. આ પરથી પ્રતીત થશે કે બાળુ રાજેન્દ્રપ્રસાદમાં નાનપણથી જ સેવાભાવના જન્મેલી. સેવાભાવી પિતાનો વારસો એમના પુત્રને મળેલો. નાના પુત્ર એટલે લાડકા ઘણા. પિતા એમને કસરત, ઘોડેસવારી વગેરે શીખવતા. એમને બચપણથી જ પિતાને લીધે ઘોડેસવારીનો શોખ જન્મેલો. ને જાત જાતના ઘોડાઓ પર બેસવું, તેજી ઘોડાઓને વશ કરવા એ બધું બાળ રાજેન્દ્રને ધણું ગમતું.

નાનપણથી જ રાજેન્દ્રમાણુ રમતગમતના ખૂબ શોખીન. મામડાંની આંખલીપીપળી, ચક્રબિંદુ વગેરે રમતોનો એમને નાદ લાગેલો, ને આખો દિવસ રમવામાં ગાળે. આમ પ્રકૃતિને ખેળે, સુકત વાતાવરણમાં એમણે રમતગમતમાં એમના બચપણની રાશઆત કરી.

પણ એમની એક આદતને લીધે એમને નાનપણથી જ પરોક્ષ રીતે સાંસ્કારિક શિક્ષણ મળ્યું. એમને સાંજ પડતાં તો ઉંઘી જવાની ટેવ. સાંજ પડી કે આંખ ધેરાવા માટે ને આંખણામાં, કે નર્મ હોપ ત્યાં લેટી જાય. સાંજના ઉઘવા મડિ એટલે ધણું ખરું તો રાત્રે વાળુ લે જ નહિ. કારણ ઉંઘરેટા રાજેન્દ્રમાણુને ઉઠાડવા એ બારે મુશીબતનું કામ હતું. ને ઉંઘરેટા ઉઠાડ્યા તો પછી એમને જમાડવા એ એનાથી પણ વધુ વિકટ કાર્ય હતું. સાંજ પડે એટલે સુઈ જાય. પછી તો રાત્રે એમને નોકરો માતાની પાસે સુવાડે. બાઈસાહેબ ઉંઘે વહેલા એટલે જાગે પણ વહેલા અંધારામાં જાગે, ને માતાની સોડમાં લપાય. માતાને જગાડે, ને, એમની પાસે પ્રભાતીયાં ગવડાવે. દોઢ વાર મહાભારત ને રામાયણની કથા એમની મા કહેતાં. ને એ રીતે બાળકને નાનપણમાં ધાર્મિક-સંસ્કારો મળ્યા. ને ધાર્મિક કથાઓથી એઓ પરિચિત થઈ ગયા.

વહેલા સુવાની આદત તો એમને કોલેજમાં બજુતા, ને વકીલાત કરતા ત્યાં સુધી રહી સાંજ પડે કે જીંઘની મહેરબાની થતા માંડી જ છે.

એમ કરતાં, કરતાં, રાજેન્દ્રભાણુ પાંચ વર્ષના થયા. માઆપને લાખુ કે હવે દીકરો નિશાળે જવા જેવડો થયો એટલે, તે વખતના શિવાજ પ્રભાણે, એના પિતા દારસી બજુતા હોવાથી, એક મૌલવી સાહેબને બોલાવ્યા, ને તેમને રાજેન્દ્રભાણુ તથા એમના બીજા ભાઈ-એની સોંપણી કરી. ને એમણે ‘ખીસખીલાઈ’ના મંત્રથી નવા વિદ્યાર્થીઓને પઠાવવાનો આરંભ કર્યો. એ મૌલવીસાહેબ અજગ્ય માનવી હતા. દરેક બાબતમાં ‘હમબીડીય’ કહીને શામિલ થઈ જતા. બધું બજુતાનો કાવો કરતા, ને અસહના નવાણે જે જાતની ગરખાંખાજ ચલાવતા, તે જાતની ગરખાંખાજ મૌલવીસાહેબ ચલાવે. રોજ મૌલવીસાહેબ રાજેન્દ્રભાણુને તથા કુટુંબના બીજા બે છોકરાઓને બજુાવવા આવે. મૌલવી સાહેબ અઘો વખત છોકરાઓને બજુાવે ને બાકીનો વખત ખાશો કાઢે. એને બધું જ આવડે. બધામાં જ પોતે નિખ્યાત એવું એ કહ્યાં કરે. આથી રાજેન્દ્રભાણુના કાકાએ એમની મરકરી કરવા માંડી. મૌલવીસાહેબ કહે કે મારા જેવી શેતરંજની રમત કાઢતે ન આવડે એટલે એક દિવસ બજાદેવજીએ (રાજેન્દ્રભાણુના કાકા) એમને બોલાવ્યા ને શેતરંજ રમવા બેસાડવા ને તરાવ્યા. પછી તો બજુતાનું બજુતાને ઢેકણે રહે ને મૌલવીસાહેબ ને બજાદેવજી શેતરંજ રમવા બેઠે. ને રોજ જ મૌલવીસાહેબ હારે. એક વાર બાગમાં વાંદરા પુસી ગયા. બજાદેવજીએ એ વાત મૌલવીસાહેબને કરી. મૌલવીસાહેબ કહે, “અરે! જોઈશુ મારીને વાંદરાને બમાડી મૂકા”. બજાદેવજી કહે, “તમને જોઈશુ મારતાં આવડે કે ?”

“અરે! સાહેબ! એવી સરસ જોઈશુ મારું કે પછી વરસ દિવસ સુધી તમારા બાગમાં વાંદરા જ ન આવે.”

એટલે પછી બળદેવજીએ મૌલવીસાહેબને વાંદરાને ગોઠવ્યું મારવા ખૂબ આજીજી કરી ને. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે મૌલવીસાહેબને પરાણે ગોઠવ્યું પકડવી પડી. પણ જરાય આવડે તો ને ? ગોઠવ્યું વાંદરાને બદલે પોતાના આંખળા પરજ મારી. ને આંગળું ચીરાયું.

આવા આવા પ્રસંગો તો રોજ-અ-રોજ બનતા. ને મોટરાંઓ તથા છોકરાંઓ મૌલવીસાહેબની આવી કુર મરફરી કરતાં, ને મરત રહેતાં. એમની પાસે રાજેન્દ્રબાણુ છ આઠ મહિના માંઠ શીખ્યા હશે, એટલામાં અક્ષરગ્ઝન ને લખતાં વાંચતાં આવડી ગયું હતું. અચાનક મૌલવીસાહેબે જિરાદેઈ છોડ્યું, ને એમને માટે બીજા કાર્મ મૌલવીસાહેબની ગોઠવણુ ચર્મ. એટલે પછી તો એમનું શિક્ષણ ધમ ધોકાર ચાલવા માંડ્યું. અઠવાડિયામાં પાંચ દિવસ દારસી શીખવાનું ચાલે. ગુરુવાર બપોરથી શુક્રવાર બપોર સુધી દારસી શીખવામાંથી મુક્તિ મળે તે દરમિયાન બીજી શીખતા. વહેલી સવારના ઉઠી નાહીધોઈ ને મૌલવીસાહેબને ત્યાં જવાનું. પછી થોડો વખત બજાવાય, એટલે નારતાની છૂટી મળે. નારતો કરી આવીને પાછું બજવાનું. બપોરે મૌલવીસાહેબ સુઈ જાય એટલે આ છોકરાઓ પણ પડ્યા રહે, નહિ તો રમત રમે. ઉઠીને પાછું બજવાનું. આ ગામડી રીત પ્રમાણે મૌલવીસાહેબ પાસે રાજેન્દ્રબાણુએ વિચારંબ કર્યો ક્યારેક તો સાંજ સુધી બજવાનું ચાલે. અધારું થાય, મૌલવીસાહેબ છોકરાંઓ પાસે દીવા કરાવે ને બજાવે. એટલામાં મોડું થાય તો ઘેરથી કોઈ તેડવા આવે એટલે દિવસનો અભ્યાસ ખતમ થાય. આમ કાર્યક્રમ ચાલ્યા કરે.

મૌલવીસાહેબ બહુ ગ્રેમાળ હતા. આ બચ્ચાંઓ પર પોતાના છોકરાંઓ નેટલો પ્યાર રાખે. છોકરાંઓ પણ એમની જોડે ખૂબ જ હળી ગયેલાં. આ ઉપરાંત, હજી, મા પાસેથી રામાયણ, મહાભારત ને

પુરાણની વાતો સાંભળી રાજેન્દ્રબાણુ પ્રેરણા મેળવતા. એમનું સંસ્કાર ઘડતર આમ સમન્વયથી થયું. ઉદારતાની ભાવનાના બીજરોપણથી થયું. એ ઉપરાંત ગામમાં રામલીલાના ખેલો થતા. ને એ રીતે રામ-જીવનના આદર્શો જીવનમાં પ્રવેશ્યા. મંદિરમાં વારંવાર જતા સાધુઓને મુખે કથાઓ ને ઉપદેશ સાંભળતા. ને, એમ એમનું જીવનશિક્ષણ બાળપણથી જ વિવિધતાભરેલું બન્યું. રાજેન્દ્રબાણુના જીવનપર બચપણથી જ ઠાઠાએ વધારેમાં વધારે અસર કરી હોય તો તે રામાયણની કથાએ. એમના ગામના મંદિરમાં ઢોલક ને બીજા વાદ્યોસહિત રોજ રામાયણની કથા થતી તે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક બાળ-રાજેન્દ્ર સાંભળતા. ને એની એમના કુમળા હૃદય પર બહુ જળારી અસર થયેલી એમ એઓ જણાવે છે.

ને હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાના સંસ્કારો તો મુસલમાનના મહોરમના તહેવારોમાં હિન્દુને સક્રિય ભાગ લેતા જોઈ ને હિન્દુના હોળા, દિવાળા ને દશેરાના તહેવારોમાં મુસ્લિમને ભાગ લેતા જોઈ રાજેન્દ્રબાણુ પર બહુ જ પ્રબળ રીતે પડેલા

રાજેન્દ્રબાણુના મોટાબાઈને અંગ્રેજ શિક્ષણ તે વખતના ભદ્રસોહનના છોકરાઓને અપાય તેમ અપાવા લાગ્યું. નિરાદર્શમાં તો અંગ્રેજ નિશાળ નહિ, એટલે એમને છપરાની અંગ્રેજ શાળામાં બંધુવા મોકલ્યા. બાઈ રજામાં ઘેર આવે ને છપરાની વાતોથી નાના બાઈભાંડુને ચકિત કરી નાંખે. રાજેન્દ્રબાણુને પણ બાલોચિત કુતૂહલથી છપરા જવાનું મન થયું. ને ગૌલની આગળ એમનું શિક્ષણ પૂરું થયું એમ માળાપે પણ માન્યું. ને રાજેન્દ્રબાણુને છપરા મોકલવાનું નહીં થયું. આ એમનો રેલગાડી જોવાનો પડેલો અવસર હતો. રેલગાડી, રેલ્વેન અને શહેર, એ બધું જોઈને બાળક રાજેન્દ્રના આનંદનો પાર ન રહ્યો. છપરામાં એક ઘર બાંડે લીધેલું. તેમાં

આ બે બાઈઓ ને એક રસોઈઓ રહે. રાજેન્દ્રબાણુ તો મૌલવી પાસે
હુકું લિપિ શીખેલા. અહીં તો નાગરી લિપિને અંગ્રેજી ચાલે. પણ
એમની શુદ્ધિ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે એમણે એ પાંચ છ વર્ષની
વયે એક સાથે નાગરી ને અંગ્રેજી લિપિ શીખવાની સરખાત કરી ને
આશ્ચર્યજનક રીતે એમાં એમને પૂરી સફળતા મળી. રાજ બધાનથી
નિચાળનું લેશન કરે. ન આવડે તો ગોટાબાઈ ને પૂછે. બાઈ મેટ્રિકમાં ને
રાજેન્દ્રબાણુ પહેલી ચોપડીમાં. વાર્ષિક પરીક્ષા થઈ તેમાં રાજેન્દ્ર-
બાણુ વર્ગમાં સૌથી પહેલા આવ્યા એટલું જ નહિ, પણ એમના શુભે
એટલા બધા સારા આવ્યા કે એવા હોસિયાર વિદ્યાર્થીને એક વર્ગ
ફેલાવેલા જ નેહાંએ એવી હેડમાસ્તરની મરજી થઈ. એમણે રાજેન્દ્ર-
બાણુને પોતાની ઓફીસમાં બોલાવ્યા. હેડમાસ્તર બહુજ કડક સ્વભાવના.
તોફાની બાળકને શિક્ષા કરવામાં પૂરા નિષ્ઠાળ એમનું નામ સાંભળ
છોકરાઓ ઠાંપે માસ્તરો મૂળે એટલે જ રાજેન્દ્રબાણુને હેડમાસ્તર
તરફથી તેહું આવતાં એ તો બિચારા ત્યાં જ ચરચર કાંપવા લાગ્યા.
એમને લાગ્યું કે આ તો પ્રલયકાળ આવ્યો. આજે બાર વાગી ગયા.
પણ અંદર જવાની હિંમત ન ચાલે. બહાર ઉભા રહ્યા. હેડમાસ્તર
તો એમના પરિજામથી ખૂબ જ પ્રસન્ન હતા. એમની જ ઇતેગરી
કરતા હતા. એટલે, એ આવતાં જ એમણે તરત બોલાવ્યા. ને પ્રેમથી
એમને પાસે લઈ ને, ખરડો માળડયો, ને, કહ્યું, “તું તો બહુ
શુદ્ધિશાળી છે. તારા જેવો છોકરો આખું વર્ષ સા માટે નીચલા
ઘોરણમાં પડયો રહે? એટલે, તને હું ત્રીજામાં મૂકું છું. કેમ
કારણે ને ?

બાળ રાજેન્દ્રના મુખ પર હર્ષ, ભય, વિસ્મય એમ જાતગતની
લાગણીઓ આવી આવીને ચાલી ગઈ. એને શું કહેવું તે સૂઝ્યું નહિ.
ને એટલુંજ કહ્યું :

“હું મારા મોટાભાઈને પૂછી જોઈશ”

“તે તારા મોટાભાઈ કોણ ?”

“મહેન્દ્રપ્રસાદ”

“તારો ભાઈ પણ તારા જેવો જ હોશિયાર છે. એને મેં જ બધું બોલ્યો છે, એને શું ખબર ? એ શું મારા કરતાં વધારે સમજે ? પણ તારે પૂછવું હોય તો જ પૂછી આવ.”

રાજેન્દ્રબાણુ તો સીધા દોડ્યા ભાઈ પાસે ને, પોતાનું પરિણામ અંતે હેડમાસ્તરની મહેરબાનીના ખૂશખબર આપ્યા. મોટાભાઈ કહે, “ના એમ કૃદાવવાનું સારું નહિ. તારો અભ્યાસ કાચો રહી જશે. ને પછી તને લાગશે કે ‘હું ઠોઠ છું’. અને કંઈ આવડતું નથી.”

રાજેન્દ્રબાણુએ જઈને હેડમાસ્તરને સમાચાર કહ્યા. હેડમાસ્તર કહે, “તારો ભાઈ સમજે કે હું સમજું ?” ને રાજેન્દ્રબાણુને ત્રીજા વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા.

રાજેન્દ્રબાણુ રમતગમતમાં પણ એવા જ હોશિયાર. રાજ સંજો નિયમિત રીતે ફૂટબોલ ને ક્રીકેટ રમે. આમ ખેલાડી તરીકે પણ એમણે ખૂબ નામ મેળવેલું.

પછી તો મોટાભાઈ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયા. છપરામાં તો કોલેજ મળે નહિ, એટલે એમને પટણાની કોલેજમાં જવું પડ્યું. ને નક્કી થયું કે રાજેન્દ્રબાણુ પણ ભાઈની સાથે પટણા રહે ને ત્યાં ભણે. પટણામાં દાખલ થયા ત્યારે રાજેન્દ્રબાણુને સમજાયું કે ભાઈની સલાહ તદ્દન સાચી હતી. વર્ગમાં કંઈ સમજાય નહિ. બધું અધરું અધરું લાગે. પોતાને કંઈ આવડતું નથી એમ લાગે. નિરાસ થાય, પણ

બાઈને રાજેન્દ્રબાણુની મૂંઝવણ સમજાઈ. એમણે એમને શીખવવા માંડ્યું, ને રાજેન્દ્રબાણુનું ગાડું સડસડાટ ચાલ્યું. આમ બે વર્ષ નીકળી ગયાં. દર પરીક્ષામાં એમનો નંબર ઘણો ઉંચો આવતો. શિક્ષકો એમની પર પ્રસન્ન રહેતા.

પણ બાઈએ કલકત્તાની તખીબી કોલેજમાં જવાનું નક્કી કર્યું. એટલે રાજેન્દ્રબાણુના બહુતર વિષેનો પ્રશ્ન પાછો ઊઠ્યો. પટણામાં તો હવે બણાવવું બારે પડે એમ હતું. એટલે હથુઆની નિશાળમાં એમને દાખલ કર્યાં. પણ, ત્યાંની શીખવવાની રીત બહુ વિચિત્ર હતી ત્યાં શિક્ષકો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય બધું ગોખાવે, ને સમજ્યા વગર ગોખવાનું રાજેન્દ્રબાણુને જરા પણ ન હાવે. બિચારા અધરાતે ઊઠીને ગોખે, સાંજે ગોખે, પણ ગોખવાનું પૂરું થાય જ નહિ ને? એમને પાછું લાગવા માંડ્યું કે પોતે શુદ્ધિશાળી નથી, ઠોક છે, ને, પાછી બાઈની મદદ નહિ. એટલે મનમાં મૂંઝાયા કરે. એમને ન તો ત્યાં ગોઠે, ન તો કોઈની મદદ માગી શકાય, ન તો ઘેર, પોતાની મુશીબતો જણાવે. એમ બે ચાર મહિના ગયા, ને, રજામાં બાઈ કલકત્તેથી ઘેર આવ્યા. બાઈને પોતાની આપવીતી કહી, અહીંની શિક્ષણ પદ્ધતિ તદ્દન જુદી હોવાની વાત કહી, અભ્યાસક્રમ જુદો, પુસ્તકો જુદાં. એ બધામાં એ પોતે કેવા મૂંઝાળા તો જણાવ્યું. ને બાઈને એ નિશાળમાંથી છોડાવવાની વિનંતી કરી. બાઈએ, પિતાને વાત કરી. ને, માયાજી ને ગ્રેમાળ પિતા પુત્રની મુશીબત સમજી ગયા. રાજેન્દ્રબાણુને હથુઆથી ઊઠાડી પાછા છપરા બણવા મોકલ્યા.

છપરામાં તો એમને બધું પરિચિત. શિક્ષકો ઝોળખીતા. હેડ-માસ્તરની મહેરબાની તો હતી જ. વિદ્યાર્થીઓ પણ જણીતા એટલે ત્યાં એમને ખૂબ ફાવ્યું. એ નિશાળમાં રસિકલાલ રાય કરીને બંધાળી શિક્ષક હતા. તે એમની પર ખૂબ માયા રાખે. જાણે પોતાનો છોકરો

હોય એવી કાળજી મળે. પ્રોત્સાહન આપે. બધું શીખવે, ને, રાજેન્દ્રબાણુ બવિધમાં નામ કાઢવાના છે એમ જણે કહ્યું કરે. એમના પ્રોત્સાહન ને વાતસલભાવથી, રાજેન્દ્રબાણુ, બીજે ત્રીજે નંબરે પરીક્ષા પસાર કરવા લાગ્યા. ને એમ કરતા મેટ્રિકના વર્ગમાં આવી પહોંચ્યા.

૭૭. હપરામાં એક શાળા પાસે સંસ્કૃત પણ રાજેન્દ્રબાણુ શીખના. આજ સમયમાં એમના બાઈ કલકત્તાથી આવે ને જાતજાતની વાતો લાવે. ત્યાંના આદોષનો, ત્યાંની રાજકીય જનશૃતિ, ત્યાંના પ્રશ્નો બાળક રાજેન્દ્રને સંભળાવે ને બાઈને મુખે એ બધી વાતો સાંભળી રાજેન્દ્રની કલ્પના જાગે, ઉત્સાહ ને આશ્ચર્ય જાગે. એ પણ એ આદોષનેમાં શામિલ છે એવી કલ્પના કરી કરે. આથી નાનપણથી જ બાઈના પ્રતાપે રાજકીય બાવના એમનામાં જાગી. એકવાર બાઈએ આવી સ્વદેશી આદોષનની વાત ખૂબ ઉત્સાહથી કરી, ને, રાજેન્દ્રબાણુ સ્વદેશીના ઉપાસક બની ગયા. એમણે સ્વદેશી જ કપડું પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ને જને ત્યાં સુધી સ્વદેશી ઝાળે પણ વાપરવાનું નક્કી કર્યું. એટલે સુધી કે પરીક્ષાના ચેપરો લખવા માટે કલમ પણ એઓ કલકત્તાથી બાઈ પાસે સ્વદેશી મંગાવે.

મેટ્રિક માટે તૈયારી કરવા માંડી. નિયામની પરીક્ષામાં ઘણો ઉંચો નંબર આવ્યો, પણ ચિત્રકળાની પરીક્ષામાં બહુ સારા માર્ક ન આવ્યા. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં હાજરૂતિ ત્યારે જ મળે કે જો બધા વિષયોમાં સારો છે એવું નિયામ તરફથી પ્રમાણપત્ર મળે તો, ચિત્રશિક્ષકે પ્રમાણપત્ર આપવાની ના પાડી. આખરે રોજ એક કલાક ચિત્રકળા પાછળ ગાળવાની રાજેન્દ્રબાણુએ ખાત્રી આપી ત્યારે જ એમને પ્રમાણપત્ર મળ્યું. મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી, ને પરીક્ષામાં એઓ સૌથી પહેલા આવ્યા. પ્રથમ વર્ગમાં પરીક્ષા પસાર કરી, ને બાઈની વાતો પરથી કલકત્તાનું જો કલ્પનાચિત્ર બહુ કરેલું તે હવે પ્રત્યક્ષ

કરવા એમલે ક્ષકતા જવાની જીદ લીધી. ને, કચકતા મેલેજામાં એમને મોકલવાનું નક્કી થયું.

આમ એમની શાળામાં રાજેન્દ્રબાણ ઉત્તમ વિદ્યાર્થી, ગણાતા, ને યુનિવર્સિટીમાં પણ પ્રથમ આવ્યા. એમને શાળાના શિક્ષણ સમયે માળ્યાપથી દૂર જ રહેવું પડતું. આથી એક મોટા ફાયદો એ થયો કે બાળક રાજેન્દ્ર પોતાના પગ પર નિર્ભર બન્યો. એનામાં આતમત્રદા આવી. એનામાં પારકા પર આધાર રાખવાની જૂરી આદત પડી નહિ. એમલે કઠોળ ખાનગી શિક્ષક રાખ્યો નહિ. પણ નિયમિત અભ્યાસ, ને અપજ જુદીથી પોતાની જાતે જ પોતાનો માનસિક વિકાસ સાધ્યો. શરીરની સંભાળ પણ પોતે સારી રાખતા. રમતગમતના શોખથી એમની તબિયત સારી રહેતી. શાળામાં એઓ શાંત વિદ્યાર્થી હતા. પોતે બધા ને પોતાનું કામ બહુ એમ છતાં શિક્ષકોના માનીતા ને બીજા વિદ્યાર્થીઓમાં લોકપ્રિય હતા. આમ સ્વતંત્ર અને પ્રગતિશીલ વાતાવરણમાં બાળરાજેન્દ્ર ધડાયા.

મકરણુ ૨ જી

લગ

રાજેન્દ્રગણુ અગ્રેજી ત્રીજી ધોરણમાં હતો, ત્યારે એમનાં લગ્ન થયેલાં. હપરાની નિશાળમાં બહુતા ત્યારે ઉનાળાની રજામાં ગામ આવેલા. એક વાર બહારગામથી કેઈ મહેમાન આવવાના છે એવી ખબર માએ શક્ષકાતાં મલકાતાં દીકરાને આપી. બાળક માને પૂછે, “પણ મા, આવવાના છે તે તારા શું સગા થાય ?”. “એટા ! સગા તો એ પહેલાં તારા ઘરે પછી મારા”. “જા ! જા ! પહેલાં તારાં સગાં હોય પછી મારાં થાય ને ?” મા જવાબમાં હુમ્મુ હસી. કંઈ બોલી નહિ. સાંત રાજેન્દ્રે પણ બહુ ઇતેમરી બતાવી નહિ.

મહેમાન આવ્યા. પિતાજી જોડે ક્યાં સુધી વાતો કરી. આ વાતોમાં પછી મા પણ સામિલ થયાં. રાજેન્દ્રગણુને સમગ્રથું નહિ કે આ બધી ધમાય યાની છે. એટલામાં મા અંદરથી આવ્યાં. ને, રાજેન્દ્રગણુને કહે, “જા ! જરા મોઢું ધોઈ નાખ, ને પછી અંદર બાપુજી પાસે જા. ને, જો, રેલા મહેમાન તને જે કંઈ સલાહ પૂછે તેના સરસ જવાબ આપજે સમજ્યો ! જા.”

“પણ છે શું જા ?”

“ હું હવે મોટો થયો તારી યાત્રી કરવાની છે. તે, દીકરીના બાપ તને જોવા આવ્યા છે. જા. ”

એક નવી જ લાગણી બાળકે અનુભવી. એ લામણી અવશ્યનીય હતી. એ બધું સમજી ગયો. સવારે મા જોડે થયેલી વાતનો મર્મ આ ચાલાક છોકરો કળી ગયો. એ પણ અણકથ્યા ઉત્સાહમાં આવ્યો. મોહું વગેરે ઘોષને, બાપુજી પાસે ગયો. બાળકને એના બાવિ સસરાએ જોયો. થોડા સવાલ પૂછ્યા, ને સવાલના જવાબથી બાવિ શ્વસુરે એને ત્યાં જ પસંદ કર્યો.

થોડા દિવસ રહીને વિવાહ નક્કી થયા. સાસરેથી કપડાં, વાસણ, ને, બે હજાર રૂપિયા મોકલ્યા. ચાંદલા થયા. સાસરેથી આટલો બધો વાંકડો આવ્યો, એટલે એના પ્રમાણમાં મહાદેવજીને પણ પૈસામાં મોટી રકમ આપવી પડી. ને, લગ્નની પણ ખૂબ ધામધૂમ કરવી પડી. એ વખતે મહાદેવજીની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી નહિ. કુટુંબમાં ત્રણચાર મૃત્યુને લીધે ધણું ખર્ચો થઈ ગયેલો. બીજા, કુટુંબજી જેવી સ્થિતિ એટલે જમીનની આમદાની પણ બહુ સારી નહિ આવેલી. છતાં આગરનો સવાલ હતો એટલે લગ્ન માટે ખૂબ તૈયારીઓ થઈ. વરથોડા માટે હાથી થોડાની વ્યવસ્થા થઈ. એમના લગ્નનું મુહૂર્ત બહુ સાડું હોવાથી, એ દિવસે ખૂબ લગ્નો હતાં. તેથી બધી યીજોના બાવો ખૂબ વધી ગયેલા. ફક્ત એક હાથી ને ચાર થોડાનો જ બંદોબસ્ત થઈ શક્યો, તેથી મહાદેવજી ઘણા નારાજ થયા. તોયે એ ખોટ બીજી રીતે પૂરી કરવા માટે એમણે છૂટે હાથે પૈસો વેરવા માંડ્યો. રાજેન્દ્રબાણ પોતાને માટે આ બધી ધમાલ થઈ રહી છે, રંગરોગાન થઈ રહ્યાં છે, રોશની જલી રહી છે, માથુસો ઉભરાતાં જાય છે, ગીતો ગવાતાં જાય છે, ઘરેણું ઘડાય છે, રેશમ ને જરીનાં કપડાં ખરીદાય છે, કાપડનો વેપારી જાય ને સોની આવે,

મોની જાય કે દરજી આવે, એમ ચોવીસ કલાક ધમાક મચી રહે, ને, એ બધાંનું કેન્દ્ર પોતે છે, એથી, ખૂસ થતા, મલકાતા ને જાણે ખૂબ અગત્યની વ્યક્તિ હોય તેમ સગવડ ઘરમાં મહાવતા.

સખને ત્રણ દિવસ બાકી રહ્યા જન નીકળવાની તૈયારી થઈ. હાથી આવ્યો, ઘોડાઓ આવ્યા, પાલખીઓ આવી, બેસગાડી આવી, શરણાઈવાળા આવ્યા, નગારાવાળા આવ્યા. ને, વરરાજને ચાંદીની પાલખીમાં જરીનાં કપડાં પહેરાવી બેસાડયા. એમના બાઈ મહેન્દ્રપ્રસાદ ને પિતાજી ઘોડા પર બેઠા. ઘરનાં બીજાં માણસો કોઈ પાલખીમાં, કોઈ રથમાં એમ બેઠાં. ને, સરઘસ ધામધૂમથી વાતાવરણને ગજવી નાંખતું ચાલ્યું. બે દિવસની મુસાફરી હતી. જેઠ મહિનાનો તાપ, તરસ લાગે, પરસેવાથી રેખરેખ થવાય, પણ, સખના ઉત્સાહમાં રાજેન્દ્રપ્રસાદને બહુ લાખું નહિ. અંધારું થયું. એટલે આખું સરઘસ થોભ્યું, ને સરખાણીને કિનારે પડાવ નાંખ્યો. રાત્રે ગીતો ગાયાં. શરણાઈ ને ઢોલનગારાં વાગ્યાં રસોઈ બનાવી ને બધાં જમ્યાં. સવારે સરખ પાર કરવાની હતી. સામાન, બળદો, ગાડાં, એ બધાને તો નાવમાં લઈને નદી પાર કરવામાં આવ્યા હાથીને તરવીને પાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ હાથી જીદે બરાબો. એ ડગલું ખસે જ નહિ ને ! બે આર ડગલાં ચાલે ને પાછો બ્યાંનો ત્યાં પછી બે ત્રણ નાવડી ભેગી કરીને એમાં એને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હાથીએ જીદ ન છોડી. લોકો જેમ જેમ પ્રયત્નો કરતા જાય તેમ તેમ હાથી ચીંકતો જાય કલાક, બે કલાક, ચાર કલાક થયા. સખનું મુદ્દત આવી જતું હતું. હાથી અહીં વિદ્યેયો હવે હાથી-એ દોડીને લોકોનો પીછો પકડવા માંડ્યો. એટલે આખરે નિરાશ થઈ હાથી વગર જવાનું નક્કી થયું. બિચારા મહાદેવજીએ કેટકેટલા પ્રયત્ને હાથીની સગવડ કરી હતી, પણ પોતાની બધી મહેનત, બધો

ઉત્સાહ પાણીમાં ગયાં, એટલે ખૂબ લાગી આવ્યું. એઓ ખિન્ન બની ગયા. એમને પોતાના લગ્નનું સ્મરણ થયું. ત્યારે, તો હથુઆની દીવાનગીરી હતી, એટલે વરયાત્રામાં પચાસ હાથી હતા. આને પોતાના પુત્રના વરધોડામાં એક પણ હાથી નહિ! પણ દવે શું થાય? કંઈ જન પાછી થોડી લઈ જવાય? બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. મુહૂર્ત સાચવવું હતું એટલે ખૂબ ઝડપથી વરયાત્રાએ રસ્તો કાપવો શરૂ કર્યો. પણ આખરે, મહાદેવજીનું દુ.ખ ભગવાનના હૃદયે વસ્યું ને એ બીડમંજને સંકટમોત્યન કયું. સામેથી ઠાઈના વરધોડાનું કામ પતાવીને ત્રણ હાથીઓ આવતા દીઠા. જાણે ભગવાને ઐરાવત મોકલ્યા હોય એટલો આનંદ મહાદેવજીને થયો. માવતોને એમણે જે માગે તે આપવા કહ્યું. ને, એકને બદલે ત્રણ હાથી જનમાં શામિલ થયા. પણ આ બધી ખટ-પટમાં જતાં ખુબ જ મોડું થઈ ગયું. સામાપક્ષના લોકો તો ગભરાઈ ગયા હતા. જનૈયાનું કંઈ ઠેકાણું નહોતું. મુહૂર્ત આવી જાય તો શું થાય?

ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે ઘણી રાત વીતી ગઈ હતી. રાજેન્દ્રજીને તો કષારના ય સુઈ ગયા હતા. ત્યાં પહોંચતાં વાર જ લગ્નનો વિધિ શરૂ થયો. રાજેન્દ્રજીને ઉઠાડ્યા પણ એ પૂરેપૂરા જાગૃત થયા નહિ. ને, એમની અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં જ લગ્નનો બધો વિધિ પતાવવામાં આવ્યો. દીંમલા દીંમલીનાં જે રીતે લગ્ન થાય છે તેવાં જ એમનાં લગ્ન તે રીતે થયા. જે મજાની એઓ રાહ જોઈ રહ્યા હતા, જે પ્રસંગે એમનામાં અદ્ભૂત કુતૂહલ જન્માવેલું તે પ્રસંગ તો આમ ઉંઘમાં જ વીતી ગયો. અધી ઉંઘમાં, એમને જેમ કહ્યું તેમ એમણે કયું ને અધૂરું એમના માણસોએ પૂરું કયું, ને એમનાં લગ્ન થઈ ગયાં. એમને તો સમજાયું નહિ કે શું થઈ ગયું. બધાની હોંશ પૂરી પડી. ત્રણ હાથી આવ્યા એટલે મહાદેવજીના આનંદનો તો પાર જ નહોતો.

લગ્ન પતાવી પાછા જિરેદાર્થ આવ્યા. એ લોકોના રિવાજ પ્રમાણે
 એક વર્ષ પછી વહુને આણું મોકલ્યાં ને, ધામધૂમથી વહુને ઘેર
 લાવવામાં આવી. વહુને આણું મોકલ્યું તેની જોડે વહુ માટે જે
 ઘરેણાંમાં મોકલ્યાં, જે કપડાં, વગેરે મોકલ્યાં. તેથી, એ લોકો જે
 નારાજ હતાં તે પ્રસન્ન થયાં. આણું મોકલ્યું તેમાં પણ જે હાથી
 મોકલ્યા હતા. વહુ પાસખીમાં આવી. પિયરથી બે દાસીઓ પણ
 એની સાથે આવી હતી એમના રીતરિવાજો ને પડદાની પ્રથા એટલી
 સખત હતી કે પિયરની દાસીઓ જોડે જ બિચારી છૂટથી બોલી
 શકતી. સાસરામાં હજી એ પૂરી હજી નહોતી એક ઓરડામાં બેસી
 રહેતી. એની પાસે કોઈ પુરુષ નોકર પણ જઈ શકતું નહિ. બિચારી
 નાની બાલિકા અંદર અંદર મૂંઝાયા કરે. ઓંઓ મોટે બાજે
 પડદામાં જ રહે. એટલે ઓરડાની બહાર નીકળાય જ નહિ. રખેને
 કોઈ બટકોઈ જાય. થોડા વખતમાં પિયરની દાસીઓ આવી મળે.
 જિરેદાર્થની ઓંઓ ધીમેધીમે રાજેન્દ્રબાણુની બાળપત્ની જોડે હજી
 થઈ. પણ જ્યાં સુધી રાજેન્દ્રબાણુની બાળવતી હતા, ત્યાં સુધી એ
 આંખણાંની બહાર છૂટથી ફરી શકતી નહિ. રાજેન્દ્રબાણુ રજામાં
 ઘેર જાય, પણ રાત પડે કે બહાર ખુલ્લામાં ઉંઘી જાય રાતે
 બધા સૂતા પછી, મા, દાસીને બોલાવી રાજેન્દ્રબાણુને ઉડાડવાનું કહે,
 ને રાજેન્દ્રબાણુને મહાપ્રયત્ને ઉડાડી, જે ઓરડામાં એમની પત્ની
 હોય ત્યાં સુધી દાસી મૂકી જાય. પણ એમને તો ઉંઘ જ ખૂબ
 આવે. એટલે ક્યાં સુધી તો પત્ની જોડે પરિચય સધાયો જ નહિ.
 રાજેન્દ્રબાણુ એક તો રજામાં ઘેર આવે, એટલે વર્ષમાં બે અઢી
 મહિના ને ત્યારે પણ પતિપત્ની રાતે જ મળી શકે. દિવસે તો
 એકબીજાનાં મોઢાં પણ જોવાય નહિ એવી પરિસ્થિતિ. ને રાતે તો
 બાઈસાહેબને વહેલી ઉંઘ આવે. આમ બન્ને એકમેકને ક્યાં સુધી
 ઓળખી ન શક્યાં. ને નિરાંતે સુખદુઃખની વાતો કરી ચકા

એકવાર એમની પત્ની ખૂબ માંદા પડ્યાં. જ્યાં એમની ચાકરી કરે. રાજેન્દ્રબાણુ ખૂબ ચિન્તાતુર રહે પણ તે વખતના રિવાજ મુજબ પત્ની પાસે જઈને “ કેમ છે ” એટલું પણ ન પૂછાય. ત્યાં જવાય જ નહિ. એટલે, મનનું કુખ મનમાં જ સમારવું પડે. કોઈને પૂછાય પણ નહિ. કારણ એવી માનતો પૂછવી એ અસભ્ય ગણાતું. રાજેન્દ્રબાણુને કેટલી ચિન્તા તથા વ્યગ્રતા હશે, તેનો ખ્યાલ ઘરમાં કોઈને ન આવ્યો. આમ સામાજિક પરિસ્થિતિએ એમના દાંપત્યજીવનને વિકસવાનો જઠ્ઠો ઓછો અવકાશ આપ્યો. રાજેન્દ્રબાણુ કહે છે કે, “ અમને પરસ્પરને ૪૦-૪૫ વર્ષ થઈ ગયાં, પણ અમે એકલાં એટલા મહિના પણ ભાગ્યે જ સાથે રહ્યાં હોઈશું. ”

આમ નાનપણમાં જ, બાલ્યજીવનમાં જ એમનું દાંપત્યજીવન શરૂ થયું. એમની પત્નીને સંયુક્ત કુટુંબના પુરાણી રીતરિવાજોના બોમ થયું પડ્યું શરૂઆતમાં જ લાંબા વિરહો વેઠવા પડ્યા આમ બાળરાજેન્દ્ર પતિ બન્યા.

પ્રકરણ ૩ જી

કોલેજીયનનાં સંસ્મરણો

યુનિવર્સિટીમાં વીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેઠેલા તેમાં સૌથી પહેલો જિરેદાર ગામના વતનીનો. પુત્ર આવે તેથી ગામમાં ઉત્સવ થઈ રહ્યો છે. રાજેન્દ્રે તો ક્ષત્રક્તા જવાનો પાઠો નિર્ણય કરી દીધો છે. માળાપની પણ સંમતિ છે. કારણ, ઠાકરો છાત્રવૃત્તિ લાવવાનો છે એટલે માળાપને એનો ખર્ચો ઊઠાવવો પડવાનો નથી. જિરેદારથી રાજેન્દ્રબાણુ હપરા જાય છે. ત્યાં એમના શિક્ષક રસિક-બાણુ એમને જોતાં જ હર્ષયેલા થઈ જાય છે ને કહે છે, "રાજેન્દ્ર ! તું તો બિહારનું નામ રાખ્યું. હજી સુધી કોઈ પણ બિહારી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પહેલો આવ્યો નથી. ક્ષત્રક્તા જાય છે તો ખરો પણ તારે ત્યાં ખૂબ સાવધ રહેવાનું છે. બંગાળીઓ બહુ ધૂખાંખોર છે. એ લોકો તને પરેશાન કરશે. પ્રીવીયસની પરીક્ષામાં તને નીચો પાડવા આકારાપાતાળ એક કરશે. પણ તારે તો હવે પ્રીવીયસમાં પણ આમ પહેલા આવીને તારૂં પાણી બતાવી આપવાનું છે. ડરતો કે મૂંઝાતો નહિ. " આવી આવી તો કેટલી ચે હેત બરી શિખામણો આપી, પોતાને ત્યાં રાખ્યો, ને વાતસલ્યથી હંભરાતા હેચે વિદાય આપી.

ક્ષત્રક્તા તો મોટું શહેર ત્યાં એઓ ઇડન હિન્દુ હોસ્પિટલમાં જોડાયા. ક્ષત્રક્તાનાં બન્ન ને આલિયાન મકાનો, મોટામોટા રસ્તાઓ, ત્યાંની

ધમાક, ત્યાંની પચરંગી વસ્તી. એ બધું રાજેન્દ્રબાણુને થોડો વખત તો મૂંઝવવા લાગ્યું. જાણે ખાખોચિયાંની માછલી મહાસાગરમાં આવી હોય એમ લાગ્યું. સારું હતું કે એમના બાઈ એમની જોડે હતા. નહિ તો આ નવા વાતાવરણમાં એ તો ગૂંઝળાઈ જત. બંગાળી છોકરાઓ તો સાહેબ બની ગયા હતા. કેલેજમાં કેટપાટલૂન પહેરીને આવતા. રાજેન્દ્રબાણુને બિચારાને શી ખબર કે વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા સાહેબશાહી શોખ કરતા હશે. એમણે બાલભાવે માની લીધું કે આ લોકો ખ્રિસ્તી હશે, નહિ તો એંગ્લો ઈન્ડિયન હશે. પણ વર્ગમાં બધાનાં નામ બોલાવા માંડ્યાં ત્યારે એમણે ખ્રિસ્તી કે એંગ્લો ઈન્ડિયન માનેલો એકેએક વિદ્યાર્થી હિન્દુ એની જાણ થતી મઈ ને એમને અચરજ થવા માંડ્યું. ને આ લોકો હિન્દુ થઈ ખ્રિસ્તી જોવા પહેરવેશ શા માટે પહેરતા હશે તે ન સમજાયું.

પહેલવહેલા પ્રીવીયસના રસાયનશાસ્ત્રના વર્ગમાં મશહૂર રસાયણ-શાસ્ત્રી ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય પ્રેફેસર હતા. એમણે વિદ્યાર્થીઓની હાજરી લેવી શરૂ કરી. એ તો બધાના નંબરો બોલતા જાય. રાજેન્દ્રબાણુને પોતાનો નંબર ખબર નહિ. એમણે બધા નંબરો પૂછારાયા પછી ગભરાતાં ગભરાતાં ઊભા થયા ને કહ્યું, "સાહેબ! મને મારો નંબર યાદ નથી." ડૉ. રાયે એ નાના છોકરા તરફ જોયું. પાપજમો ને કેટ પહેરેલાં હતાં. માથે ટોપી મૂકી હતી. એ પરથી એમણે અનુમાન કર્યું કે આ કોઈ મુસલમાન છોકરો હશે. એટલે એમણે કહ્યું, "હજી મેં મદ્રેસામાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓની હાજરી લીધી નથી. જરા ઊભા રહો તો." ને, એમણે બીજું રજીસ્ટર ઉપાડવા માંડ્યું. રાજેન્દ્રબાણુ સમજી ગયા કે એમના પહેરવેશ પરથી પેલાએ માની લીધું કે પોતે મુસ્લિમ છે. એટલે એમણે તરત જવાગ આપ્યો, "સાહેબ, હું મદ્રેસાનો વિદ્યાર્થી નથી. હિન્દુ વિદ્યાર્થી છું. પણ મેં

મારું નામ આજે જ લખાવ કરાવ્યું છે તેથી અને નગર ખબર નથી. "

" તમારું નામ ? "

" બાલુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ. "

આખો વર્ગ નામ સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ એમને ઝીકીટશે જોઈ રહ્યો. કારણ આખો વર્ગ ડૉઈ રાજેન્દ્રપ્રસાદ નામનો બિહારી વિદ્યાર્થી યુનિવર્સિટીમાં પહેલો આવ્યો છે એમ જાણતો હતો. એમની તરફ ડેટલીયે આંખોમાંથી ધન્યવાદની વર્ષા વર્ષા, ડેટલીયે આંખોમાંથી ધ્રુષ્ણીતો ભાવ દેખાયો, ડેટલાકે માન ને અકિતથી એની તરફ જોયું ને બધાની દૃષ્ટિનું કેન્દ્ર બનેલો એ બાળક શરમિલો બની ગયો. ડૉ. રાય પણ આ બાળક તરફ પ્રેમથી જોઈ રહ્યા ને કહ્યું, " હજી તમારું નામ રજીસ્ટરમાં લખાયું નથી. પણ આવતી વખતે આજના દિવસની હાજરી પણ પૂરી લખશ. "

કોલેજમાં એકાદ અઠવાડિયું માંડ ગયા હશે ત્યાં તો મહેરીયા તાવ જે બંગાળની એક વિશેષતા છે તેણે રાજેન્દ્રબાલુને પણ ઘેરી લીધા. જો કે, આ તાવ તો હપરામાં જ લાગુ પડેલો, પણ અહીં એણે જોર પકડ્યું. ડોક્ટરે ઘણી મહેનત કરી પણ તાવ જામ જ નહિ. જેયાર દિવસ સારું રહે કે પાછો જોરશીરથી જાણે વેર વાળતો હોય એમ તાવ આવ્યો જ છે. એમના બાઈ બિચારા ખૂબ પરેશાન રહેતા. એક દિવસ ટાઉન હોલમાં મોટી સભા હતી. મોટા મોટા નેતાઓ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, બિપીનચંદ્ર પાલ, વગેરે લોડ' કર્જનની સામે બાપણો કરવાના હતા. હોસ્ટેલમાં તો એ બાપણુમા જવા માટે પડપડી ચાલવા માંડી. જોતજોતામાં હોસ્ટેલ આખી ખાલી થઈ. ખાલી રાજેન્દ્રબાલુ જ ' એકમેવ અદિતીય ' જેવા રહ્યા. રાજેન્દ્રબાલુને સારું હતું એટલે એમના બાઈ પણ હવે વાંધો નથી, એમ માની બાપણુના પ્રલોભનને ખાળી રહેલા નહિ. બધા ગયા ને જોરથી

એમને ટાઢ ચઢી, અને જોરમાં તાવ આવ્યો. દોઢ પાસે ઓઢવાનું આપનાર નહિ, એટલે એમણે જાતે જ ઓઢ્યું ને પાસે ચરમોમિટર હતું તે સીધું ને તાવ માપવા માંડ્યો. ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, એમ તાવ ચડતો ચડતો ૧૦૬ ડીગ્રી સુધી ગયો. રાજેન્દ્રબાણે ચણું કે હવે બાઈનું મોઢું જોવા નહિ મળે. મનમાં ને મનમાં બાઈને હોલી વિદાય આપી દીધી.

કલાકેકમાં તાવ ઉતરવા માંડ્યો. ને બાઈ પાછા આવે ત્યાં તો તાવ બીસકુલ ઉતરી ગયો. જાણે બાઈ ગયા તે વખતે જેવી સ્થિતિ હતી તેવું જ બરાબર ચર્ચ રહ્યું. આમ રજા સુધી તાવ ચાલ્યાં જ કર્યો. રજામાં ઘેર આવ્યા ને ત્યાં તદ્દન સાજા થયા. પણ રજા પૂરી થતાં પાછા કલકત્તે ગયા. ત્યાં એનું એ. એમના બાઈ મહારાયા. તાવને સીધે દોલેજીમાં નિયમિત ઢાજરી અપાય નહિ. ને ટમ નહિ ભરાય એવી ચંકા ઉદ્ભવી. વિચાર આવતો કે 'કલકત્તા છોડીને અલ્હાબાદ જઉં. પણ ત્યાં પણ તાવ રહ્યો તો ? ને ત્યાં પાછા દિવસ ન ભરાયા તો ?' આમ મૂંઝવણ વધતી જાય ને સારા થવા માટે કવીનીન ખાતા જાય. પરિણામે સારું તો થયું. પણ કવીનીનની અસરને પરિણામે એમને પાછળથી દમનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો એમ એમના હોમીયોપેથી ડોક્ટરનું કહેવું હતું.

સારું થયું કે, યુનિવર્સિટીમાં પોતાનું સ્થાન કાયમ રાખવા એમણે દમ વ્યાધીને વાંચવા માંડ્યું. લગભગ આખું વર્ષ જ બિમારીમાં ગયું હતું. વચાણું તો બીસકુલ નહોતું. બધા વર્ગમાં ઢાજરી અપાઈ નહોતી. એટલે પાસની જ ચંકા હોય ત્યાં પહેલા આવવાની તો વાત જ કરાંથી હોય ? છતાં એમણે તો હિંમત રાખી. પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંત બીજાં જેટલાં પુસ્તકો મળ્યા શકે તે વાંચવા માંડ્યાં. એમની ઇચ્છા પ્રીવીયસની ખરીકા પસાર કરી સાયન્સમાં જવાની હતી.

એટલે એમણે વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો તો એટલાં વાંચ્યાં કે, બી. એસ. સી. સુધીનાં પુસ્તકો વચાઈ ગયાં. બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ જોડે તો એમને એવી દોરતી બંધાઈ કે એ લોકો એમને હરહંમેશ મદદ કરતા. એમની ઇચ્છા તો ઠેકાં કરતું જ નહિ.

પરીક્ષા પાસે આવી રાજેન્દ્રબાણુની તૈયારી સારી કહી શકાય એવી હતી. કોલેજની પરીક્ષામાં એઓ બધા વિષયમાં પ્રથમ આવ્યા. એકાદ બે વિષયમાં હાજરી પૂરતી નહોતી પણ એમના પ્રોફેસરે ખાસ વ્યાખ્યાનો આપી, એમને તૈયાર કરી, એમની હાજરી પૂરી કરી આપી.

આ વખતે એક રમુજી પ્રસંગ બન્યો. કોલેજનો પ્રિન્સીપાલ એક તુમાખી અંગ્રેજ હતો. એણે કોલેજની પરીક્ષાનું પરિણામ જાતે વિદ્યાર્થીઓ આગળ વાંચ્યું. એમાં રાજેન્દ્રબાણુનું નામ જ ન મળે. એ તો બેબાકળા બની ગયા. કંઈ શુદ્ધિ ન રહી. બધાને આશ્ચર્ય થયું. કારણ કે બધાને એમ જ કે એ તો પહેલા જ આવશે. પણ રાજેન્દ્રબાણુને ખાતરી હતી જ કે પાસ તો પોતે જરૂર થાય જ. કંઈક ગોપાળો થયો હશે. એ ગયા સીધા પ્રિન્સીપાલની પાસે ને કહ્યું, “ સાહેબ ! મારું નામ રહી ગયું હશે છે. ” પેલો રહ્યો તુંડમિજાજી અંગ્રેજ. એ કહે, “ નાપાસનાં નામ કયાંથી આવે ? ” રાજેન્દ્રબાણુ કહે, “ પણ સાહેબ, એવું બને જ નહિ. કંઈક ભૂલ થઈ હશે. ”

“ ના. ભૂલભૂલ કંઈ નથી. બધું બરાબર છે, ” એમ કહી એણે ચાલવા માંડ્યું.

રાજેન્દ્રબાણુએ એનો પીછો પકડ્યો. એમનો તો આ છંદગીનો સવાલ હતો. એમના હોશ મોશ ઉડી ગયા હતા, એમણે કરી કહ્યું :

“ સાહેબ ! જરા જુઓ તો ખરા. જરૂર ભૂલ થઈ હશે ”

“ કેમ એક વાર ના કહી તે સાંભળતો નથી. હવે બેઠ્યો છે તો

દંડ જ કરીશ સમજ્યો..”

‘ પણ સાહેબ... ”

“ પાંચ રૂપિયા દંડ..”

“ પણ સાંભળો તો ખરા.. ”

“ હશ રૂપિયા.. ”

“ અરે ! તમે જરા બે મિનિટ.....”

“ પંદર રૂપિયા.. ”

“ હું ઓફીસ સુધી આવું.. ”

“ વીશ રૂપિયા.. ”

“ મારો ગુન્હો...? ”

“ બોલી રહ્યો. બધું મળીને પચીસ રૂપિયા દંડ થયો. ખાલી હેરાન કરે છે. કહું છું તે સાંભળતો નથી.. ”

બિચારા રાજેન્દ્રને તો આ દાઝવા પર ડામ જેવું થયું. હવે તો કશો આરો નથી એમ લાગ્યું. ત્યાં સામે કેલેન્ડરનો હેડકમાર્ક આવ્યો. એ રાજેન્દ્રબાણને સારી રીતે ઓળખે. એણે દરથી ઇશારો કર્યો કે હમણાં શાંત રહે બધું ઠીક થઈ જશે. રાજેન્દ્રબાણને હૈયે ટાઢક વળી.

બીજે દિવસે યુનિવર્સિટીનું ફોર્મ ભર્યું. પરીક્ષાની ફી આપી. પેન્સ દંડની કાપ્પએ વાત ન કરી. કાપ્પએ કશો વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. ને, બધું સગોપાંગ પતી ગયું.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આવી ને ગઈ. રાજેન્દ્રબાણ યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ આવ્યા. પણ એમની મુરાદ બર ન આવી. ફારસી, તર્કશાસ્ત્ર

ને અંગ્રેજીમાં વધારે માર્ક મેળવ્યા પણ વિજ્ઞાન ને ગણિતમાં થોડા માર્ક માટે એમણે પહેલો નંબર ગુમાવ્યો. છતાં યુનિવર્સિટીમાં પહેલે નંબરે આવવાથી જ્યાં વિષયોમાં એમને છાત્રવૃત્તિ મળી ને મહિને ૮૦ રૂપિયા એમને એમાંથી મળવા માંડ્યા. તે ઉપરાંત ઈનામમાં પુસ્તકો મળ્યાં તે તો જુદાં. ગણિત ને વિજ્ઞાનમાં પહેલા ન આવ્યા એટલે એમણે વિજ્ઞાનમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

એમણે વિજ્ઞાન ન લીધું એટલે એમના વિજ્ઞાનના પ્રોફેસરો નિરાશ થયા. ડૉ. રાજે એમને બોલાવી, એઓ વિજ્ઞાનમાં ન આવ્યા તે માટે મીડિા ઠપકો આપ્યો.

બી. એ. ના વર્ષમાં આવ્યા ને એમને પરીક્ષા ને અભ્યાસ એ જ્યાં તરફ રુચિ રહી નહિ. બી. એ. માં અંગ્રેજી ને ફિલસૂફી ફરજિયાત વિષયો હતા. એમણે ઐત્તિક વિષયો તરીકે અર્થશાસ્ત્ર ને ઇતિહાસ લીધાં. ઓનર્સ અર્થશાસ્ત્રમાં લીધું. પણ ફિલસૂફીમાં નવા પ્રોફેસર આવ્યા ને એમને એ વિષયમાં એટલો રસ પડ્યા લાગ્યો કે એમને થયું કે ફિલસૂફી ઓનર્સ લીધું હોત તો સારુ થાત. પણ હવે અભ્યાસ તરફ, પરીક્ષા તરફ એટલી ચીવટ રહી નહિ. મન બહારની પ્રવૃત્તિઓમાં ભગવા લાગ્યું. હવે એમને કેલેન્ડરનું 'સેન નાતુ' લાગ્યું. એમની મહત્વાકાંક્ષાઓ અને અભિલાષાઓ માટે ઘણું સંકુચિત લાગ્યું.

તે વખતે શ્રી. સતીશચંદ્ર મુકરજી નામે એક સમાજસેવક 'ડોન સોસાયટી' નામે એક સંસ્થા ચલાવતા. વિદ્યાર્થીઓને રાજકારણમાં વિશેષ ને વિશેષ રસ લેતા કરવાનો, એમને એમના અભ્યાસમાં સહાય કરવાનો ને એમનામાં જાગૃતિ લાવવાનો એમનો ઉદ્દેશ હતો. એમાં અઠવાડિયે બે વ્યાખ્યાનો અપાતાં. એક રાજકારણ પર ને બીજું ગીતા પર. ગીતા શીખવવા એક પંડિત આવતા.

ન્યારે રાજકારણ વિષે કાં તો સતીયગાણુ બોલતા અથવા બગિની નિવેદિતા અગર ગુરુદાસ બેનરજી જેવી બાણીતી વ્યક્તિઓને બોલાવતા. આ સંસ્થાનો નાદ રાજેન્દ્રબાણુને લાગ્યો ને એઓ એના સભ્ય બન્યા અને તેમાં—નિયમિત હાજરી આપવા લાગ્યા. એ સંસ્થાએ વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન આપવા પરીક્ષાં જેવું રાખ્યું હતું ને એમાં પ્રથમ આવનારને છત્રવૃત્તિ અપાતી રાજેન્દ્રબાણુ પરીક્ષામાં બેઠા ને એમણે છત્રવૃત્તિ મેળવી. એમનાં પેપર ગુરુદાસ બેનરજીએ તપાસ્યાં હતાં. તેમણે એમની ખૂબ તારીફ કરી. આ પ્રસંગે રાજેન્દ્રબાણુને રાજકીય બાબતોમાં જોડા રસ લેતા ક્યાં, એમને જોઈ તો વિકાસનો માર્ગ કરી આપ્યો, એમને મોકળાશ આપી. એમને પરીક્ષાના વાતાવરણમાંથી મુક્ત કર્યા. ને એમની આગળ એક નવી જ દિશા ખુલ્લી થઈ.

એવામાં બંગલોગનું આંદોલન બગ્યું. આખો બંગાળ જાણે એતનમય બન્યો. બંગાળી પ્રજા ઉત્સાહી બની ગઈ અને પ્રજાની રાષ્ટ્રભાવના સતેજ બની. દિનપ્રતિદિન સભાઓ ગળવાતી, સ્વદેશી પ્રત લેવાતાં, વિદેશી માલની હોળીઓ સળગતી, વન્દેમાતરમની ઘોષણાથી વાતાવરણ ગાજી રહેતું. બધી સભાઓમાં રાજેન્દ્રબાણુ હાજરી આપતા. રાજેન્દ્રબાણુ તો સ્વદેશી આ પહેલાં કચારનાય વાપરતા હતા એટલે એમને માટે તો સ્વદેશીપ્રત બહુ સહજ હતું. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, બિપીનચંદ્ર પાલ, ને અરવિંદ ઘોષ વગેરેએ લોકોમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો. હોસ્ટેલમાં પણ આંદોલનના પડલા પડવા માંડ્યા. વિદ્યાર્થીઓમાં નવું જોશ આવ્યું.

તે વખતે કાઉન્ટનપેનની શોધ નવી હતી. એમા સમગ્ર પડે એથી રાજેન્દ્રબાણુએ એ પેન ખરીદી. એ પેન વિધાયતી હતી. હોસ્ટેલમાં જોતજોતામાં બાતમી ફેલાઈ કે રાજેન્દ્રબાણુએ વિધાયતી પેન ખરીદી છે.

એ જનનો રોય પ્રવળા ઉક્યો. એમની ખોલી આગળ વિદ્યાર્થીઓનું ટોળું જમા થયું. બહિષ્કારનાં સૂત્રો પોષારાના લાગ્યાં. એકેએક વિદ્યાર્થી રાજેન્દ્રબાણુ પર દ્વિત્કાર વર્ષાવવા લાગ્યો. વાતાવરણ જોતજોતામાં ગરમ બની ગયું. અનેક મુખેથી અવાજો નીકળવા લાગ્યા.

“એનો બપો સામાન જલાવી દો” કાઠ બોલ્યું.

“હા! હા! વિદેશી માથની તો હોળી જ કરવાની હોય!” બીજો બોલ્યો.

“ને બહાર આટલું આંદોલન થાય, ને વિદ્યાવતી પેન વાપરે શરમ છે” ત્રીજો બોલ્યો.

રાજેન્દ્રબાણુએ જાણ્યું કે કુંદાડો મારવો જોઈએ. આ પૂકાર કરનારા બધા કેટલા સ્વદેશીવ્રતધારી છે તે રાજેન્દ્રબાણુ જાણતા હતા. એમણે કહ્યું, “હું મારી પેટી બોલું છું પણ સાથે સાથે બધાં પોતા-પોતાની પેટી બોલે ને જે વિદ્યાવતી ચીજો નીકળે તેની હોળી થાય. કમૂલ છે?”, એમ કહી એમણે પોતાની પેટી ખોલી એકેએક ચીજ બહાર કાઢી કશું વિદ્યાવતી ન મળે. બધાનાં મોં પડી ગયાં. પોતાના માથા પર આબુ એટલે એમની ખોલી આગળથી એકેએક જણ આવી ગયો. રાજેન્દ્રબાણુને તો બતાવવું હતું કે બધાં કેટલા સતવાદી છે. એટલે એમણે ખોલીએ ખોલીએ જઈ વિદેશી વસ્તુઓ ભેગી કરી તેની હોળી સળગાવી.

આ વખતે કલકત્તામાં એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે સંઘ્યા ખુલી. ‘ડોન સોસાયટી’વાળા સતીશબાણુ ત્યાં ગયા. રાજેન્દ્રબાણુને સમજ ન પડે કે શું કરવું? ઘડીમાં કોલેજ છોડી રાષ્ટ્રીય સરેરામાં જોડાવાનું મન થાય તો ઘડીમાં મન પાછું હરે. પણ આખરે એમણે કોલેજમાં જ બસવું જારી રાખ્યું. પણ એનું પરિણામ એ આબુ કે આંદોલનમાં જ

મન પરોવાયલું રહેતું એટલે વાંચવાનો સમય પણ ન મળે ને મન પણ ન થાય.

એવામાં પરીક્ષા આવી, કોલેજની પરીક્ષા ચર્ચ ગર્ચ. કોલેજની પરીક્ષામાં તો કશો ડર હતો જ નહિ. એમણે પરીક્ષા આપી પરિણામની રાહ ન જોતાં, જિહ્વારનાં સાંતાલ પરગણામાં એક ઘર ભાડે રાખી એકાંતમાં વાંચવા માટે આજ્ઞા ગયા.

એમના ઇતિહાસના ગ્રેફેસર મિ પર્સીવલ હતા. એમણે રાજેન્દ્ર બાબુને ખાનગીમાં પરીક્ષાનું પરિણામ કહેલું ને તેમાં એઓ પ્રથમ હતા.

પરિણામને દિવસે પ્રિન્સીપાલે પરિણામ જણાવ્યું. તેમાં જણાવ્યું કે રાજેન્દ્રપ્રસાદને અંગ્રેજી ઓનર્સમાં પરીક્ષામાં જેસવાની રજા મળશે. ઇતિહાસમાં નહિ. રાજેન્દ્રબાબુના મિત્રોને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. કારણકે ઇતિહાસમાં એઓ પ્રથમ હતા. અને તે હકીકતની એમને ખબર હતી. પર્સીવલે તો પરિણામ ખાનગીમાં કહેલું એટલે પ્રિન્સીપાલને એ જણાવવા પણ શી રીતે ? પ્રિન્સીપાલને રાજેન્દ્રબાબુના મિત્રે જે ત્રણ વાર કહ્યું કે " એ તો હમેશાં પડેલો જ રહ્યો છે એટલે આમ બને જ નહિ " પણ પ્રિન્સીપાલે તો પોતાની જાદુ પકડે જ રાખી, ને કહ્યું કે, " કશી ભૂલ ચર્ચ નથી. મેં જાતે બરાબર જોઈ કરીને જ પરિણામ જાહેર કર્યું છે. " એમનો મિત્ર મભરાયો. એણે રાજેન્દ્રબાબુને સીધો તાર કપ્યો. રાજેન્દ્રબાબુ મભરાયા. એમણે પહેલી માટી પકડી ને કલકત્તા આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન પરથી એઓ સીધા ગામરા માબરા પર્સીવલને ઘેર પહોંચ્યા. તાર બતાવ્યો. પેલાએ પાછું પરિણામ જોઈને કહ્યું, " તું પડેલો જ આવ્યો છે. એમાં કશી ભૂલ નથી. "

પર્સીવલ પ્રિન્સીપાલને મળ્યા, ને, પ્રિન્સીપાલે રાજેન્દ્રબાબુને બોલાવી માફી માંગી.

પરીક્ષા પાસે આવી દિલસૂઝી વાંચેલી જ નહિ ઝોનસ'ના વિષયોમાં ખૂબ ધ્યાન આપેલું. આગલે દિવસે લાગ્યું કે દિલસૂઝીમાં કંઈ આવડતું નથી એમણે નોટ ભિલવાવવા માંડી પછી એમને ઉંઘ આવી. એમણે નહો ક્યું કે સવારે વહેલા ઉડી નોટ જોઈ જવી. ને નોકરને કહ્યું કે બે વાગે ઉઠાડજે. નોકરે તો બે વાગે ઉઠાડવા માંડ્યા પણ બાઇસાહેબ જાગે શાના? આખરે સાડાચાર વાગે ઉઠ્યા, ને ધડિયાળમાં જોઈ નોકર પર ચીઠ કાઢી. એથીકસ, સાયકોસેજી, ને લોજીક ત્રણેયની નોટ જોવાની હતી. એમણે ઉંધું માલીને વાંચવા માંડ્યું પણ વખત જ ક્યાં હતો. છતાં નોટ જોતા જાય, પણ આરો આવે જ નહિ. મોડા મોડા યુનિવર્સિટીમાં પડેાંચ્યાં. ટાંટીયા ધૂંજે. માયું બમે. જૂમ ચક્કર ચક્કર ભગતી લાગે. આખરે એમણે જેમ તેમ ઉત્તર લખ્યા ને વહેલા ચાલી આવ્યા. માંડમાંડ પાસ થવારો એમ લાગ્યું. દેવામાં ગભરાટ હતો.

પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું. આ વખતે પણ એઓ યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવ્યા. ને એક પચાસ રૂપિયાની ને ખીજ ચાળીસ રૂપિયાની એમ બે છાત્રવૃત્તિઓ મેળવી

ખી. એ. પસાર કરી એમણે કલકત્તામાં જઈ વકીલાતનો ને એમ. એ. નો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. દોસેજમાં બહારના રાજકીય વાતાવરણની ઠીક ઠીક અરમી હતી. બિહારી વિદ્યાર્થીઓની કલબમાં પણ રાજકીય ચર્ચા ચાલતી. બંગાળના વિદ્યાર્થીઓ આમ સક્રિય ભાગ લેતા બિહારના વિદ્યાર્થીઓ પાછળ પડી રહે એ ઠીક નહિ એમ સમજી બિહારના વિદ્યાર્થીઓની જાગૃતિ અર્થે એક બિહાર છાત્ર સંમેલન પટણામાં ભરવાનું નહો ક્યું. રાજેન્દ્રપ્રાણ આ આંદોલનના પ્રમુખ હતા, પ્રેરક હતા અને સ્તંભ હતા. આ બાજતમાં બ્યવસ્થા કરવા એમને નિયુક્ત કર્યા, ને પટણા મોકલ્યા રાજેન્દ્રની આ પ્રથમ

સક્રિય રાજકીય પ્રવૃત્તિ હતી. રાજેન્દ્રબાણુ પટ્ટણા મયા અતે ત્યાંના બધા નેતાઓને મળ્યા. બધાએ આ વિદ્યાર્થીને મદદ કરી. કારણ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં એણે પહેલા આવી બિહારનું નામ રાખ્યું હતું. રાજેન્દ્રબાણુએ પટ્ટણામાં બધી વ્યવસ્થા સંપૂર્ણપણે કરી. ખેરીસ્ટર સરકુલીનની સભાપતિ તરીકે પસંદગી થઈ. પટ્ટણા કોલેજમાં છાત્ર-સંમેલન બરાલું. બિહારના વિદ્યાર્થીઓમાં નવો ઉત્સાહ ને જોમ એમણે પ્રગટાવ્યાં, નવી જગૃતિ આણી. વિદ્યાર્થીમંડળો સચેત થયાં. રાજેન્દ્રબાણુ સ્વાગતાધ્યક્ષ હતા. એમણે પહેલું જાહેર બાપણ કયું. બાપણ અંગ્રેજીમાં હતું. એમનાં બાપણોની છાપાઓમાં નોંધ લેવાઈ. બિહારભરમાં એમનું નામ ગાજી રહ્યું. આ છાત્રસંમેલનની કાયમી સમિતિ નીમાઈ. એકેએક નિશાળ તથા કોલેજમાં એની શાખાઓ રચવાઈ ભારતભરમાં આ પહેલું છાત્ર સંમેલન હતું. આમાં નવીનતા હતી. અપૂર્વતા હતી. આમ બંગાળી વિદ્યાર્થીઓને પણ રાજેન્દ્રબાણુએ નવો માર્ગ બતાવ્યો. એટલે એ રીતે જોઈએ તો આપણી વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિના રાજેન્દ્રબાણુ પ્રણેતા હતા. વિદ્યાર્થીઓનું જૂઠું વ્યક્તિત્વ છે, એમના પોનાના જ એવા પ્રશ્નો છે, વિદ્યાર્થી એ શકિત છે, તે રાજેન્દ્રબાણુએ આ સંમેલન દ્વારા પૂરવાર કયું. પછી તો પ્રતિવર્ષ આ સંમેલન બરાતા, ને એમાં શીમતિ એની બિસન્ટ, મહાત્માજી, સરોજિની દેવી વગેરેએ ભાગ લીધો છે.

૧૯૦૫માં રાજેન્દ્રબાણુની ખ્યાતિ પ્રસરવા માંડી હતી. ૧૯૦૬માં કલકત્તામાં કોંગ્રેસ બરાઈ, ને રાજેન્દ્રબાણુ એમા સ્વયંસેવક બન્યા. ને એ રીતે એક સિપાઈ તરીકે, એક મામુલી સ્વયંસેવક તરીકે, એમણે કોંગ્રેસમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્વયંસેવક તરીકે એમની ફરજ બળવતાં એમનાથી ખુલ્લા અધિવેશનમાં ન જઈ શકાયું, નેતાઓનાં બાપણ ન સાંભળી શક્યા, છતાં, પોતે દેશસેવાનું કંઈક કાર્ય

ક્યું છે એ વિચારે એમણે સતોષ અનુભવ્યો.

આ વખતે રાજેન્દ્રબાણુ પર એક નવી ધૂન સવાર થઈને બેઠી કે વિલાપત જઈ આઈ. મી એસ થવું. સરકારી નોકરીની ઇચ્છા નહોતી છતાં આ વિચાર આવ્યો એ નવાઈ જોવું હતું. એમણે એમના બાઈને વાત કરી. બાઈએ પ્રોત્સાહન આપ્યું. પટણના બધા નેતાઓને મળ્યા દરેકે આર્થિક મદદ આપી ધર તરફથી તો કશી મદદ મળે એમ નહોતું. પણ ઘેર રજા લેવા જાય તો જવાનું જ બધ રહે એવી સ્થિતિ હતી.

કલકત્તામાં ખાનગી તૈયારીએ માલવા માંડી વિલાપતી કપડાં સિવડાવ્યાં. બીજી ખરીદીઓ થવા માંડી. પાસપોર્ટ માટે અરજી થઈ. જવાને આગલે દિવસે પિતાને કહેવું એમ નહી ક્યું. ને પિતાને એની ગંધ પણ ન જાય તેની કાળજી રાખી.

રાજેન્દ્રબાણુને કામસર આ બાબતમાં અસ્હામાદ જવું પડ્યું. ત્યાં એમના સાળાઓ બહુના હતા એમને મેણુ જણે કર્યાંથી ખબર પડી કે રાજેન્દ્રબાણુ વિલાપત જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. એમણે સીવો જિરાદેઈ રાજેન્દ્રબાણુના પિતાને તાર ક્યો. ઘેર તો બધાં ગભરાયાં. એમના પિતાજીની તબિયત ધણી બિમાર હતી. છતાં પણ એમનાં માતાજી અસ્હામાદ પહોંચ્યાં. પણ રાજેન્દ્રબાણુ તો ત્યાંથી નીકળી ગયેલા. કલકત્તામાં એમને એમના પિતાની માંદગીનો તાર મળ્યો. એ જિરાદેઈ પહોંચ્યા.

પિતાજી માંદગીમાં જળરા પટકાવા હતા. રાજેન્દ્રબાણુ આવ્યા તો એમની પથારી પાસે ગયા. એમની માંદગી સખત હતી રોજ હસતા પિતાજી આજે ગંભીર હતા. એમના મુખ પર દુઃખ હતું. તે રાજેન્દ્રબાણુ રપજ કળી ચકચા. પિતાએ કહ્યું, “કેમ ક્યારે વિલાપત જવું છે ?”

રાજેન્દ્રબાણુ ચોક્યા. પિતાએ કહ્યું, “ મારે મરતી વખત મને હેરાન કરવા બેઠો છે કેમ ? બધી તૈયારીઓ થઈ ને મને ખબર જ નહિ ? વિલાયત જવાનું નથી ”

રાજેન્દ્રબાણુ શું બોલે ? પિતાજી તો વચન માગી રહ્યા હતા. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. આખરે રાજેન્દ્રબાણુને વચન આપવું પડ્યું. “ બધી ધારણા ધૂળમાં મળી. તૈયારી ફોગટ ગઈ. ને રાજેન્દ્રબાણુને મદલે એમના એક મિત્રને એમણે ઓકળ્યો.

એમના પિતા મૃત્યુ પામ્યા. એમ. એ. ની પરીક્ષા એમણે એ અરસામાં આપી. પણ મન સ્વસ્થ નહોતું. વિલાયત બધી તૈયારી છતાં ન જવાયું તેનો રંજ હતો. પિતાના મૃત્યુનો શોક હતો. છતાં પરીક્ષા આપી. ને પહેલા વર્ગમાં તો આવ્યા પણ પહેલા ન આવી શક્યા.

પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થતાં મુઝાફરપુર કોલેજમાં એમની માગણી થઈ ને એમણે પ્રોફેસરની નોકરી સ્વીકારી.

આમ રાજેન્દ્રબાણુનું કોલેજીયન એટલે, માત્ર યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં જ લક્ષ આપનાર શાંત અને એકધારે વિદ્યાર્થીજીવન જ નહિ, પણ રાજકીય અને ઈંગ્લેન્ડી વિષયક આંદોલનોમાં ભાગ લેનાર, કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ લેનાર, છાત્ર સંમેલન યોજનાર, જાગૃત વિદ્યાર્થીનું જીવન અને સફળ જીવન.

પ્રકરણ ૪ થું

• વહીલાત

રાજેન્દ્રબાણના પિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા. ઘરનો બધો ભાર એમના બાઈ ઉપાડતા એમ. એ. ચઈને વધીવાત કરવી કે નહિ એની ચિંતા એઓ કરવા લાગ્યા. કંઈ સૂઝ પડે નહિ. એક બાણુ વિલાપત ન જવાયું, ને છેક છેવટની ઘડીએ બધી યોજના ફસડી ગઈ તેનો રંજ હતો. બીજી બાણુ, રાજકીય વાતાવરણના રંગે એઓ રંગાયા હતા. એટલે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા વગેરેમાં હવે એમને ઝાઝો રસ નહોતો. એમને બથુડું, કમાવું, સારા વકીલ થવું, માનચાંદ મેળવવા એ બધા તરફ ઉદ્દેશીનતા આવી. પોતાનું ક્ષેત્ર બીજું છે એમ લાગવા માંડ્યું એમને રાજકારણના પ્રશ્નો, આપણા રાજકીય આંદોલનની હવાનો નશો ચઢવા માંડ્યો હતો. આમ શું કરવું તે સૂઝ જ ન પડે એવામાં મુઝાફરપુર કોલેજમાંથી એમને પ્રોફેસરની જગ્યા મળે આમંત્રણ આવ્યું. એમણે આ મનો-મંચનમાંથી છૂટવા હા પાડી. રાજેન્દ્રબાણુ પ્રોફેસર થયા.

પણ બઈને એ ગમ્યું નહિ. એમણે કહ્યું, “ બહા માયુસ ! મને પૂછાવવું તો હતું ? તને એવડી તે કમાવાની શી ઉતાવળ આવી છે ? તારા જેવા વિદ્યાર્થી કંઈ આમ કોલેજની પ્રોફેસરી કરવા સર્જના છે ? તુ તો આપણા બિહારનું નામ રાખે એમ છે ? તે

કાયદાની ટર્મ તો બરી છે. તો વકીલાતની પરીક્ષા આપી વકીલાત શરૂ કર. એ ધંધામાં જ તને યશ મળશે. તારે દેશસેવા કરવી હશે તો પણ વકીલાતનો ધંધો તને કામ આવશે. ”

રાજેન્દ્રબાણુને આ વાન ગળે ઉતરી. પણ, “ મેં હા પાડી છે તો થોડો વખત જઈ આવું ”, એમ કહી એઓ મુઝાફરપુર ગયા પણ ત્યાં મન લાગે નહિ. એક તો કોલેજની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી. તેમાં વળી એથી મનને પણ સંતાપ ન હતો. એટલે આખરે વકીલાતની પરીક્ષા આપવાનું નક્કી કરી એઓ રાજનાથ આપી ફરી પાછા કલકત્તે આવ્યા.

કલકત્તામાં આવી એમણે પોતાની જૂની પુરાણી ઈડન હિન્દુ હોસ્ટેલમાં મુકામ કર્યો, ને વકીલાતની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવા માંડી. પહેલી પરીક્ષા તો ટર્મ બરેલી હોવાથી એમણે જતાંવેંત જ પસાર કરી. બીજી પરીક્ષા આપતાં પહેલાં કોઈ વકીલની જોડે કામ કરવું પડતું. ને લેખિતની જોડે મૌખિક પરીક્ષા પણ થતી. એટલે એમણે સારા નામાંકિત વકીલની યોજ કરવા માંડી. એક મિત્ર ભારત એઓ કલકત્તાના પ્રતિષ્ઠિત વકીલ સૈયદ શમશુલ-હુદા પાસે પહોંચ્યા. રાજેન્દ્રબાણુના નામથી એઓ જાણીતા હતા. કારણ મુનિવર્સિટીની દરેક પરીક્ષામાં પહેલા આવનાર વિદ્યાર્થીના નામથી કેણુ અપરિચિત હોય ? પણ એમની પાસે બે ઉમેદવારો હોવાથી એમણે પોતાના મિત્ર જહાફુર રહીમ જહીદને મલામજી ચિઠ્ઠી આપી. ત્યાં પેલાએ બહુ સન્માનથી રાજેન્દ્રબાણુને રાખ્યા.

હવે સવાલ કલકત્તાના ખર્ચનો હતો. માર્ક ને ત્રાસ ન આવે એ નક્કી હતું. વકીલાતના કામની જોડે થઈ શકે એવું કામ કરવું હતું. શું થઈ શકે ? રાજેન્દ્રબાણુ અત્યારસુધી તો બાતરૂતિ

પર નીભાવતા, એટલે પોતાના ખર્ચ માટે પૈસા કમાવના સવાલ એમની સામે ઉભો જ થયેલો નહિ. એઓ મુંઝવણમાં પડ્યા. એવામાં ક્યાંક એમણે સાંભળ્યું કે, સીરી કોલેજમાં ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસરની જગ્યા ખાલી છે. મુઝાદરપુરમાં હમણાં જ પ્રોફેસરી કરી આવેલા એમને એ કામ તો આવડશે એમ માની એમણે તો એક ચરણ નાંખી. રાજેન્દ્રબાણુને તો એ જગ્યા માગતાં જ મળે એમ હતું. કારણ બધી પરીક્ષાઓમાં પ્રથમવર્ગમાં એઓ પથમ આવેલા ગુરત જ એમની નીમણુક થઈ.

રાજેન્દ્રબાણુની લોકપ્રિયતા વધી. પણ કામને બોલે અસલ થઈ પડ્યો. કોલેજના વ્યાખ્યાનની તૈયારી કરવી, વ્યાખ્યાનો આપવાં ને સાથે સાથે સાથે વકીલાતની તૈયારી કરવી, ડેસોની નોંધ લેવી, રહીમ જહીદ સાહેબને માટે ડેસોની વિનંતો વાંચી. એમને માટે જરૂરી નોંધો કરી, ડેસ તૈયાર કરી આપવો, એ કામથી પાછી તબિયત બગડવાનો ભય ઊભો થયો. એવામાં શમશુભદ્રાસાહેબને ત્યાં જગ્યા ખાલી થઈ, ને એમણે રાજેન્દ્રબાણુને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા. શમશુભદ્રાસાહેબની શ્રેક્રીડ સઘળી સારી, એટલે રાજેન્દ્રબાણુએ એ તક ઝડપી. કોલેજમાંથી રાજીનામું આપ્યું. પૈસાની એમવાઈ માટે એમને નસીબજોગે કલકત્તા હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ ત્રીપુત દિગંબર એટરજીના પુત્ર માટે હાર્દ સારા શિક્ષકની જરૂર હતી. રાજેન્દ્રબાણુ એક મિત્ર મારફત ત્યાં પહોંચ્યા ને એમને ત્યાં રાખી લીધા.

રાજેન્દ્રબાણુ રોજ સવારે વહેલા વકીલ સાહેબને સૂઈ જાય, દસ વાગ્યા મુધી તે દિવસના મુકદ્દમાના કાગળો વાંચે, ને, એના પરથી નોંધ તૈયાર કરે. કાગલની કલમો, ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ, હાર્દ હોર્ટના એ વિષયને લગતા સુકાદાઓ એ બધું તૈયાર કરી વકીલ સાહેબને માટે આપે. ડેસ તૈયાર કરી દેતાં. આ કામ રાજેન્દ્રબાણુ એટલું પદ્ધતિસર

અને સરસ રીતે કરતા હે. એમને પહેલાં જે બીજા વકીલની જરૂર ઝાગતી હતી તે હવે નથી ઝાગતી. એઓ એમની રોજ પ્રશંસા કરે છે. ને પોતાના ઘરના માણસની જેમ જ એને ગણે છે.

રાજેન્દ્રભાણુ એક વીશીમાં રહે. વીશીથી દ્રામ સ્ટેશન લગભગ એક માઇલ દૂર. એક માઇલ ચાલી એઓ દ્રામ પકડે. દ્રામ સ્ટેશનથી વકીલ સાહેબનું ઘર પણ સારી પેઠે દૂર. ત્યાંથી ચાલીને વકીલ સાહેબને ત્યાં જાય. ત્યાંથી પછી દસ વાગે, દ્રામ પકડી વીશીમાં જાય ને જમી કરીને હાઈ કોર્ટમાં દોડે. ત્યાં પોતે તૈયાર કરેલી નોંધિ પરથી વકીલ સામે મુકદ્દમો લડે તે રસથી ને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે. સાંજે હાઈકોર્ટ બંધ થતાં, ચાર માઇલ ચાલીને ગણાવવા જાય. ને, ત્યાંથી નવદશ વાગે, ટાંટિયાતોડ કરી ઘેર આવીને, થાકી જાય. ને, કોથપોથ ચર્ચ સુધી જાય. આમ એમને ઘણી સખત ને હાડમારીની છાંદગો ગાળવી પડતી. કામના કરતાં દોડાદોડમાં જ વખત ધણો ગાલી જતો. પણ એમના કામથી વકીલ સાહેબ ઘણા પ્રસન્ન રહેતા. એમને તો બહુ સારી મદદ મળી ગઈ રાજેન્દ્રભાણુ એટલો સરસ કેસ તૈયાર કરે કે એમને કશું જોવું જ પડે નહિ. એમને રાજેન્દ્રભાણુ તરફ વાતસ્યભાવ ઉપજ્યું. એમનું તો આસિશાન મકાન હતું. એમણે જોયું કે આ છોકરો રોજ દોડાદોડ કરીને મરી જાય છે. એથી એમણે રોહપા કહ્યું, “ બેટા! તને આવવા જવાની ફેટલી તકલીફ પડે છે. આ મારું મકાન તો ઘણું મોડું છે. એમાં તને દુર્ગે જોરડા અઘર્ગન્કાદી આપું. તને બીજી જે સગવડ જોઈએ તે હું આપું. પણ આ થાંકી જવાય એવી પ્રવૃત્તિ મૂકી દે. ” રાજેન્દ્રભાણુ આમ સ્વભાને ઘણા શાન્ત, એટલે આનાકાની કરી પણ વકીલ સાહેબનો આમ્રદ એટલો જબરો હતો કે એમનું કંઈ ચામ્યું નહિ. એમણે રાજેન્દ્રભાણુને બે જોરડા કાઢી આપ્યા. એક રહેવા માટે, બીજો રાંધવા માટે.

એથી સવારના પહોરની દોડદોડ મટી. ને સાથે સાથે, વકીલ સાહેબ પોતાની મોટરમાં જ એમને હાઈકોર્ટમાં લઈ જતા, એટલે દામ ભાડું પણ ખચ્ચું. રહેવાનું ભાડું તો આપવાનું નહોતું એટલે એ ખર્ચો પણ કમી થયો. વકીલ સાહેબ ને રાજેન્દ્રબાણુનો સંબંધ ઘણો ગાઢો બન્યો. એ એમને પુત્રની જેમ જ માનવા લાગ્યા.

વકીલ સાહેબ બહુતા પાક મુસ્લિમ હતા. મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ પણ એકવાર બનેલા. ધારાસભાના સભ્ય હતા. મુનિવર્સિટી સેનેટના સભ્ય હતા. પાછળથી એઓ હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ પણ બનેલા. ને સરને ખિતાબ પણ મળેલો. એવામાં બકરીઘડને તહેવાર આવ્યો. એક તો આખો લોકો મુસલમાનોનો. તેમાં કેટલાય દિવસ અગાઉથી જ ઘડની ઉજવણી માટે તૈયારીઓ ચલા મડિલી. રાજેન્દ્રબાણુ રજા સનાતની હિંદુ. એમને લાગ્યું કે વકીલ સાહેબના ઘરમાં કે આસપાસ ગાય કપાળ ને પોતે એના સાક્ષી બને એના કરતાં બે ચાર દિવસ ત્યાંથી ચાલી જઈ વધારે ડહાપણ બરેલું હતું. એટલે વકીલ સાહેબને ખરાબ લાગશે એમ માની એમને પૂછ્યા વગર જ એઓ પોતાના મિત્રો જોડે પેલી વીથીમાં રહ્યા. ચારેક દિવસે બકરીઘડને તહેવાર વીતી ગયો એટલે રાજેન્દ્રબાણુ પાછા ફર્યા. એમણે વકીલસાહેબને જોયા. વકીલસાહેબે એમને જોયા પણ એમના મુખ પર કુખની છાપા એમણે જોઈ. 'વકીલસાહેબે એમને જોતાંવેંત જ પૂછ્યું:

“ કેમ રાજેન્દ્રબાણુ, આટલા દિવસ ક્યાં હતા ? ”

“ સાહેબ ! કલકત્તામાં જ હતો. પણ આપનો તહેવાર હતો એટલે.....”

“ હા હું સમજી ગયો. તને એમ કે બકરીઘડને દિવસે અહીં ગાય વધેરાય. તારે એ જોવું પડે તેથી હું ચાલી ગયો. કેમ ખરું ને ? ”

“ હા જી. ”

દર્બારો અવાજે વકીલસાહેબ જોત્યા, “ તેં મને ભયંકર અન્યાય કર્યો. આટલો વખત તું મારી સાથે રહ્યો પણ તું મને સમજી ન શક્યો. તને શું એમ હતું કે તારી લાગણીની હું જરા પણ પરવા નહિ કરું ? તું તો ઠીક છે, પણ મારા નોકરો હિન્દુ છે, માળી હિન્દુ છે, ગાયોને સંભાળનાર માણસ હિન્દુ છે. એ જધા મારા નોકરની જેમ નહિ પણ કુટુંબીઓની જેમ રહે છે. એમની લાગણીનો વિચાર ન કરું એવો હું નીચ નથી. અહીં એથી જ ગાયનો વધ થતો જ નથી. તારે મને પૂછવું તો હતું ? ” એમનું દુઃખ રાજેન્દ્રબાણુ સ્પષ્ટ જોઈ શક્યા. એઓ શરમના માખી નીચું જોઈ રહ્યા. એમને બોલિ ભારે થઈ પડી.

મહમદ અલી જીન્નાએ હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો બે બિન્ન પ્રજા છે એવી ભાવના પ્રેરી મુસ્લિમોમાં હિન્દુદેવની લાગણી કેળવી તે વખતે તેમ જ તે પૂર્વે ચૂરત મુસલમાન ને હિન્દુ વચ્ચે આવો અત્યંત મીઠો સંબંધ હતો.

અહીં રાજેન્દ્રબાણુ વકીલાતના ધંધામાં ખૂબ પાવરધા બની ગયા. એમણે વકીલાતની બીજી પરીક્ષા આપી અને એઓ ઘણે ઉંચે નંબરે પાસ થયા.

એ જ અરસામાં વકીલ સાહેબની ગવર્નરની કારોબારી સમિતિમાં નીમણૂક થઈ. એમણે રાજેન્દ્રબાણુને કહ્યું, “ બેટા ! તારે વકીલાત કરવાની શરૂઆત થઈ ત્યારે જ મારે આમ ચાલી જવું પડે છે, એટલે મારી મદદ તને જોઈએ તેવી નહિ મળી શકે. પણ મારા આશીર્વાદ તો તને છે જ. ”

રાજેન્દ્રબાણુએ ૧૯૧૧ના ઓગસ્ટ મહિનામાં વકીલાતનું મુદત્ત કયું. વકીલ સાહેબે પહેલે જ દિવસે પોતાની જોડે એને લઈ એને એક કેસ અપાવ્યો. પોતે બધી સૂચના આપી. ત્યાં બેઠા ને રાજેન્દ્રબાણુને કેસ લડવા દીધો. રાજેન્દ્રબાણુએ પીઠ વકીલની છટાથી કેસની રાજઆત કરી, ને કેસ પૂરો થયા પછી વકીલસાહેબે એની પીઠ ખાગડી કહ્યું, “હવે ફોલો કર.”

થોડા દિવસમાં દુર્ગાપૂજની રજા પડી, એટલે રાજેન્દ્રબાણુ ઘેર ગયા. તે સમયે બિહારમાં બિનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીને માટે માલવીયાજી ફાળો ઉધરાવતા હતા. એટલે રાજેન્દ્રબાણુને આવતાવિંત જ માલવીયાજીએ કામે લગાડી દીધા. ને રાજેન્દ્રબાણુ ને માલવીયાજીનો સંબંધ વધારે ગાઢ બન્યો. રજા પૂરી થતાં રાજેન્દ્રબાણુ પાછા કલકત્તા આવ્યા. શમશુભદ્રા સાહેબ તો ગવર્નરની કારોબારી સમિતિના સભ્ય બન્યા હતા એમના મુકદ્દમાઓ રાજેન્દ્રબાણુને મળ્યા. રાજેન્દ્રબાણુની વકીલાત ઠીક જામવા માંડી. એમને શમશુભદ્રા સાહેબની ઘણી સારી મદદ. થોડા જ વખતમાં એઓ વકીલ તરીકે વખણાવા લાગ્યા. જે મુકદ્દમો નબળો હોય તે અસીધને પહેલેથી જ ઠીકી દેતા કે નકામા પૈસા બગાડી નહિ. જીતવાની આશા નથી. આથી કેટલાક અસીધો નારાજ થઈ બીજા પૈસાખાઉ વકીલ પાસે જતા. પણ એમાંના મોટા ભાગના કેસ હારી જતા, ને કેટલાક પૈસેટકે ખુવાર થઈ રાજેન્દ્રબાણુ પાસે આવીને કહેતા, “બાણુજી ! તમારી વાત માની હોત તો સારું થાત. પેલા વકીલે તો મને લૂંટી લીધો.” આમ શરઆતમાં ૨૫૯ વકતવને લીધે ઘરાકી બદ્દ સારી જમાઈ નહિ, પણ એમની રાખ બદ્દ જ સારી જમાઈ. એમના વચન પર બધાને વિશ્વાસ બેસતો. એ સાચું જ કહે એવી ખાત્રી થતી.

એવામાં એમની જોડે વકીલાત કરતા એક બાઈએ એમને પૂછ્યું,

" જો આપને હો કોલેજમાં પ્રોફેસરની જગ્યા મળે તો આપ મંજૂર કરો ખરા ? આપ હા પાડો તો સર આસુતોષ ધણુ રાજ થશે. " સર આસુતોષ કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર હતા. બહુ જાણીતા વકીલ. એમની આગળ વકીલોનો ડાયરો જામેલો રહેતો. ત્યાં રાજેન્દ્રબાણુ જેવા નવાસવા વકીલનાં શા મળ ? હાઈ દિવસ રાજેન્દ્રબાણુ સાથે પ્રત્યક્ષ સુધાકાત થયેલી નહિ. એટલે રાજેન્દ્રબાણુ તો એ સાચી વાત છે એમ માની જ ન શક્યા. પણ પેલાએ બહુ ગંભીરતાથી કહ્યું. અને એ પણ સુચવ્યું કે સર આસુતોષની મરજી હતી કે રાજેન્દ્રબાણુ કાયદાના પ્રોફેસર તરીકે કામ કરે. પેલાએ એ પણ સુચવ્યું કે જે સંમતિ હોય તો સર આસુતોષને મળી લેવું. રાજેન્દ્રબાણુ અંતરથી ખૂબ રાજ થયા. એમને હિજળા ભવિષ્યનાં સ્વપ્નાં આવવા માંડ્યાં. એમની નજર આગળ અનેક સૃષ્ટિઓ સર્જાઈ. આટલી નાની ઉંમરે સર આસુતોષ પ્રસન્ન છે એ વાત જાણી એમને કેમ હર્ષ ન ઉપજે ? આખરે એમણે નક્કી કર્યું કે કાયદાના પ્રોફેસરની જગ્યા લઈ લેવી. એઓ સર આસુતોષ મુકરજીને મળ્યા ને પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો. આસુતોષે એમને માન આપી એમની પ્રશંસા કરી. એમની મુકરજીમાં ઘડવાની રીત, અસીલોને સાચી સલાહ આપવાની નીતિ, એ બધા માટે એમને ધન્યવાદ આપ્યો. સર આસુતોષે એમની હો કોલેજના પ્રોફેસર તરીકે નીમણૂક કરી.

કલકત્તાના ન્યાયાધીશ શ્રીયુત્ દિમખ્ગર એટરજીના પુત્રને બજાવવાનું હતું ચાલુ હતું. એ કામ એઓ ભારે ઉત્સાહથી કરતા. એમની વકીલાત યદ્યતાં ન્યાયાધીશે પણ એમની વકીલાતમાં રસ લેવા માંડ્યો, ને એમને ધંધાવિષયક અનેક કિંમતી સલાહસૂચનો આપવા માંડ્યાં, ને એ રાજેન્દ્રબાણુને ખૂબ કામ લાગ્યાં.

એક દિવસ હાઈ કોર્ટના એક જાણીતા બેરીસ્ટર પરમેશ્વરલાલે

રાજેન્દ્રપ્રસાદને કહ્યું, “ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ તમને બોલાવ્યા છે. એમને તમે જરૂર મળી આવજો.”

“પણ હું એને નથી કોઈ વખત મળ્યો. માત્ર દૂરથી જોયા છે એટલું જ. એઓ મને શું કામ બોલાવે ?”

પરમેશ્વરલાલે કહ્યું, “વાત એમ બની કે બિહારના બે ચાર ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓને મળવાની એમણે ઇતેમરી બતાવી. મેં તમારું નામ સૂચ્યું. કારણ તમે બધી પરીક્ષામાં પહેલા આવ્યા છો. વળી બિહાર છાત્રસભેવનના કતીફતી તમે રહ્યા, એટલે તમારું નામ મેં સૂચ્યું.”

તે વખતે ગોખલે એટલે અખિય હિન્દના સન્માનનીય મહાપુરુષ. એઓ સમાજજવતા. દેશમાં રાષ્ટ્રભાવનાનો પ્રચાર કરતા, સેવાની ભાવના જાગૃત કરતા ને સાહાર્ષનો પાઠ પઢવતા એમની તરફ રાજેન્દ્રપ્રસાદને ખૂબ પૂજ્યભાવ હતો. એમણે તાજેતરમાં જ ‘સરવન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી’ની સ્થાપના કરેલી. એમને એ સોસાયટીમાં કામ કરે એવા બિહારમાંથી સેવાર્થી યુવકોની જરૂર હતી. એટલે એમણે રાજેન્દ્રપ્રસાદને બહુ ભાવભરી આવકાર આપ્યો. દેશસેવાની વાતો બહુ છટાદાર ને હૃદયસ્પર્શી બાનીમાં કહી. “યુવકોએ માતૃભૂમિની, જનતાની સેવા માટે પોતાની ફેરીપર, પોતાની અગત ધટ્ટાઓ, એ બધાને જતી કરવી જોઈએ. દેશનો, માતૃભૂમિનો, ફરક યુવાન પર હક છે. તમે કમાઓ, ગાડીધોડા રાખો, એશઆરામથી રહો પણ એમાં જીવનનું સાર્થક્ય નથી. જીવનનું સાર્થક્ય તો ઉચ્ચ ભાવનામાં છે. સ્વૃષ્ઠ બોમ ને અંગત સ્વાર્થ સાધનામાં નહિ. ને તમારા જેવા વિદ્યાર્થીઓની આજે દેશને ઘણી જરૂર છે.” એમ એઓ હિંદમાં જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને સંબોધીને કહેતા. પોતાનો દાખલો આપતાં એ કહે કે “હું પણ

ગરીબધરનો છોકરો હતો. કમાઈને હોર કરવાની મને પણ ઇચ્છા હતી. મારાં કુટુંબીઓએ મારી પર કેટકેટલી અપેક્ષા રાખીને મને બાણાવેલો. એમને નિરાશ કરવાની મારીય હામ ચાલતી ન હતી. પણ જરા હૃદય કઠણ કરવું પડ્યું. એ લોકો મારી પર ખૂબ નારાજ થયા. પણ શું યાય? મારી જોડે અખોલા લીધા પણ આખરે સમજ્યા. ”

આજ સૂરમાં એમણે દોઢ બે કલાક સુધી વાતો કરી. એઓ એક જ વાત જુદા જુદા સપ્તકમાં કહેતા. એમની બાની ખૂબ અસરકારક ને દિલને હલાવી નાંખે એવી હતી. રાજેન્દ્રબાણના દિલ પર ખૂબ ઊંડી છાપ પડી. ગોખલેએ જવાબ આપવા માટે થોડા દિવસની મહેતલ આપી.

રાજેન્દ્રબાણ ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે પક્ષટાઈ ગયા હતા. એમનું મન જાણે ચકરી લેતું હતું. કંઈ સૂઝે જ નહિ. ગોખલેની વાતનો અક્ષરેઅક્ષર સાચો લાગે પણ શું કરવું તે સૂઝે નહિ. પછી તો બે ચાર દિવસો એમ વીત્યા પણ, ન ખાવાનું બાવે, ન રાતે ઊંઘ આવે. આખો દિવસ પોતે દેશસેવાની બાવનામાં ઘોળાયાં કરે. સૂતમૂત ચર્ષ આખો દિવસ વિચાર ક્યાં કરે. હાઈકોર્ટ જવાનું પણ છોડી દીધું કારણ કે કામમાં કશું ચિત્ત જ ન લાગે. કેસ તૈયાર કરવો, દલીલો દરવી એ બધાં માટે જે ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય અને રચેય જોઈએ તે આ સમયે એમનામાં નહોતું. એકાંતમાં બેસીને બસ વિચાર જ ક્યાં કરે. એમના બાઈએ જોયું કે આ નથી હાઈકોર્ટમાં જતો, નથી કંઈ બોલતો કરતો, ને આખો દિવસ સૂતમૂત બેસી રહે છે. એટલે એમણે રાજેન્દ્રબાણની તળિયત સારી નહિ હોય એમ માની એમને પૂછ્યું. પણ રાજેન્દ્રબાણને શું યાય છે તે પોતાને જ ખબર નહોતી ત્યાં બાઈને શું કહે ?

આખરે એમણે નહી ક્યું કે ગોખલેની વાત માનીને 'સર-
વન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી'માં દાખલ થવું હવે બાઈને શી
રીતે કહેવાય? એમને તો એથી વળગવાત લાગવાનો, પારાવાર કુઝ
થવાનું. હિંમત ચાલે નહિ. આખરે એમણે પોતાની દિલની વાત
એક કામળમાં લખી, પોતાનું મનોમથન જણાવ્યું. પોતાનો નિર્ણય
જણાવ્યો. બાઈની માફી માગી, અને પોતાને રજા આપવા જણાવ્યું.
બાઈ ફરવા ગયેલા ત્યારે એમની પચારીમાં પત્ર મૂકીને ચાલતી પકડી.

બાઈ આવ્યા. પત્ર વાંચવા માંડ્યો. વાંચતાં એમની આંખોમાંથી
આંસુ ખરવા માંડ્યા. વાંચીને જરા સ્વસ્થ બની, રાજેન્દ્રજી પાસે
આવ્યા. એમને જોતાં જ એમને વળગી પડ્યા, તે યોધાર
આંસુએ ધૂસકે ધૂસકે રડી પડ્યા. રાજેન્દ્રજી પથુ રડ્યા. બાઈ
રડના રડતાં કહે, "રાજેન્દ્ર! હું તારું હૃદય સમજું છું. પથુ
મારાથી ધરનો આવો બારી બોળે છઠાવાય એમ છે નહિ. તારી
બાવના હું પૂરેપૂરી સમજ્યો છું. પથુ હું લાચાર છું." આખરે
બન્ને બાઈએએ નહી ક્યું કે ઘેર જઈ, માં, કાકી, વગેરેની
સલાહ પથુ લેવી જોઈએ. બન્ને બાઈ નિરાદર્શ ગયા ત્યાં બાઈએ
બધી વાત માંડીને કહી. રાજેન્દ્રજી પર તો જાણે આભ વટી પડ્યું.
જર્ણ રોકકળ કરવા મંડી પડ્યાં. માએ અબોળા લીધા. કાકીએ સોગન
આપ્યા. બેન કહે, 'વિલાયત જવાની વાત કરી મરવા ટાણે બાપને
રડાવ્યા, હવે જાવા થવાની વાતો કરી મોટાબાઈને હેરાન કરવા
નીકળ્યો છે. "

આમ ઘરમાં રોકકળ રાજેન્દ્રજી જવા લાગણીપ્રધાન માણસથી શી
રીતે ખમી શકાય? આખરે એમની બધી બેગી કરેલી હિંમત પડી
બાંમી ને એમણે ઘરનાં વચન આપ્યું કે પોતે પોતાનો નિર્ણય અમલમાં
નહિ મૂકે.

આમ એક રીતે ઘરનાં માણસોનાં મનનું સમાધાન થયું તો બીજી રીતે રાજેન્દ્રબાણુનું મન વ્યગ્ર રહ્યા કરતું. એમને આત્મતિરકાર આવી ગયો. આવી સ્થિતિ થોડા દિવસો સુધી ચાલી પણ થોડા વખતમાં પાછું કેદાણુ પડી ગયું ને વકીલાતમાં મન પરોવ્યું.

ગરીબ અસીલોની ફી રાજેન્દ્રબાણુ લેતા નહિ. એટલે એમને ત્યાં અસીલોની બીડ રહેવા માંડી. થોડા જ વખતમાં આખા કલકત્તા શહેરમાં એમણે નામના મેળવી. એમની પ્રામાણિકતા, ખુશામત-ખોરીનો અમાર એ બધા ઉમદા ગુણોથી ન્યાયાધીશો પણ એમની પર પ્રસન્ન રહેતા. કલકત્તા હાઈકોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ જેન્કીન્સ રાજેન્દ્રબાણુ પર એટલા બધા ખૂશ હતા કે જતી વખતે એઓ પોતાના હસ્તાક્ષર કરી પોતાની તસ્વીર એમને ભેટ આપતા ગયા.

વકીલાત સારી ચાલતી હતી, એવામાં એમના એક વકીલ મિત્રે એમને સલાહ આપી કે એમ. એલ ની પરીક્ષા આપો. એથી ધંધામાં વિશેષ લાભ થશે. એક તો લો કોલેજની પ્રોફેસરી, તેમાં વળી હાઈકોર્ટની ધમાલ, તેમાં વળી પરીક્ષાની તૈયારી કરવાની. વખત જ મળે નહિ. ક્યારેક તો એમ થાય કે “આપી પરીક્ષા હવે,” પણ વળી પાછું મન ડગે, ને જરા વખત ચોરીને વાગે. પણ છેલ્લા બે ત્રણ મહિના એમણે રોજના પંદર પંદર કલાક વાચ્યું. આટલી મહેનત એમણે ક્યારેય કરી નહોતી. આખરે પરીક્ષા આપી, ને એઓ પહેલા વર્ગમાં પસાર થયા. આ પરીક્ષા પસાર કરનાર એઓ પહેલા ખિહારી હતા.

એક દિવસ ઘણા મોટા વકીલનો એક મુખત્યાર આવીને રાજેન્દ્રબાણુને કહે, “એક અસીલના મોટા કેસમાં અમારા વકીલને રોક્યા છે, પણ એમને એક સારા નાના વકીલની જરૂર છે, અને તે

મોટે તમને પસંદ ક્યા છે." પેલો વકીલ ધણો જ નામાંકિત હતો. એટલે પોતાને નવો અનુભવ મળશે એમ માનીને રાજેન્દ્રપ્રસાદે હા પાડી. રાજેન્દ્રપ્રસાદે કેસના બધાં કાગળિયાં બહુ જ ઝીણવટથી વાંચી ગયા. પેલા કેસના જેવા બીજા સમાન્તર ચુકાદાઓ પણ જોઈ ગયા. કાયદાની ખારીકી તપાસીને એમણે આખો કેસ બહુ જ જહેમતથી ને અચ્છી રીતે તૈયાર કર્યો. પેલો મોટો વકીલ ધણો જ તુમાખી હતો. બીજો દિવસે એણે પોતાના અખત્યારને પૂછ્યું, " કેમ કેઈ બુનિયત વકીલને કેસ તૈયાર કરવા ક્યુ. છે કે નહિ ? "

પેલાએ ઉત્તર આપ્યો, " હા જી ! બહુ તૈયાર છે. "

" કોણ છે ? "

" બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ "

" એનું નામ તો મેં હજી સુધી સાંભળ્યું નથી. બસ પકડી લાવ્યા ગમે તેવા માણસને ને મારી પર ઝીંક્યો એને શું ધૂળ ખબર હોય ? આ કેસની આંટીઘૂંટી એવા શિખાઉને ક્યાંથી ખબર હોય ? હવે મારે જ બધી વેઠ કરવી પડશે. "

રાજેન્દ્રપ્રસાદે ત્યાં જ આ સંવાદ આપ્યો ત્યારે બેઠા હતા. પણ પેલાને એનું બાન નહોતું.

અખત્યાર કહે, " એ વકીલ નવા છે પણ ઘણા જ હોશિયાર છે. હજી સુધી એ બધા કેસમાં જીતે છે. "

" એવું હોય તો મેં એનું નામ ન સાંભળ્યું હોય ? નકામાં ગલ્લાતલ્લાં 'શું' કામ કરે છે ? "

ત્યારે પેલો રાજેન્દ્રપ્રસાદે બતાવીને કહે, " આ વકીલ સાહેબને આપણે રોક્યા છે. "

પેલો તો જાણે વિજળી પડી હોય એમ ચમકી બેઠો. એ ઘણો શરમાઈ ગયો. રાજેન્દ્રબાણની માફી માગવા મંડ્યો. પોતાનો હેતુ કંઈ ખરાબ નહોતો. રાજેન્દ્રબાણની વિરુદ્ધ એને ખાસ કંઈ અંગત કહેવાનું હતું નહિ. એને પોતાની બિનજવાબદારીનું ભાન થયું. એ તરૂન દીલો થઈ ગયો. રાજેન્દ્રબાણ સાથે પહેલેથી આજખાણ ન કરાવવા બદલ મુખત્યારને દોષ દેવા મંડ્યો. ને રાજેન્દ્રબાણએ તો જાણે કશું જ ન બન્યું હોય એવું વર્તન રાખ્યું ને પેલાને સ્વસ્થ થવા દીધો. પેલો વારંવાર માફી માગતો જાય ને રાજેન્દ્રબાણને મનાવતો જાય. આખરે બીજો દિવસે રાજેન્દ્રબાણને ઠેસ તૈયાર કરી લાવવા કહ્યું. રાજેન્દ્રબાણ તો તે જ દિવસે ઠેસ તૈયાર કરીને લાવેલા, એટલે એમણે એને ઠેસ આપીને ભેઈ જવા કહ્યું.

બીજો દિવસે જ્યારે રાજેન્દ્રબાણ પેલા વકીલને મળ્યા ત્યારે એણે કહ્યું, “ તમે ખરેખર બહુ જ સરસ ઠેસ તૈયાર કર્યો છે. મારા આટલા વરસની વકીલાતમાં મેં આટલો સરસ ઠેસ તૈયાર કરેલો જોયો નથી. ”

ત્યારપછી તો એ બીજા અસીલોને રાજેન્દ્રબાણની ખસામણ કરવા લાગ્યો. ને રાજેન્દ્રબાણને ખૂબ માન આપવા લાગ્યો.

એક વાર એવી જ રીતે કલકત્તાના પ્રથમ પંક્તિના ધારાસાગ્રી શ્રી. રામ બિહારી ધોષ - જે જાણીતા કેમિસના નેતા હતા - ના હાથ નીચે એમને આવી રીતે કામ કરવાનું થયું. એઓ ખૂબ જ કોધી વકીલ તરીકે જાણીતા હતા. હાથ નીચેના વકીલને ચચરાવી મૂકતા અને નવા વકીલો પાસે કામ લેવામાં પણ ઘણા સખત હતા. રાજેન્દ્રબાણ એને ત્યાં ગયા ત્યારે એમની આસપાસ પાંચ સાત વકીલો હતા. ઠેસ તો રાજેન્દ્રબાણએ આગલે દિવસે જ તૈયાર કરીને મોકલી આપ્યો હતો.

થોડો વખત તો રાજેન્દ્રબાણુને રાહ જોવી પડી. પછી રાજેન્દ્રબાણુને અંદર બોલાવ્યા ને પૂછ્યું, “આ કેસ તમે તૈયાર કર્યો છો?”

“હા જી.”

રાજેન્દ્રબાણુને તો બીક લાગી કે હમણાં વાદળ વટી પડશે. હમણાં ધમકાવશે પણ પેલાએ તો ઉલટું કહ્યું, “આટલો સરસ કેસ તૈયાર કરવાની આવડત મેં હજી સુધી કર્યાં જોઈ નથી.” પછી પાસે આવી રાજેન્દ્રબાણુની પીઠ યાજરી એમને કહે, “આમ કામ કરશો તો થોડા વખતમાં જ તમે બહુ મોટા વકીલ બની જશો.”

એવામાં પટણામાં જુદી કાષ્ઠ કેટલે સ્થપાઈ, એટલે બિહારના બધા વકીલો જે કસકતમાં વકીલાત કરતા હતા તે પટણા આવ્યા. રાજેન્દ્રબાણુ પણ બધાની સાથે પટણા આવ્યા. ત્યાં એક ઘર ભાડે રાખ્યું ને વકીલાત શરૂ કરી. પટણામાં તો એમની વકીલાત ધમધાકાર ચાલવા લાગી.

એવામાં માંધીજના નેતૃત્વ નીચે અંપારજીની લડત ઉપડી ને પરિણામે રાજેન્દ્રબાણુ એ વર્ષ એમાં રોકાવતા રહ્યા.

થોડો વખત વકીલાત ચાલી ત્યાં તો પાછો ૧૯૧૯માં પંજાબનો જહીયાંવાળા હત્યાકાંડ થયો. રાજેન્દ્રબાણુ સત્યાગ્રહમાં પડ્યા. સમા મળવવા લાગ્યા, ત્યાં તો સત્યાગ્રહ સ્થગિત થયો અને રાજેન્દ્રબાણુ પાછો વકીલાતમાં પડ્યા.

વર્ષ દિવસ વકીલાત કરી ત્યાં ૧૯૨૦નો અસહકાર શરૂ થયો. સરકારી યાજાઓ, અદાલતો, નગરોનો જાહેરકાર કરવાનું અદિલન ઉપડ્યું. રાજેન્દ્રબાણુ એ અદિલનના બિહારમાં પ્રજેતા હતા. એમને

‘ બિહાર રાજકીય સંમેલન’ના પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવ્યા. ત્યાં એમણે જ અસહકારનો ને બહિષ્કારનો ઠરાવ રજૂ કર્યો. એ મંજૂર થયો. ને રાજેન્દ્રપ્રાસાદે હસતે મ્હેંએ હજારોની ધીકતી કમાણીવાળા વકીલાત છોડી. એમણે જે કેસો માટે અસીધો પાસે ખોતે પૈસા લીધેલા તે પૂરેપૂરા લડી લેવાનો નિર્ધારકર્યો, પણ નવા કેસો ન લીધા. ને એ રીતે વકીલાતમાંથી એમણે રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો. વકીલાતના મધ્ય-હિત ક્ષેત્રમાંથી એમણે રાજકારણના વિશાળ અને જનહિતકારી ક્ષેત્રમાં ‘સ્વેચ્છાએ જ’ પલાળ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું

જીવન પલટો

જ્યેષ્ઠા રથી ગોખલેએ રાજેન્દ્રબાણુને સરવન્દસ ઓફ ઈન્ડીયા મોસાયટીમાં જોડાવાનું આમંત્રણ આપ્યું, ત્યારથી જ રાજેન્દ્રબાણુનો માનસ પલટો થયો હતો. કારણ કે ત્યારથી જ કમાવા માટેની એમની ધગશ ને ઇચ્છા ઓસરી ગયાં હતાં. સ્વાર્થભુદિ, આત્મ-લક્ષીવૃત્તિ, વગેરે ગયાં હતાં. પોને એટલે રાજેન્દ્રબાણુ નહિ પણ ભારતમાતાનો સપૂત છે, એ જાવના જન્મી હતી. જો કે એ વૃત્તિનાં મૂળ તો સ્વદેશી ને જંગમંજનાં આંદોષનોથી જ રોપાયેલાં પણ, એ વિચારસરણી હઠ જની ગોખલેના કહેતાથી. છતાં બાઈબિંકુની સાગણી એમને રોડી રહી હતી. ત્યાગભાવનાને અકુશમાં રાખી રહી હતી, ત્યાં પાછો એ વૃત્તિમાં એકાગ્રેક ઉછાળો આવ્યો.

૧૯૧૬માં લખનૌના મહાસભાના અધિવેશનમાં પ્રાતેપ્રાંતનાં પ્રતિનિધિઓ આવ્યા છે રાજેન્દ્રબાણુ પણ મહાસભામાં બિહારથી આવ્યા છે. બિહારના મુખ્ય બે પ્રશ્નો છે એક પ્રત્યાષાતી એવા પટણા યુનિવર્સિટી બીજો ને બીજો ચંપારણુ હિંદુમાં મગીના જેતરમાં કામ કરતા મજૂરોનો. ગણીના ખેતરો વિસાપતના

ગોરાઓના હાથમાં. એટલે, સરકાર પોતાની છે એમ માની એ લોકો મજૂરો પર પાણી અત્યાચારો કરે, એમને નજીવું મહેનતાણું આપે, ત્યાંના ખેડૂતોની જમીન જોરજીલ્લમથી પડાવી લે. ત્રાસ એટલો અસહ્ય હતો કે રાજકુમાર શુક્લ નામનો કિસ્સાનો પ્રતિનિધિ લખનૌ કોંગ્રેસમાં આવ્યો. એણે રાજેન્દ્રપ્રાણુને તથા બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસ કમિટીના પ્રમુખ બાણુ બિજ્જિકિશોરને ત્યાંની બધાનક પરિસ્થિતિ સમજાવી, ને જણાવ્યું કે એ પ્રશ્ન તો કોંગ્રેસ જેવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા જ ઉપાડી શકે. ગાંધીજીને મળ્યા કોંગ્રેસના બીજા નેતાઓને મળ્યા. બિહારના ગણીના ખેતરોમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિ વિષે કોંગ્રેસમાં ઠરાવ થયો. આ વખતે રાજેન્દ્રપ્રાણુ પહેલીવાર ગાંધીજીને મળ્યા. વઘોની સાદાઈ, તેજસ્વિતા, દરેક પ્રશ્નને પોતાની નવી અને મૌલિક રીતે જોવાની એમની વૃત્તિ. એ બધાથી રાજેન્દ્રપ્રાણુ ખૂબ અભ્યાસ. પણ માત્ર દર્શન થયાં. વધારે સંપર્ક સધાયો નહિ.

અંપારણુની પરિસ્થિતિ પોતે જાતે જોવાની એમણે ઈતજરી બતાવી. વળી, એમણે એ પણ જણાવ્યું કે આમ રૂકા ઠરાવો કરવાથી ઠરો દિ' વળવાનો નથી. એ તો સક્રિય કાર્ય કરવું જોઈએ. રાજકુમાર શુક્લને એમણે બિહાર આવીને પરિસ્થિતિ જાને તપાસ કરવાનું વચન આપ્યું.

લખનૌ કોંગ્રેસ પૂરી થઈ. લખનૌથી થોડા વખત પછી ગાંધીજી કલકત્તે આવ્યા. કલકત્તે એમણે રાજકુમાર શુક્લને કાગળ લખી બોલાવ્યા. રાજકુમાર કલકત્તે ગયા. કલકત્તામાં અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિની બેઠક ચાલતી હતી. રાજેન્દ્રપ્રાણુ પણ ત્યાં હતા. રાજકુમાર આવ્યા. ગાંધીજીને મળ્યા. રાજેન્દ્રપ્રાણુ પાસે જ બેઠા હતા. પણ એમના શાંત સ્વભાવ અનુસાર એમણે ન તો ગાંધીજીને

એમ થયું- કે ખાસ કોઈ વધીલી સલાહ જોઈતી હશે, ને તેથી જોવાવ્યા હશે.

— રાજેન્દ્રબાણુ તો કશાય ઉકળાટ વિના, ત્યાં પહોંચ્યા. ગાંધીજીએ એમને હેતયી જોલાવ્યા. ચંપારણની સ્થિતિની ગંભીરતાથી પૂરેપૂરા વાકેફ થયાં. રાજેન્દ્રબાણુએ જોયું કે ગાંધીજી લગભગ આ કામમાં લાગેલી ગયા હતા. આખી રાતનો ઉભાગરો હતો. બાપુએ રાતભર જાગી વાઈસરોય તથા બીજા નેતાઓને મોકલવા માટે પત્રો તૈયાર કર્યા હતા. ને, એઓ હુકમનો જાગ કરનાર હોવાથી પોતાની ધરપકડ થશે તેની તો એમને ખાતરી જ હતી. એટલે અદાલત સમક્ષ કરવાનું નિવેદન પણ એમણે તૈયાર કર્યું હતું. આ પ્રમાણે રાજેન્દ્રબાણુએ જોયું કે ત્યાં તો જાંમની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. એમને પટણા રજાં રજાં ખ્યાલ જ નહિ કે મામલો આટલી ગંભીર સ્થિતિએ પહોંચ્યો હશે. રાજેન્દ્રબાણુ જોડે વાતચીત પૂરી કર્યા પછી એમના સાથીઓને બાપુએ પૂછ્યું, “હું જેલમાં જાઉં પછી તમે શું કરવાના ?” આ પ્રશ્નને જ કર્યાં સુધી તો કોઈ સમજી શક્યું નહિ. બાણુ ધરણીધરે મળક માનીને કહ્યું, “પછી અમારું કામ નહિ રહે એટલે અમે અમારે ઘર ચાલી જઈશું”.

ગાંધીજીએ તરત જ સામે સવાલ પૂછ્યો, “ત્યારે શું આ પ્રશ્નને આટલેથી જ અધૂરો મૂકીને તમે જવાના ?”

ત્યારે જ ત્યાં હાજર રહેલા બધાને ગાંધીજી ખરેખર શું કહેવા માગતા હતા તેની ખજર પડી. પોતે કેવા આગ સાથે રમત રમી રહ્યા છે તે સમજાયું. બહુ ગંભીર સવાલ હતો. જેલનો તો કોઈને સ્વપ્ને પણ વિચાર નહોતો આવ્યો. ક્યાંથી આવે ? બધાને એમ કે થોડો વખત આંદોલન ચાલશે ને કંઈક બને પણને સંતોષકારક

એવું, સમાધાન થઈ જશે. બાથુ ધરણીધરે જે કાંઈ વિચાર કરી બાપુને જવાબ આપ્યો, “હું તો તમારું-કામ ચાલુ રાખીશ તે તે માટે જોશમાં જવું પડે તો ચે જઈશ, ને બીજાને પણ એમ કરવા પ્રેરીશ”.

ગાંધીજીને આ વાક્યોથી સંતોષ તો થયો પણ પૂરો નહિ. રાજેન્દ્રબાથુ વિચાર કરવા મંડી ગયા. “આ માણસ કાંઈ જાણે ક્યાંથી આવીને બિહારના ગરીબોની દાઝ જાણી તેમનું દુઃખ દૂર કરવા બપાનક જોશયાતના સહન કરવા તૈયાર થયો છે ને આપણે ખુદ બિહારના લોકો, બિહારના ખેડૂત ને મજૂરને દગો દઈએ ? પણ જોશ, જોશ એટલે તો બદમાશો ને ડાકુઓની જગ્યા. ત્યાં ચરીફ આદમીઓ શી રીતે જાય ? એના જેવી નામોશી કઈ ? પણ આ શુભરાતનો આદમી જોશ જવા તૈયાર થાય તો આપણે તો બિહારી છીએ. આપણા દેશબાંધવો માટે આપણે નહિ તૈયાર થઈએ ? બિહારનું નાક જાય,” આવા વિચારો આવ્યા. ઘડીમાં થાય કે હું કહી દઉં, “ગાંધીજી હું પણ જોશવાન માટે તૈયાર છું”. પણ હેયેથી હોટે ન આવે. બીજા સાથીઓનો અભિપ્રાય જાણવા વખત થી રીતે કંઈ પણ કબૂલાત અપાય. તે વખતે એ કંઈ બોલ્યા નહિ. બધા વિખેરાયા એટલે રાજેન્દ્ર-બાથુએ ખૂબ વિચાર કર્યો. પોતાની કારકિર્દી પર પાણી ફરી વળે એવો પ્રસંગ હતો. કુરબાનીનો વિરલ પ્રસંગ હતો. સરચાતમાં જ ભગવાં ધારણ કરવાનાં હતાં. પણ એમને વહીલાત, પ્રતિષ્ઠા, ધન, એ બધું તુચ્છ લાગ્યું. કુરબાનીનો આદર્શ મંઠિ લાગ્યો. એઓ બીજા સાથીઓને મળ્યા, જે લોકો જરા પણ દીલા હતા, તેમને એમણે બરાબર દેહાંજલ ત્યાગની ને સેવાની વાતો જે એમણે ગોખલેને મુખે જોરજોરથી સાંભળી હતી, તેનો ઉપયોગ કર્યો, ને, એમના વાક-પાટવથી બધાને જોશ જવા માટે એમણે તૈયાર કર્યા. આમ રાજેન્દ્ર-બાથુનો વિચારપદો જે ગોખલેએ કરેલો, તેને સક્રિયરૂપે મળ્યું.

ગાંધીજીની અસરથી, એટલે સેવા ને રાષ્ટ્રસેવાના પાઠ બધા એઓ ગોખલે પાસે. પણ એને જીવનમાં ઉનારતાં, આચરણમાં મૂકતાં થીખવું ગાંધીજીએ. એ રીતે ગાંધીજી એમના સાચા શુર કહી શકાય.

ખીજે દિવસે ન્યારે ગાંધીજી અદાલતમાં પોતાની સામેના મુકદ્દમા માટે હાજરી આપવા જતા હતા ત્યારે, રાજેન્દ્રબાણુ એમના સાથીઓ નેડે ત્યાં ગયા, ને બાણુજીને કહ્યું, “ અમે બધા તમારી પાછળ નેલમાં જવા તૈયાર છીએ ”. ગાંધીજીનો ચહેરો આનંદથી ખીલી ઊઠ્યો. ને એમણે રાજેન્દ્રબાણુને યાળડી કહ્યું, “ કંઈ નહિ. હવે આપણી ફતેહ છે ”.

આ પછી આ કામ આગળ ધપાવવા જે લોકો નેલ જવા તૈયાર હતા, તેમની દુકડીઓ વહેચી નાંખી. તેમાં એક દુકડીના નાયક રાજેન્દ્રબાણુ પણ બન્યા. આમ રાજેન્દ્રબાણુ દેશસેવાના મહાન કામમાં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી પડ્યા.

અદાલતમાં ગાંધીજીને હુકમ બંગને માટે સજા તો ન મળી પણ હુકમ પાછો એચી લેવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ પાછાં કિસાનોની હકીકત લખવી શરૂ કરી. રાજેન્દ્રબાણુ એ કામમાં પૂરેપૂરા સાગી ગયા. ગામડે ગામડે ફરીને, હજારો કિસાનોનાં નિવેદનો લેતા, રાજના, પદર સત્તર કલાક કામ કરતા. આ કામ કરવામાં એઓ પોતાની ધીક્તી વડીલાતને વિસરી ગયા. ગાંધીજીનો સખત હુકમ હતો કે કાર્યકર્તાઓમાંથી ઠાઈ એ બ્યાખ્યાન આપવાં નહિ. તે મુજબ ઠાઈ બ્યાખ્યાન આપતું નહિ. રાજેન્દ્રબાણુ માત્ર કિસાનોની કેરિયત જ લેતા. પરિણામે ચંપારણના સરકારી અમલદારો પણ આ કાર્યકર્તાઓથી મબરાવા લાગ્યા. બ્રિટીશ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ. રાજેન્દ્રબાણુએ દેશસેવાની એક નવી કાર્યપદ્ધતિ બોધી. ને રાજેન્દ્રબાણુ કહે છે કે, “ ચંપારણથી હું ગાંધીજીના હંદમાં દસાયો ”.

ચંપારણની લડત પૂરી થતાં રાજેન્દ્રબાણુએ પાછા પટણા આવીને પોતાની વકીલાત શરૂ તો કરી પણ એથી એમને સંતોષ થયો નહિ. એઓ રાજકીય ક્ષેત્રમાં, ને સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં જોરજોરથી પડ્યા ને એમણે બિહાર પ્રાંતીય કેંગ્રેસ કમિટીનું મંત્રી પદ સ્વીકાર્યું. ચંપારણમાં હવે મહિના નીકળી ગયા હતા. એ દરમિયાન આવક તો કશી હતી જ નહિ. એટલે વકીલાતના ક્ષધમાં એમણે ધ્યાન તો આપવા માંડ્યું પણ સેવાનો જે આસ્વાદ એ હવે મહિનામાં એમણે લીધો, ત્યારથી રાજેન્દ્રબાણુ વકીલ મટીને હવે સેવક બની ગયા હતા. એમને અનેક વિચારો આવતા. ગરીબ કિસાનોના સંપર્કથી એમની જૂરી ને કશું હાલત જોઈ, એમની ઉન્નતિને માટે જ પોતાની જીંદગીનાં વશે આપવા એમનું મન લક્ષ્યાય. ને મનમાં એવી એક સંસ્થા ઉપરિચિત કરવાનો વિચાર આવ્યો કે જેમાં ફક્ત પોતાના નિર્વાહ પૂરતું મહેનતાણું લઈ, ચોવીસ કલાક કાપકર્તાઓ દેશોન્નતિના કામમાં આવે. આવી સંસ્થા પૂનામાં ચાલે છે એવી જાણ થતાં રાજેન્દ્રબાણુ પૂના જઈને ફરગ્યુસન કોલેજ જોઈ આબા પણ ખરા. પણ એના કામથી એમને કંઈ જોઈ એ તેવો સંતોષ થયો નહિ.

તે પછી કાળો રોલેટ એક્ટ પસાર થયો. એના વિરોધમાં, હિન્દુઓમાં પ્રચંડ આદોષનો જન્મ. રાજેન્દ્રબાણુ કેંગ્રેસના મંત્રી હતા. એમને શિરે બિહારમાં રોલેટ કાયદા વિરોધી પ્રચારનો ભાર આવ્યો. એમણે એ ભાર આસાનીથી ઉપાડી લીધો. એક ગામડેથી બીજો ગામડે એઓ રખડ્યા. સભાઓ બરી. ને રોલેટ કાયદાની વિરુદ્ધ બાવના ઠેરઠેર સળગી બીડી. ફરી એમિલે જ્યારે હડતાલ જાહેર કરવામાં આવી ત્યારે એમના પ્રયત્નથી આબા પટણા શહેરમાં એક પણ દુકાન ખુલ્લી નહોતી, પણ તે હિન્દુની હોય કે

મુસલમાનની, સોનાચાંદીની હોય કે શાકભાજીની. આખા દેશમાં હિન્દુ-મુસ્લિમોએ અંગ્રેજવિરોધી પ્રચાર કર્યો. સત્યાગ્રહ સ્થગિત થયો. એટલે રાજેન્દ્રપ્રસાદે ફરી પાછી વડીલાત શરૂ કરી.

ત્યાં પંજાબમાં પાશવી અત્યાચારો થયા. ત્યાં જનરક્ત ડાખે જંગલી રીત અખત્યાર કરી અનેક નિર્દોષ માનવીઓની કતલ કરી. એણે નાદીરને મહમદ ગીઝનીની યાદ અપાવી. એના વિરોધમાં ઠેરઠેર આંદોલનો જાગ્યાં. ગાંધીજીએ અસહકારનો કાર્યક્રમ જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યો. એ વખતે ખિલાફત આંદોલને પણ મુસ્લિમ લીગને કેમેસને એક કરી સરકાર સામે સંયુક્ત મોરચો કરવાની તક આપી હતી. તે વખતે મોલાના શૌકતઅલી પટણા આવ્યા. એ ગાંધીજીના ખાસ અનુયાયી ગણાતા. દેશબરમાં એમની જય યોજાતી. એ જ્યાં જતા ત્યાં સોફો ગાંડા થઈ એમની પાછળ દોડતા. એઓ ગાંધીજી તરફથી રાજેન્દ્રપ્રસાદ માટે અસહકારનો સંદેશ લાવ્યા. એમણે રાજેન્દ્રપ્રસાદને જો અસહકારનું આંદોલન જાગે તે પોતે એમાં ફટલો સાથ આપી શકે એ વિશે પૂછ્યું. રાજેન્દ્રપ્રસાદે તો માનસપક્ષે ક્યારનો ય થઈ ચૂક્યો હતો. એમણે નિઃસંકોચ શૌકતઅલીને કહ્યું, " તમે તમારે ગાંધીજીને મારા તરફથી કહેજો કે અસહકારનું આંદોલન જાગે તો હું પહેલો એમાં બળીશ. "

મોલાનાએ કહ્યું, " પણ તમારે વડીલાત છોડવી પડશે. કાઉન્સિલનો બહિષ્કાર કરવો પડશે. જેવમાં જવું પડશે. "

" મારી બધી જ તૈયારી છે. "

એ વખતે રાજેન્દ્રપ્રસાદ ચંપારણમાંથી બિહાર ધારાસભાને માટે ઉમેદવારી કરવાના હતા, ને તે માટે પ્રચારકાર્ય પણ શરૂ કરી દીધેલું.

પણ તે કામ ત્યાં જ પડતું મૂક્યું. એ જ અરસામાં મિહાર પ્રાંતીય રાજકીય સંમેલન બરાણ. રાજેન્દ્રબાબુ એના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા. એમણે એમના બાપણમાં અસહકારનો પડકાર કર્યો. એમની યુગ્તસા ખીલી બેઠી. એમાં અસહકારના વિરોધીઓ ઘણા હતા. છતાં રાજેન્દ્રબાબુના બાપણની અસરથી અસહકારનો ઠરાવ બહુ મોટી બહુમતિએ પસાર થયો. ને રાજેન્દ્રબાબુએ વકીલાત છોડી, અસહકારમાં, દેશસેવામાં, જંપવાળ્યું. જીવનનો સુવર્ણો ભાગ ત્યજી એમણે રવેચ્છાએ કાંટાનો માર્ગ પસંદ કર્યો અને એ પસંદગીમાં જ એમને જીવનની કૃતકૃત્યતા જણાઈ.

પ્રકરણ ૬ છું

રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં

૧૯૦૬ ના ડીસેમ્બરમાં કલકત્તામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન ભરાય છે. એ અધિવેશન કલકત્તાની જંગમંગની કાન્તિ વખતે ભરાતું હોવાથી જનતામાં એનો ખૂબ ઉત્સાહ છે. જંગમંગ અંગેના નવલોહિયાળ યુવાનોનાં બલિદાનો, ક્રાંતિચિંતા સંરક્ષકવાદી દળને પણ હસમસાવી મૂકે છે. તે વખતે રાજેન્દ્રપ્રાણુ તો ક્રાંતિચિંતા ખીળ વર્ષમાં અભ્યાસ કરે છે. એ પણ રાષ્ટ્રીયતાના પાઠ શીખ્યો છે. એનું હૃદય પણ દેશ સેવાયે પ્રજ્વળી જીટે છે. એ સીધો જાય છે સ્વાગત-સમિતિની કચેરીમાં ને સ્વયંસેવક તરીકે પોતાનું નામ નોંધાવે છે. રાજ પ્રણુ ચાર કલાક કવાયત ને બીજી સ્વયંસેવક અંગેની ફરજો પાછળ એ જાય છે. એને પરીક્ષાની પડી નથી. એનું ચિત્ત વાંચવામાં ચોંટતું જ નથી. એને સ્વપ્નાં આવે છે, સુરેન્દ્રનાથ, માયવીયા, ટિળક ને સત્યપતરાયનાં. ક્રાંતિચિંતા નેતાઓ એક પછી એક આવતા જાય છે. બધાનાં દર્શન કરી રાજેન્દ્રપ્રાણુ કૃતાર્થતા અનુભવે છે. શરૂઆતમાં તો રાજેન્દ્રપ્રાણુને લેખા રહેલું પડે છે હરવાજ્ઞ આગળ ચોટી કરવા. એઓ મનમાં ને મનમાં અકળાય છે, ‘અહીં રહ્યાં રહ્યાં બાપણો શી રીતે સંભળાય ? નેતાઓનાં દર્શન થશે એટલું જ’. પણ વળી પાછું ફરજનું બાન આવેછે, ને પોતાને આવો વિચાર આવ્યો તે માટે પરતાય

છે. પછી ત્યાં જાણે ઈશ્વરે એમની મુંઝવણુ જાણી હોય તેમ અખિલ ભારત કોંગ્રેસ કમિટીની બેઠક જ્યાં બરાવાની હોય છે, ત્યાં જ રેન્જ આગળ એમને નિયુક્ત કરવામા આવે છે. જસ એમને જોઈતું મળી ગયું. એઓ ધરાઈ ને નેતાઓનાં દર્શન કરી લે છે. સરોજિની, માલવીયાજી, છન્ના, બધાનાં બાપણો સાંભળે છે ને મનમાં ને મનમાં વિચારે છે કે, "હું જુ કરું તો ભવિષ્યમા કોઈક દિવસ આશું સ્થાન મને મળે?" ને આ સંસ્થા જોડે કાયમી સંબંધ રાખવામાં મનમા ને મનમા મનસૂબા ઘડે છે. બાપણોની એના મન પર બહુ બેઠી છાપ પડે છે. આ રાજેન્દ્રબાણુનો કોંગ્રેસ જોડેનો પહેલો સંબંધ.

x

x

x

x

રાજેન્દ્રબાણુ તો હવે વકીલ જાની મથા છે. પદ્મણામાં એમની વકીલાત ધમધેકાર ચાલે છે. પણ, વકીલાતની સાથે સાથે એ દેશ સેવાનું કાર્ય કરે છે. હિન્દી સંમેલનમાં બાપણો આવે છે. બિહાર છાત્ર સંમેલન ચોળે છે ગોખલેએ એને દેશસેવાનો પાઠ પડાવ્યો છે. તે એણે પૂરેપૂરો હૃદયમાં ઉતાર્યો છે બિહાર માટે પદ્મજી મુનિવસિંટીનું પ્રત્યાધાતી ખીસ આવવાનું છે. તેની સામે એ પ્રબળ અહિસન જમાવે છે. ઠેરઠેર ફરે છે. કોંગ્રેસમાં વિરોધનો ઠરાવ લાવવા માટે નેતાઓને મળે છે. ને કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં એ ઠરાવ પસાર કરાવે છે ત્યારે એ જાણે છે, આમ બિહારમા એ નામના મેળવતો જાય છે. ને એને પરિણામે, ૧૯૧૧ માં એ બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાય છે. ને જે કચકત્તામાં એ સ્વયંસેવક તરીકે ફરવાળ પર ચોક્કસ કરતો હોય છે, ત્યાં જ અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિના સભ્ય તરીકે ચર્ચામાં શામિલ થાય છે. એને સ્વયંસેવક તરીકેના બધા પ્રસંગો સંભરે છે ને પોતે થોડી આજીવન્ય કરી છે એમ માની સંતોષ અનુભવે છે.

x

x

x

x

પાંચ છ વર્ષ સુધી એઓ અખિલ હિન્દ કોંગ્રેસ કમિટીના સભ્ય તરીકે ચૂંટાય છે. ૧૯૧૭ માં એઓ બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસ કમિટીના મંત્રી તરીકે ચૂંટાય છે. એમની જોડે સંયુક્ત મંત્રી તરીકે સરદારજી હુસેનખાં ચૂંટાય છે. મંત્રી તરીકેની મોટી જવાબદારી એઓ ખરાબર સ્થાયે છે. પ્રાંતના દરેક જીલ્લાનો એ પ્રવાસ કરી લોકોમાં જાગૃતિ આણે છે. બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસ સમિતિ તો ગરીબ છે. પણ રાજેન્દ્રભાણુ સમિતિની ઓફીસનો ખર્ચ ખર્ચો પોતા ઉપાડી લે છે. પોતાની વહીસાતની કમાણી એ રીતે એઓ કોંગ્રેસને આપી પોતાની ત્યાગભાવનાનો ઉજ્જવળ દાખલો બેસાડે છે.

એક વાર એઓ અખિલ ભારત કોંગ્રેસ કમિટીની બેઠકમાં કલકત્તે જાય છે. ત્યાં કોંગ્રેસ પ્રમુખ શ્રી. અબિહા ચરણ મજમુદાર ગાંધીજીને કોંગ્રેસ મત્રીપદ લેવા ખૂબ આમંત્રણ આપે છે. એ જોઈને રાજેન્દ્રભાણુ વિચાર કરે છે, "આ તે કેવો હઠીલો માણસ છે. આવું જીવનું પેદ, ને તેને માટે આવો મોટો માણસ આટલાટલું કહે, છતાં આ તો ના ની ના જ પાડ્યાં કરે છે." જરા ગાંધીજી પર ચીડાય છે. પણ શું થાય? ગાંધીજીને જાતે જઈને કહેવામાં એમની શરમાળ વૃત્તિ આડે આવીને બીબી રહે છે.

x

x

x

એવામાં રાજેન્દ્રભાણુને કોંગ્રેસની હરોળમાં ખૂબ આગળ આવવાનો મોહો મહાત્મા ગાંધી ચંપારણ આવીને કરી આપે છે. ગાંધીજી ચંપારણમાં મળીના ખેતરમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિ જોવા જાતે બિહાર આવે છે. ને ચંપારણમાં જઈ બિહાર છોડીને ચાલ્યા જવાનો મનાઈ દુકમ ભંગ કરે છે રાજેન્દ્રભાણુ પટણા જ તેમને ગાંધીજી બંધી પરિસ્થિતિના સમાચાર તાર મારફત આપે છે. રાજેન્દ્રભાણુ સીધા દોડે છે ચંપારણ ત્યાં જઈને સીધા કામમાં

લાગી જાય છે. બાપુ જેઠામાં જાય તો એમની પછી જેઠ જવાની તૈયારી બતાવે છે. ને બાપુનું કામ આમળ મધાવવાનું વચન આપે છે. ગામેગામ ફરીને ખેડૂતોની કેફિયતો નોંધે છે. નથી રાત દિવસ જોતા. નથી ટાકતડકો જોતા. જસ ખેડૂતોની કેફિયતો નોંધે જ જાય છે. આઠ મહિના આમ લગાતાર એઓ દેશસેવાના આ ભગીરથ કાર્યમાં બધું છોડી મંડાયા રહે છે. ત્યારથી એઓ બિહારમાં પડેલી હરોળમાં આવે છે.

x

x

x

x

૧૯૨૦માં સત્યાગ્રહનું આદેશન જાગે છે. દેશભરમાં ગિરફતારીઓ થઈ રહી છે. કેંગ્રેસનેતાઓ ટપોટપ પકડાય છે. દમનનીતિ પૂર જોશમાં ચાલી રહી છે. પટણામાં બિહાર પ્રાંતીય કેંગ્રેસ સમિતિની પશ્ચ મંડતી લેવાય છે. પોલીસ પડેરા મૂકી દે છે. રાજેન્દ્રબાણુ સત્યાગ્રહનો પમગામ ગામેગામ ફરી સ્થળાવે છે. એમણે વહીવાત છોડી દીધી છે. આગમ સ્થાપ્યો છે. કેંગ્રેસ સમિતિ તરફથી એઓ સ્વયંસેવક-દળ બિનું કરે છે. એમાં ઉત્તરેતર ભરતી થતી જ જાય છે. એઓ બિહારમાં વસંતપૂર થાણામાં સત્યાગ્રહ માટે કેંગ્રેસની અનુમતિ મેળવે છે. ખાત્રી પ્રચાર, વિદેશી બહિષ્કાર, અહિંસા, વગેરે બધી શરતો પળાશે એની એઓ બાંધધરી આપે છે. રાજેન્દ્રબાણુ પોતાની ગિરફતારી માટે બધી તૈયારીઓ કરે છે. પશ્ચ સરકાર એમને ગિરફતાર કરતી નથી. સત્યાગ્રહ ઠેરઠેર ચાલી ચાલી રહ્યો છે. ત્યાં બિહારના જ ગોરખપુર જીલ્લાના ચૌરીચુરા નામના ગામમાં લોહાએ પોલીસ થાણું સળગાવ્યું. પોલીસને જીવતા બાળા મૂક્યા એથી ગાંધીજી પર બહુ ખૂબી અસર થઈ. સત્યાગ્રહ બંધ કર્યો. રાજેન્દ્રબાણુને તાર કરીને બારડોલી બોલાવ્યા પશ્ચ રાજેન્દ્રબાણુ બારડોલી પડોંચે ત્યાં તો સત્યાગ્રહ સ્થગિત કરવાનો નિર્ણય કાર્યવાહક સમિતિએ લીધેલો. મુ'ગર્થ

પહેંચતાં જ એ ખજાર મળ્યા. ગાંધીજીને મળ્યા. ગાંધીજીએ એ ખનાવથી પોતાને થયેલું દર્દ રાજેન્દ્રપ્રાણુને જણાવ્યું. રાજેન્દ્રપ્રાણુને સાચું કે ગાંધીજીનું પગલું ચોખ્ખું હતું.

x

x

x

x

કાયવાહક સમિતિની આ બેઠકનો સત્યાગ્રહ સ્થગિત કરવાનો નિર્ણય મંજૂર કરવા અખિલ ભારત કેંગ્રેસ કમિટીની સભા દિલ્હીમાં મળી. હકીમ અજમલખાન એના પ્રમુખ હતા. વાતાવરણ ધણું જ તંગ હતું. ગાંધીજીનો વિરોધ ઘણા કરતા હતા. ડૉ. મુન્ને મૂળ હરાવમાં એવી મતલબનો સુધારો સાબ્યા હતા કે જેથી ગાંધીજી પર અવિશ્વાસ છે એવું સાબિત થાય. ગાંધીજી વિરુદ્ધ હરાવ ને તે વખતે હકીમસાહેબ માંદા પડ્યા. ને, પોતાને સ્થાને ગાંધીજીને પ્રમુખપદે બેસાડી ગયા. રાજેન્દ્રપ્રાણુને હતું કે ગાંધીજી એ સંનિગોમાં પ્રમુખપદે બેસવાની ચોકખી ના પાડશે. રાજેન્દ્રપ્રાણુ મુન્નેના હરાવનો સખત વિરોધ કરનાર હતા. પણ ગાંધીજીએ તો પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું. એમના મુખ પર નહોતો કંઈ સંકેત ના ક્ષેત્ર, નહોતી કંઈ મૂંઝવણ. ચર્ચા જામી હતી. ગાંધીજી કોઈપણ વક્તા બોલવા બિના થાય તે પહેલાં એને પૂછી લેતા, કે તમે મુન્નેના પક્ષમાં બોલવાના છો, કે એની વિરોધમાં ? જો પેલો કહે કે હું મુન્નેના પક્ષમાં બોલવાનો છું, તો જ ગાંધીજી એને બોલવાની રજા આપતા. નહિ તો બેસી જવાનું કહેતા. એ પ્રમાણે રાજેન્દ્રપ્રાણુ બોલવા બિના થયા. ગાંધીજીએ પૂછતાં એમણે કહ્યું કે હરાવની વિરુદ્ધમાં એઓ બોલનાર છે. એટલે ગાંધીજીએ એમને બોલવાની રજા ન આપી. મનમાં મનમાં રાજેન્દ્રપ્રાણુ ખૂબ મૂંઝાયા. સમસમી રહ્યા. ગાંધીજી પર ચીઠ પણ ચઢી પણ શું કરે ? પ્રમુખની આંખ તો માલવી જ પડે. મુન્ને પક્ષના નધા બોલી રહ્યા, પછી

ગાંધીજીએ તરત જ મતગણતરી કરી. માત્ર સાત આઠ જણ સિવાય બીજા બધાએ હરાવની વિરુદ્ધમાં મત આપ્યો.

x

x

x

x

૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ બરાબ છે. તે પૂર્વે, બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસ સમિતિની એક બેઠક રાજેન્દ્રભાણુ બોધાવે છે ને એમાં આવતી કોંગ્રેસ બિહારમાં બરવાનું આમંત્રણ આપવા માટે સમિતિની મંજૂરી માગે છે. સમિતિ મંજૂરી આપે છે, ને બિહાર પ્રાંત તરફથી રાજેન્દ્રભાણુ બિહારમાં કોંગ્રેસ અધિવેશન બરવાનું આમંત્રણ સમિતિના મંત્રી તરીકે આપે છે. આમંત્રણ રીકાર્ડાયું. રાજેન્દ્રભાણુને માટે તો મોટો હિમાયત આવીને પડ્યો. રાજઆતથી તે છેવટ સુધી બધું કામ એમને માથે આવી પડ્યું. જગ્યા નહીં કરવા માટે આખા પ્રાંતમાં એઓ ફર્યા. અનુકૂળ જગ્યાઓ એમણે જોઈ. બધી સમવડનો વિચાર કરી, એમણે પોતાના પ્રવાસનો અહેવાલ બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસ સમિતિ સમક્ષ રજૂ કર્યો. ને ગયા બધી રીતે અનુકૂળ છે એમ જણાવ્યું. સમિતિએ ગયાને અધિવેશનસ્થાન તરીકે પસંદ કયું. પછી પૈસા એમ કરવા પ્રાંતના પ્રવાસે ગયા. પ્રવાસમાં ધારેલું પરિણામ ન આવ્યું. નાણાં આપવામાં લોભા ને કાર્યકરો બહુ ટીકા હતા. અધિવેશન પાસે આવતું મધું ને પૈસાનાં તો ઠેકાણાં નહોતાં. બિહારનું નાક જાય એમ હતું. મોહું ચતું જાય તેમ કોટ્ટેકટરો ચેતવણી આપતા જાય કે વખત થોડો છે. રાજેન્દ્રભાણુ ખૂબ ઝુંઝાયા. કાર્યકર્તાઓને તાકીદ કરી પણ કાર્કની આખ જ ઉઘડે નહિ આખરે એમણે તાકીદની બિહાર પ્રાંતીય સમિતિની બેઠક બોધાવી, ને લોન લેવા માટે કયું. રાજેન્દ્રભાણુએ પરિસ્થિતિ સમજાવી જણાવ્યું કે લોન લેવાનો કરાવ છપાવવો, કે જેથી બિહારની જનતા પોતાની

નાલેથી થતી જોધને સમજે. બહુ ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ પણ પરિચિતિ એવી નાજુક હતી કે આવો કડક ઉપાય લીધા વિના છૂટકો નહોતો. કસબ પસાર થયો. છાપામાં લોન માટેની જાહેરાતો આવી ધાધુ' પરિણામ આવ્યું. લોકોની આંખ ઉઘડી. કાર્યકર્તાઓ જાગૃત થયા, ને પૈસા એટલા આપવા માંડ્યા કે લોનની જરૂરત રહી નહિ. રાજેન્દ્રબાણુ સ્વામતમંત્રી ચૂંટાયા. એક બાધએ સ્વાગતાખ્યક્ષ તરીકે ચૂંટાવા માટે પાંચ હજાર રૂપિયાનું દાન આપ્યું પણ એની દાનત સમજી જવાથી રાજેન્દ્રબાણુએ રૂપિયાની જરૂર હોવા છતાં એ દાન પાછું વાળ્યું. આ એમના ચારિત્ર્યની જે જીચાઈ છે તેનું જ્વલંત દષ્ટાંત છે.

ગયામાં કોંગ્રેસ અધિવેશન ગરાયું થોડા વખતમાં પણ રાજેન્દ્રબાણુના દિવસ ને રાતના અધાગ પરિશ્રમને પરિણામે કશી તુટી ન આવી. એમની ચોજનાશક્તિ, એમણે જે હિંમતથી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરેલો, તે મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરાવે એવું હતું. દરેક મુખેથી એમની તારીફ થઈ રહી એ અધિવેશન વખતે કોંગ્રેસમાં એ પક્ષો પડી ગયા હતા. એક દેશબંધુ દાસનો પક્ષ ને બીજો ગાંધીજીનો પક્ષ. દેશબંધુ વગેરે સરકારની ધારાસભાઓમાં જઈ એ ધારાસભા દ્વારા સરકારનો સામનો કરવાના પક્ષમાં હતા. ગાંધીજીનો પક્ષ ધારાસભાના બહિષ્કારમાં માનતો. દેશબંધુ આ અધિવેશનના પ્રમુખ હતા મહાસભાએ ગાંધીજીનાં પક્ષને સમર્થન આપ્યું. દેશબંધુએ પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું. બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમજુતીનો ખૂબ પ્રયાસ થયો પણ કંઈ સફળતા મળી નહિ. દેશબંધુએ સ્વરાજ્યપક્ષની સ્થાપના કરી. એટલે પછી નવી કાર્યવાહક સમિતિની સ્થાપના થઈ. એમાં રાજેન્દ્રબાણુ કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે નિયુક્ત થયા. આ જોળે એમના પર અત્યંત બારે હતો. સ્વામતમંત્રી

તરીકેની જવાબદારીમાંથી તો એઓ હજી મુક્ત થયા નહોતા, ત્યાં આવી મોટી અખિલ હિંદની જવાબદારી આવી પડી. એમને એ પદ સ્વીકારવું જ પડ્યું. તેને અંગે હવે જેમ બિહાર પ્રાંતીય સમિતિના મંત્રી તરીકે બિહાર પ્રાંતમાં ઠેરઠેર ફરવું પડતું, તેને બદલે હવે, આખા હિન્દમાં ફરવું પડ્યું. હિન્દના એકેએક પ્રાંતમાં એમણે શ્રી. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી સાથે પ્રવાસ કર્યો. રાજજી બાપણે આપે, પણ રાજેન્દ્રબાણે એ કેમ્પેસમંત્રી તરીકે બોલવું તો પડે જ. જે કહેવાનું હોય તે રાજજીએ એટલી સરસ રીતે કહ્યું હોય, કે એમને માટે પછી કંઈ કહેવાનું રહે જ નહિ. એથી એમણે એક મધ્યમમાર્ગ શોધી કાઢ્યો, કે રાજજી અંગ્રેજીમાં બોલે તેનું હિન્દુસ્તાનીમાં ભાષાંતર કરવું. એથી નવું કંઈ કહેવાની મુશ્કેલીમાંથી બચી શકાય. ને તાત્કાલિક ભાષાંતર કરવાની પણ ટેવ પડી. આ પ્રવાસને પરિણામે લોકો રચનાત્મક કાર્યક્રમ તરફ વળ્યા. ધારાસભા કરતાં એ કાર્ય મહત્વનું છે એમ સમજતા થયા.

એ જ વર્ષમાં બીજી અધિવેશન મળે તે પૂર્વે, દેશમંદુને ગાંધીજી બન્નેના પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયું. દેશમંદુએ પોતાનું રાજીનામું પાછું ખેંચી લીધું. ને રાજેન્દ્રબાણે કાર્યવાહક સમિતિમાંથી એમના બીજા સાથીઓ જોડે રાજીનામું આપ્યું

x

x

x

x

૧૯૨૬માં જવાહરલાલજી રાવીને કડિ ત્રાતાંબ ખવજ ફરકાવે છે. ગાંધીજીને આગામી યુદ્ધના સરમુખત્યાર નીમે છે. રાજેન્દ્રબાણે બિહારની ને અખિલ હિન્દની કેમ્પેસનું મંત્રીપદ કરીને અમિત થઈ માંદા પડી ગયા છે. એમની તબિયત લથડી ગઈ છે. આવા ઐતિહાસિક અધિવેશનમાં હાજરી આપી શકતા નથી. છતાં એમને કાર્યવાહક સમિતિમાં પડિતજીએ નિયુક્ત કર્યો. ગમે એમ કરી

એઓ અમદાવાદની કાર્યવાહક સમિતિમાં હાજરી આપે છે, ને ત્યાંથી પાછા ફરી એઓ તબિયતની દરકાર ન કરતાં આગામી સત્યાગ્રહ માટે પોતાના પ્રાંતને તૈયાર કરવા માટે છે. પ્રવાસ ને બાષણોનો એમનો જૂનો કાર્યક્રમ પુનર્નિર્મિત થાય છે. ઢાંઢીકૂચ શરૂ થયા પછી ગાંધીજીને જાંબુસર આગળ મળે છે. ગાંધીજીની સૂચનાઓ સમજી લે છે. ને સત્યાગ્રહ માટેની ભૂમિકા બિહારમાં આવી તૈયાર કરે છે.

બિહારમાં નિમક સત્યાગ્રહની બહુ શક્યતાઓ નથી, છતાં નિમકનો સત્યાગ્રહ શરૂ થાય છે. રાજેન્દ્રગાંધીની દોરવણી બહુ ચોક્કસ છે. ચૌરીચુરાલું પુનરાવર્તન થયા દેવું નથી તે નક્કી છે. એઓ જ બચ્ક રહે છે. કઈ પરિસ્થિતિમાં કેમ વર્તવું તેની સૂચનાઓ આપે છે. બિહાર આખું ચેતનવન્તુ એમના અધ્યામ પ્રપત્તને બન્યું છે. ચેતન્યનો જુવાળ બિહારને ખૂણે ખૂણે દહિટગોચર થાય છે. સરઘસો નીકળે છે, મીઠું પકવાય છે. વિદેશી વસ્ત્રોનો બહિષ્કાર પૂર જોરામાં ચાલી રહ્યો છે. દરિયાધી પહો સખત રીતે અમલમાં મૂકાઈ છે. નાકર માટે પહો તૈયારીઓ થઈ છે. રાજેન્દ્રગાંધીને હજી પકડ્યા નથી. પોતાની મુક્તિના એકેએક દિવસનો, અરે એકેએક ક્ષણનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા એમણે નક્કી કર્યું છે. એઓ અગ્નિ ચેતાવતા ફરે છે. ને એવામાં એક દિવસ ઝડપાય છે. ને હજારીગામની જેલમાં જાય છે.

જેલમાંથી છૂટી એઓ સીધા મુંબઈ જઈ વલ્લભભાઈ ને મળે છે. ને પછી પ્રયાગ થઈ પંડિત મોતીલાલજી જે જેલમાંથી છૂટ્યા હતા તેમને મળે છે. જે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો બહાર હતા તેમની પંડિતજી એક સભા બોલાવે છે. કાર્યવાહક સમિતિ ગેરકાયદે હોવા છતાં પંડિતજીને ત્યાં માધવીયાજી, પંડિતજી, રાજેન્દ્રગાંધી વગેરેની સભા મળે છે, ને બિટનની રાજ્યનીતિને વખોડતો ઠરાવ પસાર કરે છે, છતાં એમને કોઈ ગિરફતાર કરવું નથી. જ્યારે સમુદો

વિલાપતથી પંડિતજી પર તાર આવે છે, એટલે કાર્યવાહક સમિતિના કાર્ય પ્રેસમાં જતો નથી. સરકાર કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિના બધા સભ્યોને છોડે છે. પંડિતજીને ત્યાં ફરી પાછી કાર્યવાહક સમિતિ મળે છે. રાજેન્દ્રબાણ એ બધો સમય અસ્હાબાદમાં જ ગાળે છે. અતિશય શ્રમથી પંડિતજીનું મૃત્યુ થાય છે.

x

x

x

x

મહાત્માજી વિલાપતથી ગોળમેજી પરિષદમાંથી ખાલી હાથે પાછા ફરે છે. રાજેન્દ્રબાણ એમને મળે છે. ને પરિસ્થિતિ બપોર હોવાથી પટણા આવીને તરત જ બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસ સમિતિની બેઠક બોલાવી સત્યાગ્રહ સંબંધી નિર્ણયો કરી નાંખે છે. બેઠક ખતમ થયા પછી પોલીસ આવે છે. આશ્રમને ઘેરે છે, ને રાજેન્દ્રબાણને ગિરફતાર કરે છે.

x

x

x

x

૧૯૩૧માં કરાચી કોંગ્રેસમાં ઓરિસ્સાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. ને ઓરિસ્સામાં કોંગ્રેસના અધિવેશનની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. આ વખતે રાજેન્દ્રબાણને ઉત્કલમાં બરાનારા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવામાં પણ આવ્યા. પણ ત્યાં તો ફરી સત્યાગ્રહ જંગ શરૂ થયો, ને એ અધિવેશન બંધ રહ્યું. આમ ૧૯૦૬માં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ, ૨૫ વર્ષ સુધી કોંગ્રેસની સતત સેવા પછી એમને કોંગ્રેસના પ્રમુખપદનું હિચ્ચરથાન મળ્યું.

x

x

x

x

છ મહિના જેલ ભોગવી રાજેન્દ્રબાણ છૂટા થયા. ને બાંધીજીએ પરવડા જેલમાં અનશન આપ્યું, એટલે મુળમ્મ ગયા. ત્યાંથી રાગજીના આગ્રહને લીધે એમની જોડે મદ્રાસ ગયા ને અશ્વતોક્ષારનું પ્રચારકાર્ય

આરંભ્યું. ત્યાંથી હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા સંમેલનમાં ગયા. કલકત્તે ગયા. ને ત્યાંથી જેવા બિહારમાં પગ મૂકે છે કે પાછા એમને ગિરફતાર કરી હજારીબાગ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. આ વખતે એઓ બહુ સખત ખીમાર પડ્યા. એમને ઇસ્પતાલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. પણ દિવસે દિવસે તબિયત વધુ ને વધુ ચિંતાજનક થવા માંડી, એટલે એમને સરકારે જેલમાંથી મુક્ત કર્યાં. એક વર્ષ એમણે આ વખતે જેલવાસ ભોગવ્યો.

x

x

x

x

સત્યાગ્રહ સ્થગિત થયો. મુંબઈમાં કેંગ્રેસ અધિવેશન બરાવાળું નક્કી થયું. એ અધિવેશન માટે પ્રમુખની વરણી થઈ. રાજેન્દ્રપ્રાસુ વિના વિરોધે પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા. એ અરસામાં જ એમના બાઈનું મૃત્યુ થયું. બિહાર મુકેષ નિવારણનું કામ પણ હજી પાસું નહોતું. એટલે રાજેન્દ્રપ્રાસુએ બાપુને પત્ર લખી પ્રમુખ થવાની પોતાની નામરજી બતાવી. પણ ગાંધીજી એમ માને એમ નહોતા. એમણે રાજેન્દ્રપ્રાસુને આગ્રહ કર્યો. ને રાજેન્દ્રપ્રાસુ એ પ્રેમાળ આગ્રહને ઠેકી ન શક્યા. બાઈનો ધા તર્ફન તાળે હતો, છતાં આ જનતાના અનહદ પ્રેમના પ્રતીક્ષમું આ સ્થાન સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નહોતો. એઓ કેંગ્રેસના ઉચ્ચોચ સ્થાને પહોંચ્યા હતા.

મુંબઈમાં રાજેન્દ્રપ્રાસુના શાનદાર સ્વાગતની તૈયારીઓ થઈ હતી. વેપારીઓ, વકીલો, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, મુમાસ્તાઓ, મજૂરો, બધાએ સ્વાગત માટે મંડપો ને તોરણો, માનપત્રો ને પુષ્પહારો, વગેરેની જબરજબર તૈયારી કરવા માંડી. રાજેન્દ્રપ્રાસુ આવ્યા તેવા કક્ષાણુ રોટણને જ એમને હિતારવામાં આવ્યા. ત્યાં સેંકડો સંસ્થાઓ તરફથી એમને માનપત્રો અપાયાં. કુલના ને સુતરના હારો અર્પણ થયા. પછી ત્યાંથી એક રોસ્વસ ટ્રેનમાં એમને મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યા. ટ્રેન

ધૂધકાર ને તોરણોથી અપૂર્વરીતે શયમારાપણી હતી. દરેક રોશને લોકોનાં ટોળેટોળાં એમના દર્શનાર્થે ઉમટતાં. બેરીબંદર રોશન પર લોકો માથ નહિ. રોશન પર સ્વયંસેવકોની સલામી લઈ એમને ચાર ધોડાની ખાસ ગાડીમાં બેસાડી સરઘસમાં ફેરવ્યા. એકેએક ડુકાન શયમારાપણી. ઝવેરી બજારમાં સોનાચાંદીનાં તોરણો હતાં. આખું ગમન રંગબેરંગી લાગતું હતું. ઝવેરી બજારમાં એમને પુષ્પો તેમજ મૌકિતકોથી વધાવવામાં આવ્યા હતા. મુંબઈની ઉત્સાહી અને શુભશ જનતા તે દિવસે હર્ષની હેલિએ ચડી હતી. બે માધ્યમ સરઘસ લાંબુ હતું. રસ્તામાંથી પસાર થતાં ઘેરઘેરથી એમના પર પુષ્પવૃષ્ટિ થતી અને રાજેન્દ્રબાણુ સહર્ષ નમન કરી મુંબઈવાસીઓનો એ પ્રેમ સ્વીકારતા હતા. ૬ બજાર આગળ રૂનો કમાનકાર દરવાજો, સોનાચાંદીનાં બજાર આગળ સોનાચાંદીના પતરાથી મટેલો ને આબૂપણોથી શયમારાપણો, બબ્બ અને આકર્ષક દરવાજો હતો. બેટાથી, પુષ્પહારોથી અને સુતરના હારોથી ગાડી ભરાઈ ગઈ હતી. જનતાનો ઉત્સાહ અદ્ભુત હતો. એક રાજ્યશીને પણ કુર્સબ એવું બબ્બ સ્વાગત તે દિવસે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાણુનું કરવામાં આવ્યું હતું. કલાકો બાદ એઓ કેમ્પેસ નગર પહોંચ્યા. તે દિવસે મુંબઈના રાજમાર્ગો પર માનવ મહેરામણું અનેક દૃષ્ટિએ અશૂભપૂર્વ હતો. એમના જેવું ચાનદાર ને બબ્બ સ્વાગત હજી સુધી કોઈપણ કેમ્પેસપ્રમુખનું મુંબઈમાં બાગ્યે જ થયું હશે.

વહાને સમુદ્રકિનારે કેમ્પેસની બેઠક મળી. કેમ્પેસની આ બેઠક કેમ્પેસના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ હતી. અને રાજેન્દ્રબાણુએ પણ સમયોચિત, ઠરેલ, વિદ્વાપૂર્ણ અને માર્ગદર્શક વ્યાખ્યાન આપી કેમ્પેસની ભાવિ નીતિની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા દોરી હતી.

ખીજે દિવસે વિષય વિચારણી સમિતિ મળી. માંધીજીએ કેમ્પેસમાંથી છટા થવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. તેની પર ખૂબ

ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી. પણ જાંધીજીનો નિર્ણય અફર હતો. એમણે જરૂર પડે ત્યારે પોતાની સલાહ આપવાનું વચન આપ્યું. ને એમનો દૂટા ચવાનો નિર્ણય કોંગ્રેસને માન્ય જ કરવો જ પડ્યો.

આ કોંગ્રેસ વખતે જ સમાજવાદી પક્ષ સ્થપાયો હતો. ને એ સંમતિ ૩૫માં ચર્ચામાં ભાગ લેતો હતો. આ અધિવેશનમાં બ્રિટીશ સરકારે આપેલા કોમી ચુકાદા વિષે ઠરાવ હતો. એ ઠરાવનો માલવીયાજીએ બહુ સખત શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો.

રાજેન્દ્રભાણુએ એમના પ્રમુખ તરીકે વ્યાખ્યાનમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનો સ્વેતપ્રભ, રચનાત્મક કાર્યક્રમ, માનવતાના ચાર શાખો: સામ્રાજ્યવાદ, લશ્કરવાદ, મૂડીવાદ, ને ઉલ્લોમવાદનાં અનિષ્ઠો દર્શાવ્યાં. ખાદીનું મહત્વ સમજાવ્યું ને કોંગ્રેસના વલણની સ્પષ્ટતા કરી.

મુંબઈ કોંગ્રેસની કાર્યવહી એમણે બહુ શાનદાર રીતે બજાવી. બહુ વિકટ મામલાને એમણે હળવો બનાવી દીધો. તે એટલે મુધી કે ખુશી બેઠકનો ઠરાવ પૂરો થયા પછી ભાષણ કરવાની પંડિત માલવીયાજીએ એમની પાસે રજા માગી પણ અત્યંત વિનયથી, નિષ્પક્ષ પ્રમુખ તરીકે એમણે એ વિનંતી અમાન્ય કરી. પાછળથી જાંધીજી રાજેન્દ્રભાણુને હસતાં હસતાં કહે, “ તમે તો માલવીયાજીને બોલતા બંધ કરી દીધા.”

રાજેન્દ્રભાણુ શું બોલે. માલવીયાજી તો એમના મુરબી હતા. એમને એમની પ્રત્યે નયો પૂજ્યભાવ હતો. પણ ફરજ બજાવવાની હતી.

રાજેન્દ્રભાણુના પ્રમુખપદનું આખું વર્ષ ભરચક અને બહુ ગતિવાળું હતું. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સુવર્ણ જયંતિ એ વર્ષમાં હતી. આખા દેશમાં રાજેન્દ્રભાણુ ઘૂમ્યા ને રચનાત્મક કાર્યક્રમો સજનજૂનો સંદેશ દિંદને ઘેરઘેર પહોંચાડ્યો, રાષ્ટ્રમાં ચેતનનો જીવાળ આવ્યો.

એ બાદ ૧૯૩૫ના નવા કાયદા અનુસાર આવ્યો કોંગ્રેસનો ચૂંટણીજંગ. એ જંગમાં રાજેન્દ્રબાણુને કોંગ્રેસના પાલોમેન્ટરી બોર્ડના સભ્ય બનાવ્યા, અને એ મોટો બોજ એમને માથે આવી પડ્યો. ચૂંટણી માટે ઉમેદવારોની નિષ્પક્ષપાત પસંદગી, તેમની ચૂંટણી મારેનાં તંત્રની ગોઠવણી, નાણાં બિયારણાં, વગેરે કામ એમણે સરસ રીતે અદા કર્યું. બિહારમાં એમના પ્રયત્નને પરિણામે જ કોંગ્રેસ પક્ષને મોટામાં મોટો વિજય મળ્યો.

x x x x

કલકત્તામાં અખિલ ભારત કોંગ્રેસ કમિટી મળી છે. સુભાષ બાણુએ પ્રમુખપદેથી રાજીનામું આપ્યું છે. જંગાણાઓના રાષ ભભૂંકી ઊઠ્યો છે. મંડપની બહાર હજારો માણસો સરોષ સૂત્રો ઉચ્ચારે છે. જાણે તાંડવ ખેલવાનું હોય એવું વાતાવરણ બની ગયું છે. ઉશ્કેરણી થવાં કરે છે. સુભાષબાણુને રથાને જે પ્રમુખ બને, તેનો જન જોખમમાં છે. જાણે યમદેવ સમક્ષ બિલો હોય તેવું લાગે છે. ગાંધીજી સૂચવે છે કે રાજેન્દ્રબાણુ પ્રમુખ બને. રાજેન્દ્રબાણુ જુઓ છે કે અત્યારે ખરા કસોટીના વખતમાં એમણે જો પોતાથી બની શકે એમ હોય તો કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા જાળવવી જોઈએ. ને એઓ પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કરે છે. બહાર જનતાને ખબર પડે છે કે રાજેન્દ્રબાણુએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, એટલે “રાજેન્દ્રબાણુ મુર્દોમાદ” નાં સૂત્રોથી વાતાવરણ બરોડું બન્યું છે. અખિલ ભારત કોંગ્રેસ કમિટીના જંગાળના સભ્યો જ રાજેન્દ્રબાણુને ગભરાવે છે, પણ હિંમતથી એઓ તો કામ પૂરું કરે છે. પણ જોવા એ બહાર નીકળ્યા, તેવી જનતા એમની પર વરુની જેમ વૂટી પડે છે. સ્વયંસેવકોને કોઈ માંહતું નથી. રાજેન્દ્રબાણુને માર પડે છે. એમનું પહેરણ ફાડી નાંખાય છે. છતાં એ સ્થિતપ્રગ્ઠ થોડો અણનમ રહે છે, ને રાષ્ટ્રનું સુકાન ચલાવે છે.

x

x

■

,

x

૧૯૪૭ ની સાથે છે. કેંગ્રેસ મંત્રીમંડળ ભેડે, આચાર્ય કૃપાલાણીને મતભેદ પડે છે. એઓ પોતાનું રાજીનામું પેસ કરે છે, કૃપાલાણીને રાજીનામું પાછું ખેંચવા બહુ સમજવાય છે, પણ એઓ એકના બે થતા નથી. કેંગ્રેસની સ્થિતિ કપરી બની મંદ છે. કોઈ મંજૂર થાય ને કોનેઈથી કેંગ્રેસનું તંત્ર સંભાળે એવા માણસની જરૂર છે. ભીડવેળાના દુઃખમંજન રાજેન્દ્રપ્રાણીને પાછા સમજવાય છે. ને, કસકતા વખતે વહારે ધાપા તેમ આ વખતે પણ એઓ વહારે ધાપ છે. ને કૃપાલાણીજી પાસેથી કેંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સંભાળી લે છે.

આમ રાજેન્દ્રપ્રાણી સ્વયંસેવકથી માંડીને પ્રમુખ સુધીનાં બધાં રથાનો કેંગ્રેસમાં મેળવે છે. ત્રણ ત્રણ વાર રાષ્ટ્રે એમની પ્રમુખરથાને વરણી કરી એમનામાં જનતાને રહેણો વિશ્વાસ, પ્રેમ, એમની શક્તિની કહર, એ બધું બતાવી આપ્યું છે. મહાસભાના એ અગ્નેડ મહારથી છે, એઓ જાણે છે માત્ર ફરજને. એ મહાસભામાં એક ન્યૌતિર્ધર છે, અને ન્યારે ન્યારે મહાસભામાં અધારું થવા માડે છે ત્યારે એ દીવો બનીને જીભા રહે છે.

પ્રકરણ ૭ મું

સુધરાઈમાં

કેંએસ તરફથી સુધરાઈમાં જવાનો નિર્ણય થયો નહોતો. તે વખતે દેશની જાણીતી વ્યક્તિઓ સુધરાઈમાં સારા સારા હોદ્દાઓ પર હતી. શહેરસુધારણાનું કામ, ગંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ઘર થઈ તે પૂર્વે સુધરાઈદારા જ થઈ શકે એવી માન્યતાઓ પ્રવર્તતી હતી. અને સારા, પ્રામાણિક ને નિષ્ઠાવાન લોકો સુધરાઈ મારફત જનસેવા કરી પણ શકતા. સરકાર વક્ષમભાઈ અમદાવાદ સુધરાઈના પ્રમુખપદેથી સરકાર સામે એકબાજુ મોરચો માંડતા તો બીજી બાજુ જનતાની સેવા કરતા. બીજી બાજુ અલ્હાબાદમાં પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ ચૂંટણીમાં હિમા રજા, ચૂંટાયા, પ્રમુખ બન્યા, ને જનસેવાનો એ માર્ગ અખત્યાર કયો. આ બધી હવા પટણામાં પણ પ્રસરી ને પટણાના નેતાઓને પણ મધુ કે આપણે પણ ગિહાર જે અત્યાર સુધી પછાત રહ્યો છે, તેને આ માર્ગે આમળ લાવવા પ્રયત્ન કરીએ. જાણીતા મહાસમાવાદીઓ મળ્યા, ને પટણા સુધરાઈની ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું. ચૂંટણીમાં પટણાના જાણીતા કેએસવાદીઓ, મૌલવી ખુરશેદ હુસેન, અનુમલ નારાયણ સિંહા, રાજેન્દ્રબાણ તથા પ્રો. અબ્દુલ ગારી હિમા રજા. મૌલવી ખુરશેદ હુસેન પ્રમુખ બને અને અનુમલબાણ હિપ-પ્રમુખ બને એવા પણ નિર્ણય લેવાયો.

ચૂંટણીનો જંગ બહુ મુશીબતભર્યો નીવડ્યો. એમાં ખૂબ મુશીબતો નહી. પટણા મ્યુનિસિપાલિટીમાં વર્ષોથી ચીટકેલા સભ્યોને ઉખેડવાના હતા. સામે પક્ષ પૈસા પાણીની જેમ વેરવા તૈયાર હતો. રાજેન્દ્રભાણુએ અને કેમિસપક્ષે ખૂબ મહેનત કરી. ચૂંટણીમાં સફળતા પણ મળી. પણ કેમિસપક્ષ બહુમતિમાં ન આવ્યો. છતાં એક ફાયદો એ હતો કે, કેમિસનો પક્ષ નાનો હોવા છતાં સંગઠિત હતો ચૂંટણીએ કામીરપ પણ પકડેલું. મૌલવી ખુરશીદ હુસેનની સામે એક હિન્દુભાઈ ઉમેદવાર. એણે, હિન્દુઓની કામી લાગણીને પોતાને જીત મળે તે માટે ઉશ્કેરી. એણે પોતાના નિવેદનપત્રમાં ગાયની છળી છપાવી, ને ગાયને સાથે લઈ ઘેરઘેર મતની બીજા માગવા જતા. આમ છતાં કેમિસ તરફથી ઉભા રહેલા મૌલવીસાહેબ ચૂંટાયા. પણ ચૂંટણીની મેલી રમતથી એઓ એવા નારાજ થઈ ગયા કે એમને પ્રમુખપદ માટે ઉભા રહેવાનું સમજાવી વકાતું નહિ. એમણે રાજેન્દ્રભાણુને સુધરાઈના પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી કરવાનો આમંત્ર કર્યો. બધાએ એમાં સંમતિ આપી. રાજેન્દ્રભાણુની બિલકુલ ઇચ્છા પણ નહોતી ને તૈયારી પણ નહોતી. કારણ તેઓ એક તો પોતાને એ પદને માટે બીનઅધિકારી સમજતા હતા. બીજું, તેમણે એક જળરજસ્ત મુકદ્દમે હાથ પર લીધેલો, ને તે તેમની શક્તિને કન્દિત કરી રાખતો. છતાં બધાના અતિઆમંત્રને વશ થઈને, રાજેન્દ્રભાણુને સુધરાઈના પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી કરવી પડી. રાજેન્દ્રભાણુ ચૂંટાયા તો ખરા. પણ એમને માટે ઘણી મોટી, ઉપાડી ન શકાય એવી જવાબદારી આવી પડી. ઘણા લોકો એઓએ કેમિસને મદદ કરેલી તેઓ એમ માનતા હતા કે આ લોકો કંઈ હોવા માટે ઉમેદવારી નહિ કરે. કારણ એ લોકોને થયું કે આ લોકો જો સુધરાઈના હોવા સ્વીકારે તો સુધરાઈમાંથી જ જેરલામ ઉઠાવાતો હોય તે બધે થઈ જાય. ને, સુધરાઈના સભ્ય તરીકે કરી ફાયદો ન થાય. એટલે એ સ્વાર્થી લોકો નારાજ

થમા ને તેમણે કાર્યક્રમમાં ડખડગીરી કરવાની શરૂઆત કરી દીધી. એ લોકો કોઈપણ ઠરાવ સુધરાઈમાં આવ્યો તેના વિરોધ કરતા, મોટાં મોટાં ભાષણો આપવા કરતા, તે એટલે સુધી કે મર્ફ સખાનો અહેવાલ મંજુર થતાં કલાકો વીતી જતા. ખાસ કરીને બે ત્રણ જથ્થો જ એમાં મુખ્ય ભાગ ભજવતા. બીજા તો તમાસો જોતા,

રાજેન્દ્રબાણુ આવી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિથી ડરી જાય નહિ. એમણે તો દહતાયી કામ કરવા માંડ્યું. રાજેન્દ્રબાણુને તો સુધરાઈના આ પહેલવહેલો જ અનુભવ હતો. એટલે પહેલાં તો કોર્ટના કામમાંથી જોડલો સમય બચતો તેટલો જથ્થો સમય સુધરાઈ પાછળ માળતા. મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાં અનેક મુશીબતો હતી. આવક થોડી ખર્ચ વધારે. નવો કર ન નાખે તો આવક વધે નહિ. ને આવક વધે નહિ તો લોકોને મુખ સમવડ આપી શકાય નહિ. આમ આ તો જેમ વિચાર કરે તેમ મૂંઝવણ હોતી થાય એવી પરિસ્થિતિ હતી.

રાજેન્દ્રબાણુ એક કામ હાથમાં લે તો પછી એટલી સહાયતાથી, પોતાની બધી શક્તિ એ કામમાં ખર્ચી એને પાર પાડે. એથી એઓ પોતાની વકીલાતને બોગે પછુ વધારે ને વધારે સમય સુધરાઈને આપવા લાગ્યા. રોજ ત્રણ ચાર કલાક સુધરાઈની ઓફીસમાં બેસે ને ત્રણેક કલાક શહેરમાં તપાસણી માટે નીકળે.

પટણા શહેર લંબાઈમાં હજી માધ્યમ, ન્યારે પહોળાઈમાં ફક્ત માધ્યમ. એથી શહેરમાં જડુ લાખી સડક કરવાની જરૂર હતી. વળી, શહેરની તપાસણી માટે ચાલવાનું પથ ઘણું. એથી એક માડી એમણે રાખી. સુધરાઈની આમદાની ઓછી હોવાને કારણે એ પોતાના માફના પૈસા ખરચી રોજ શહેરતપાસ માટે નીકળતા. વળી, રાજેન્દ્રબાણુની પહેલાં તો પૈસાવાળા લોકો સુધરાઈના પ્રમુખ બનતા. એટલે એમને મોટે ભાગે ધરની માડી હતી, ન્યારે રાજેન્દ્રબાણુને આ રોજનો

ખર્ચ સારી પેઠે વધવા માંડ્યો. રાજેન્દ્રબાણુ તો એછામાં શહેરમાં ફરતા. કારણ એકકાનો ખર્ચ એછો આવતો. આથી એમના વિરોધીઓ એમની પર ટીકા કરવા લાગ્યા. પ્રમુખનો મોખ્ખો જળવાતો નથી એવો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. છતાં એ ટીકાની પરવા ન કરતાં, એમણે એમના દૈનિક કાર્યક્રમમાં જરા જોટલી પણ આંચ આવવા દીધી નહિ. આથી એક મોટો કાયદો એ થયો કે, સુધરાઈનો એકેએક નોકર - ન્હાનેથી મોટો - નિયમિત ચર્ચ ગયો. બંગીથી માંડીને, સુધરાઈના મુખ્ય ઓદ્યોગ સુધી બધા ચોક્કસ રહેતા. કારણ ક્યારે રાજેન્દ્રબાણુ આવી પહોંચે તેનો ખરોસો નહિ. નાનામાં નાની બાબતમાં પણ એઓ ખૂબ જિંડાણથી રસ લેતા, ને જાણી લેતા. આથી કાર્યવેગ વધ્યો. શહેરની સફાઈ વધી. કામ બહુ તેજથી થવા માંડ્યું.

રાજેન્દ્રબાણુએ પહેલાં મચ્છરના ત્રાસમાંથી લોકોને મુક્ત કરવાનું કામ હાથ પર લીધું. પાણીના નિકાસની વ્યવસ્થા નહિ. ખુસ્લામાં પાણી ઢોળાયા કરે. ડટણ સંડાસો. ખુસ્લી મટરો. આ બધાને લીધે મચ્છરનો બેસમાર ત્રાસ હતો. પહેલાં તો એમણે ડટણ સંડાસો બંધ કરવાનો કુકમ કર્યો ને એ જાતના મંડાસો બંધ કરાવ્યાં. પાણીના નિકાસની વ્યવસ્થા કરાવી. ને ખુસ્લી મટરો બંધ કરાવી. ને પાણીના નળની વ્યવસ્થા એમણે હાથ પર લીધી, ને, ખૂબ જહેમત લીધી. એમણે સુધરાઈ તરફથી નળની વ્યવસ્થા કરાવી લોકોને ચોક્કસ પાણી અપાવ્યું.

ખીણું, એમણે કામ ઉપાડ્યું, સુધરાઈની સડકો પર વિજળીની બત્તીઓ લાવવાનું. પટણા સુધરાઈ હજી સુધી જૂની વાસતેલની બત્તીઓ બાજતી. એની વ્યવસ્થા બરાબર નહિ. એથી ઘણે ભાગે રસ્તાઓ અંધારા જ રહેતા. શહેરમાં વિજળી આવી ગઈ હતી. છતાં રસ્તામાં

રોશની નહોતી. આથી રાજેન્દ્રબાણુએ વિનળા કંપની જોડે વાટાપાટ કરવી શરૂ કરી દીધી. આમાં કંઈ બહુ મોટો ખર્ચો હતો નહિ. વાત સાદી રીધી હતી. રસ્તામાં અંધારું રહે તેને દૂર કરવાનું હતું. એનો વિરોધ કોઈ કરી શકે એમ હતું જ નહિ. છતાં પણ, માત્ર પ્રમુખ તરફથી સુધારો આવે છે માટે વિરોધને ખાતર ફેટલાક વિધ્નસતોષીઓએ એનો વિરોધ કર્યો. પણ એમની પાછળ ખાસ લોકોને ગળે ઉતરે એવી કોઈ જ હસીલો નહોતી એટલે રાજેન્દ્રબાણુનો પ્રસ્તાવ મંજૂર થઈ ગયો. ને પટલા શહેર એમના પ્રમુખપણા હેઠળ ઝળકી ઊઠ્યું. અંધારામાંથી રોશનીમાં આવ્યું.

રાજેન્દ્રબાણુ તો દુઃખી, પીડિત, શોષિત, એમના પ્રતિનિધિ હતા. છેક નીચે પડેલાં દુઃખ એમને પ્રથમ સ્પર્શતું. એમણે, એથી સુધારાઈનાં મંગીઓની હાલત સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એમણે એ માટે થોડા રમતેવડા પસંદ કર્યા. ને એમની મારફત મંગી વસ્તીમાં, કીર્તન, બજન વગેરેને પ્રોત્સાહન આપવા માંડ્યું. એમાં પછી અવારનવાર રાજેન્દ્રબાણુ જાતે જતા. બજનકીર્તનમાં જાગ લેતા. ને એમનાં છોકરાંઓને મોકાઈ આપતા. સુધારાઈના પ્રમુખને પોતાના સંમેલનમાં પોતાનામાં જ એક હોય તેવી રીતે જાગ લેતા જોઈને એ લોકોનો ઉત્સાહ તો માતો નહોતો. એમને રાજેન્દ્રબાણુ માટે આત્મીયતા લાગવા માંડી. એમને એમનામાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ એટલે પછી ધીમે ધીમે રાજેન્દ્રબાણુ કીર્તન ને બજન થઈ રજા પછી ચોકખા રહેવા, એમને ઉપદેશ આપતા. ગંદુ પડ્યું હોય તે ત્યાં ત્યાં વ્યવસ્થિત કરાવી દેતા. ને ખીજ વખત ગમે ત્યારે આવી ચોકખું છે કે નહિ તેની તપાસ કરતા ચોકખાઈ માટે ઇનામ આપતા. ને એ રીતે ધીમે ધીમે એમણે મંગી વસ્તીને ચોકખી બનાવી દીધી. એ માટે એઓ ગાંઠના પૈસા પાણીની જેમ ખર્ચતા.

ચોકખાઈની જોડે જોડે, એમણે બંગીઓમાંથી શરાવખોરી તથા દેવું એ બે સામે જોડાઈ ઉપાડી. દેવાનું એમને ખૂબ ભારે વ્યાજ આપવું પડતું. રાજેન્દ્રભાણુને ચયું કે, આ બે તત્વો નાણુદ ન થાય ત્યાંસુધી એ લોકોની હાલત સુધરે નહિ. પણ એ વાત એમને મળે શી રીતે ઉતારવી? પ્રથમ તો શરાવખોરી વિષે એમણે જોરશોરથી પ્રચાર શરૂ કરી દીધો. લોકોને વિનંતી કરતા, સમજાવતા. ધરની સ્ત્રીઓને પણ સમજાવતા. ને એ રીતે શરાવખોરોને ખારોખાર પગારના રૂપિયા ન મળે, પણ એમની સ્ત્રીઓને મળે એ જાતની વ્યવસ્થા કરાવાઈ. ને, આમ એઓ શરાવ ઓછો કરાવી શક્યા. દેવા માટે પણ એમણે યોજના કરી. લેણુદારો પગારના દિવસે ઓફીસે હાજર રહેતા, અને જોવા પગાર મળે કે એની પાસેથી વ્યાજના બદલામાં સર્ઈ લેતા. અને એ જ પૈસા એને પાછા વ્યાજે આપતા. આમ દેવું વધ્યા જ કરતું હતું. રાજેન્દ્રભાણુએ હુકમ કર્યો કે, લેણુદારો પગારની વહેંચણી વખતે ત્યાં આગળ હાજર રહેશે તો તેમની પર કાયદેસર કામ ચલાવવામાં આવશે. વળા એ લોકોના લેણુદારોનું દેવું મ્યુનિસિપાલિટી જ હપતે હપતે પતાવી દે. ને, બીજું નવું દેવું એ લોકો ન કરે તેનો પણ એમણે મહામુશીબતે પ્રબંધ કર્યો. ને એમ કરતાં કરતાં એમણે શરાવ ને દેવું એ બન્નેમાંથી બંગીઓને છોડાવી એમને એમની સામાજિક ખૂરી રિયતિમાંથી છોડાવ્યા.

આ સમયે સુધરાઈદારા કોંગ્રેસવાદીઓ જનતામાં પોતાની લોકપ્રિયતા ફેલાવી રહ્યા છે તેની સરકારને પ્રતીતિ થતાં, સરકાર એમના કાર્યમાં આડખીલી નાંખવી શરૂ કરી દીધી. એમણે બિહારની ધારાસભામાં એક બીલ રજૂ કર્યું. એ બીલમાં સુધરાઈ ને ખર્ચ કરે તેની તપાસણી માટે સરકાર એક ખાસ અમલદાર નિયુક્ત કરે.

અને એ અમલદારને જે અયોગ્ય લાગે તે ખર્ચ એ નામંજુર કરી શકે. આ તો એક હાથે લોકોને સત્તા સોંપી બીજે હાથે જનતા પાસેથી સત્તા લઈ લેવાની તરફીબ હતી. બિહારની બધી સુધરાઈ એએ આ ઠરાવનો સખત વિરોધ કરવા એક પરિષદ બોલાવી. એના પ્રમુખ રાજેન્દ્રબાણુને ચૂંટવામાં આવ્યા. રાજેન્દ્રબાણુએ એમના સભાપતિ તરીકેના બાપલુમાં એ બીલનો સખત સખ્દોમાં વિરોધ કયો. ને આત્માર-સુધી ઇજનેર પ્રાંતીય સરકારનો નોકર ગણાતો અને તેને બદલે સુધરાઈનો નોકર ગણાવો જોઈએ તેવી જોરશોરથી હિમાયત કરી. વળી, સુધરાઈ તરફથી અપાતા શિક્ષણમાં પણ પાશ્વપુસ્તકની પસંદગીની સમિતિમાં સુધરાઈ તરફથી પૂરણું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ એની પણ એમણે માગણી કરી. વળી, આ જાતની પરિષદ દર વર્ષે મેળવવાનું પણ નક્કી કર્યું.

આ બતાવે છે, કે જે પ્રખ્ત રાજેન્દ્રબાણુ ઉપાડતા તે પ્રખ્તની આંદોલનનો સમજ એનો ઉદ્દેશ એઓ કુનેહથી, બ્યવસ્થાબુદ્ધિથી ને હિંમતથી કરતા. એઓ એ બાબતમાં જીવંત રસ લેતા. સેવાવૃત્તિ માટે જે મોકલે મળે તેનો પૂરો લાભ લેતાવતા.

રાજેન્દ્રબાણુએ પટણા સહેર સુધરાઈ માટે એક યોજના ધડી. એ યોજના પ્રમાણે વધારે કર મેળવવા માટે જરૂરી સરકારી મંજૂરી પણ મેળવી. એ વધારાના કરથી મેળવેલા નાણાંના બદલામાં જનતાને અનેક જાતની સુખસગવડ મળે એમ હતું. એક તો જનતાને ચોકખું પાણી પૂરું પાડવાની યોજના હતી. બીજું, સુધરાઈ તરફથી ગોશાળાઓ ચલાવી જનતાને ચોકખું દૂધ પૂરું પાડવા માટેની સગવડ હતી. સુધરાઈના નોકરો માટે સ્વચ્છ ને સુધક ઘર બાંધવાની યોજના હતી. સુધરાઈમાં લાંચરૂસ્વત ઘણી ચાલતી હતી, તેને માટે લાંચ-રૂસ્વત બંધ કરવા એક કાયમી તપાસ સમિતિ નીમવાની યોજના હતી.

શહેરમાં સારા રસ્તાઓ બાંધવાની, મક્ત કરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની યોજના હતી. પટણા શહેરમાં બહારથી આવતા માણની જકાત જે સુધરાઈ તરફથી લેવાય, તે એથી આવક વધે એમ હતું ને બદલામાં પૈસા મળે તેનો આવી રીતે સફુપયોગ અને તે પણ સોફાપયોગી કામોમાં થવાનો હતો. પણ એથી શહેરની સુધરાઈના જે સભ્યો ગેરલાભ ઉઠાવતા હતા તેમની આવક બંધ થાય એમ હતું. વળી, એથી કાંગ્રેસની લોકપ્રિયતા વધે એમ હતું. એટલે જ્યારે કર વંધારવાનો આ ઠરાવ રાજેન્દ્રબાણે રજૂ કર્યો, ત્યારે વિરોધી દળે તેનો સખત વિરોધ કર્યો. એમણે જણાવ્યું કે વધારે કર નાંખીને અમે જનતાનો રોષ વહેરી લેવા માંગતા નથી. બલે જનતાને સુખસમવડો ન મળે. આખરે કમનસીબે એ ઠરાવ નામંજુર થયો.

રાજેન્દ્રબાણે તે ત્યાં સેવા માટે ગયા હતા. જનતાને સુખી કરવા ગયા હતા. એને અંગે ધંધા તરફ પણ પૂરતું ધ્યાન અપાતું નહિ. ગાંધીનો ખર્ચો કરવો પડતો. એમણે જોયું કે ઠરાવ નામંજુર થવાથી પોતાથી જનતાની સેવા થઈ શકે એમ નથી એટલે એમણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

આમ આટઆટલી મુશીબતો ને મુશ્કેલીઓ છતાં, વિરોધી દળની પગલે પગલે આઘાતો લેવા છતાં, રાજેન્દ્રબાણે જનતાની સેવા કરી શક્યા. પટણા શહેરને એમણે ચોકળું પાણી પૂરું પાડ્યું, રોશની આપી, ને બંગીવાસમાં જઈ, એ લોકોમાંના જ એક બની એમની સ્થિતિ સુધારી, એમની શરાબખોરી છોડાવી, એમને દેવામાંથી મુક્ત કર્યા. એમની જોડે કિત્તો કર્યો અને બજારો માવાં. સુધરાઈના નોકરોમાં તેજ આણી. શહેરમાંથી મજ્બૂરો ત્રાસ નાબૂદ કર્યો. શહેરનો ગંદવાડ દૂર કર્યો. ઝીણીઝીણી

આજતની પણ જાતે તપાસ કરતા હોવાથી, આપું સુધરાઈતું તંત્ર જે મંદ ને સિધિય જની ગયું હતું તેને એમણે મતિમાન બનાવ્યું, ને એ રીતે જનતાની સેવા કરી. એજો એ સ્થાને વધારે રહ્યા હોત, તો આજે પટણા શહેર હિંદમાં એક આદર્શ શહેર બનત. ખીલ સુધરાઈઓને એની પાસેથી દાખલો લેવા જેવું થાત. પણ દુર્ભાગ્યે એમને સહકાર ન મળ્યો. પટણા શહેર સુધરાઈના સભ્યોને તો પોતાના અધિકાર ને સ્થાનનો ગેરલાભ લેવો હતો એમને આ સેવાબાવી, ત્યાગી અને નિસ્વાર્થી પુરુષની સીધી સાદી વાત ગળે ક્યાંથી ઉતરે ? ને દુર્ભાગ્યે પટણા શહેરને રાજેન્દ્રનાથની સેવાનો લાભ ન મળ્યો તે ન જ મળ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું

વિદેશયાત્રા

કોલેજના ફિવસોમાં વિદ્યાપત જવાના અનેક મનસુખા કરેલા, તૈયારીઓ કરેલી, પાસપોર્ટ કઢાવેલા, કપડાં સીવડાવેલાં, પણ છેક છેવટની ધડીએ પિતાને ખબર પડતાં પિતાને એઓ કુભવી શક્યા નહિ. ને, એમની મનની મુરાદ મનમાં જ રહી. પછી તો વિદ્યાપત જવાનો પ્રસંગ ક્યાંથી ઉદ્ભવે ? દેશના રાજકારણમાં, લોક-સેવામાં, રચનાત્મક કાર્યક્રમને આગળ ધપાવવામાં એઓ એવા પડી ગયા કે હિન્દની બહાર જવાનો વિચાર મુઠ્ઠાં એમને આવતો નહિ.

એમણે જ્યારે વફીલાત છોડી ત્યારે એક મોટો ફેસ એમના હાથમાં હતો. એ ફેસની એમણે ફી લીધેલી. એટલે એ ફેસ પૂરો કરીને જ એમણે ફેટને ઢેસલી સલામ ભરી. પણ એ ફેસમાં તો પ્રિવી કાઉન્સિલને અપીલ થઈ. ૧૯૨૭નાં જુનમાં અપીલ લડવાની હતી. વિદ્યાપતમાં રાજેન્દ્રબાણના અસીલે વફીલો તો રોક્યા હતા. છતાં એને રાજેન્દ્રબાણમાં એટલી શક્તિ હતી કે એણે રાજેન્દ્રબાણને વિદ્યાપત જઈ, ફેસ લડવામાં વિદ્યાપતના વફીલોને મદદ કરવા અતિ આગ્રહ કર્યો. રાજેન્દ્રબાણને એ આગ્રહને પરિણામે જૂની પરિસ્થિતિની મુકુબ્ત ઈચ્છા બન્યુંત થઈ, ને

એમણે કબૂલ કર્યું. વળી, પેલા અસીધને એમણે પહેલાં જ્યારે કેસ હાથપર લીધેલો ત્યારે જ વચન આપેલું, કે હું તારો કેસ પૂરો કરીશ જ. એટલે વિલાયત જવાની પોતાની નૈતિક જવાબદારી પણ હતી જ. આમ એ બે કારણે રાજેન્દ્રબાણુએ વિલાયત જવાની તૈયારી કરી.

વિલાયતમાં પણ ખાદી જ પહેરવાનો એમણે આગ્રહ રાખ્યો. રાજેન્દ્રબાણુ જેવો દૃઢનિશ્ચય અને પ્રતિજ્ઞાવાન માણસ એમ કંઈ પોતાપણું છોડે કે ? એટલે કાશ્મીરી ઉનનાં કપડાં સીવડાવ્યાં. કપડાં પણ દેશી ઢબનાં સીવડાવ્યાં. સુરવાલ ને શેરવાની. કારણ જેમ એમને ખાદી જ પહેરવી હતી તેમ પોશાક પણ દેશી જ રાખવો હતો. આથી બે ફાયદા થયા એક તો ઓછા ખર્ચમાં પાત્રું. ને બીજું દેશી પોશાકમાં વિલાયતમાં તો કંઈ સમજે નહિ એટલે સિલાર્થ ઠીક ન હોય તો પણ હાંસીપાત્ર ન બનાય.

રાજેન્દ્રબાણુનો અસીધ પૈસાપાત્ર તો ખૂબ જ હતો, પણ એને રાજેન્દ્રબાણુ માટે અનહદ પ્રેમ હતો. એનો ને રાજેન્દ્રબાણુનો સંબંધ માત્ર વફાલ ને અસીધનો સંબંધ નહોતો, પણ મિત્ર ને મિત્રનો સંબંધ હતો. એથી એની એવી ઈચ્છા હતી કે વિલાયતમાં રાજેન્દ્રબાણુને જરા જોટલી પણ તકલીફ ન પડવી જોઈએ. આથી એણે ત્યાં તો રાજેન્દ્રબાણુનો બધી પ્રકારનો ઈતેજાસ કર્યો પણ સાથે સાથે એવો આગ્રહ કર્યો કે એઓ એમનો અહીંનો નોકર પણ સાથે લઈ જાય કે જેથી એ એમની જરૂરિયાત સમજી તે પ્રમાણે એમને જરા ય મુશીબત ન પડવા દે, ને એમની પૂરી બરદાસ્ત કરે. રાજેન્દ્રબાણુએ પેલાને ખૂબ સમજાવ્યો પણ પેલો માને ત્યારે ને ? આખરે રાજેન્દ્રબાણુને પોતાનો નોકર ગોવર્ધન પણ પોતાની સાથે વિલાયત લેવો પડ્યો.

એમને ફર્ટ ક્લાસની મુસાફરી માટે જાયો બદોબસ્ત એમના અસીલ બાણુ હીરજીએ કર્યો હતો.

મુહૂર્ત જોવાયું. દિવસ નક્કી થયો. એટલે રાજેન્દ્રબાણુ યોગ્ય ફળદાયી મુહૂર્તે પટણાથી મુંબઈ આવ્યા. બાપુજીની આશિષ વિના કંઈ વિલાયત જવાય ! એઓ મુંબઈથી અમદાવાદ પહોંચ્યા. બાપુના આશીર્વાદ લીધા. બાપુજીએ થોડા યુરોપના મિત્રોને હાથોહાથ પહોંચાડવાના પત્રો આપ્યા. ત્યાંથી પાછા મુંબઈ આવી એઓ પરદેશગમન માટે જહાજમાં રવાના થયા.

રાજેન્દ્રબાણુ આમ સ્વભાવથી જ ધણી શાન્ત એટલે જહાજમાં પણ બધા જોડે બહુ હળે નહિ. આમ છતાં જહાજમાં દેશી પોપાક-વાળા એઓ એકલા જ હોવાથી ખીળ બધા ઉતાડ્યોતું એમની પ્રત્યે સાહજિક રીતે ધ્યાન ખેંચાયું. એઓ તુતક પર બેસી પુસ્તકો વાંચતા રહે. થોડા દિવસ થયા એટલે એક અંગ્રેજ ને એની સ્ત્રી જાતે રાજેન્દ્ર-બાણુ પાસે આવીને વાતો કરવા લાગ્યાં. રાજેન્દ્રબાણુની હકીકત પૂછે. માંધીજી ને એમના સિદ્ધાંતો વિષે પૂછે. ને એ રીતે અકસ્માતથી જ રાજેન્દ્રબાણુને મૈત્રી થઈ ગઈ. વાત નીકળતાં રાજેન્દ્રબાણુને એ જાણીને ધણી તાજુખી થઈ કે એ લોકો શાકાહારી હતા. એમણે એમને ચેતવ્યા, કે વિલાયતમાં શાકાહારી હોટેલો છે પણ ત્યાં છંડાંને કોઈ માંસાહારમાં મળતું નથી. એથી ત્યાં શાકાહારી હોટેલોમાં છંડાં વગરનું ખાણું આવે એવી ખાસ સૂચના આપવી પડશે. આ માહિતી રાજેન્દ્રબાણુને ધણી જ ઉપયોગી થઈ પડી. આ દૃષ્ટીનો સાથ એમને આખી મુસાફરીમાં મળ્યો ને એમને ઘણે રસદાયી થઈ પડ્યો. એમની સાથે એક બે વાર ખાણું પણ લીધું. ને કાંટા ચમચાનો ઉપયોગ પણ એ બધાં દૃષ્ટીએ એમને જતાવી દીધો.

સુએઝની નહેર આવી, એટલે ત્યાંથી કેરો જવાની સગવડ હતી.

રાજેન્દ્રપ્રસાદ પેલાં દંપતીની સાથે ફેરા જોવા ઉપડ્યા. પહેલાં ત્યાંનું અગ્નિયમ ધર જોયું. એમાં હજારો વર્ષો પહેલાં મૃત્યુ પામેલાં મીસરનાં બાદશાહોનાં શબો એમને એમ જાણે કાલેજ મૃત્યુ પામ્યાં હોય તેવાં પડ્યાં છે. એ હજારો વર્ષ પહેલાંનું કપડું પણ એમને એમ પડ્યું છે. એ કપડું ખૂબ ઝીણું હતું. કહેવાય છે કે એ કપડું હિન્દમાંથી આવતું. એ મગીને જોઈને એઓ આશ્ચર્ય મચાવે પિરામિડે જોવા ગયા. થોડે દૂર મોટરમાં ગયા, ને ત્યાંથી થોડું અંતર જિંટ પર કાપ્યું. જીંટમાં પહેલીવાર જિંટની સવારીનો નવીન અનુભવ એમને થયો. અનુભવ માફગાર હતો. પહેલાં તો જિંટના ઢેકા પર જેસતાં ફાવે નહિ. પણ પછી તો એવી મજા આવી કે ઉતરવાનું ન ગમે. પિરામિડ એ પ્રાચીન રાજાઓની કબરો છે. એ ધમારતો ઘણી ઉંચી ને ત્રિકોણાકાર છે. એ ધમારતોની બાજુઓની એમના મન પર અસર તો ઘેરી થઈ, પણ સાથે સાથે રાજાઓની રમૂતિઓને અમર કરવા કેટલાય ગરીબ મજૂરોએ પોતાનાં બલિદાન આપ્યા હશે એ વિચારે એમનું કુમળું દિલ દુઃખાયું પણ ખરું. એમને થયું કે આ શા માટે? કીર્તિ માટે આ ફાંફાં શા? આટલાટલી ધમારતો રમ્યા છતાં એ રાજાઓનાં નામો તો આજે રમૂતિથીયે ઘઈ ગયાં છે. આવા આવા અનેક વિચાર વમળે એઓ ચઢ્યા ને જીદાસ થયા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં એક પ્રાચીન મસ્જિદ જોવા બધા. એ મસ્જિદ પ્રાચીન સ્થાપત્યકલાનો સુંદર નમૂનો હતો. એમાં મુરિશમે પૂર્વ તરફ મોઢું કરીને નમાઝ પડતા જોઈને એમને આશ્ચર્ય થયું. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે ત્યાંથી મક્કા પૂર્વ તરફ હોવાથી એ લોકો પૂર્વ તરફ મોઢું રાખે છે.

ત્યાંથી શહેરમાં ફર્યા. શહેરની સુધરાઈ જોઈ એમને આનંદ થયો. ત્યાંથી રશીંકસ જોવા ગયા. એ અઘો મનુષ્ય ને અઘો જાનવર એવી મૂર્તિ છે. કહે છે કે પ્રાચીન મીસરમાં એવાં માનવ-

પ્રાણીઓ હતાં ને તે ભવિષ્ય બાખતાં.

એમ મીસરયાત્રા પૂરી કરી પાછા આગબોટમાં આવી ગયા. સ્ટીમરમાં પેલાં અંગ્રેજ દંપતીએ એમની દીક સારસંભાળ રાખી. કુતુહલથી આસપાસે ફાઈટાપુ દેખાય તો તેને જોતા જાય. એમ કરતાં કરતાં માર્સેલ્સ પહોંચ્યા. માર્સેલ્સમાં એક હોટેલમાં ઉતર્યા. ત્યાં પણ, જોવા લાયક રથગો બધાં જોઈ આવ્યા. કારણ રાજેન્દ્રબાણુને તો આ યાત્રાનો વિશેષ લાભ ઉઠાવવો હતો. આવી તક આવવાની ભવિષ્યમાં સંભવિતતા નહોતી.

ત્યાં બધું જોઈ કરીને, રેલગાડી મારફત લંડન પહોંચ્યા. લંડનમાં તો એમને માટે બધી વ્યવસ્થા બાણુ હીરજીએ અગાઉથી જ કરી રાખેલી. એટલે સ્ટેશન પર ઉતરતાં જ એમને માણસ લેવા આવ્યો હતો. તેની જોડે એમને માટે જ ખાસ ભાડે રાખેલા મકાનમાં ઉતર્યા. ત્યાં રાજેન્દ્રબાણુ માટે બધી સગવડ હતી. એમનો નોકર એમને માટે રસોઈ કરે. એટલે એમને હિન્દની જ બધી રસોઈ જમવાની મળતી. એ મકાનમાં ખીજા હિન્દી મિત્રો પણ હતા. એટલે જાણે પોતે હિન્દમાં જ હોય એવી જાતનું વાતાવરણ હતું.

રાજેન્દ્રબાણુ પ્રકૃતિએ રહ્યા કાર્યરત, એટલે એમને આ પોતાને માટે જે અસીક્ષમિત્ર આટઆટલી કાળજી રાખતો ને પાણીની જેમ પૈસા વેરતો, તેને માટેની પોતાની જવાબદારી સમજી પહોંચ્યા તે જ રાતે એમણે ખીજા બેરીસ્ટરો જોડે ઠેસ સંબંધી ફેટલીક વાતો કરી. કાયદાની આંટીધૂંટીઓ સમજી લીધી. લંડનમાં રહે ત્યાં સુધી બધો જ સમય બાણુ હીરજીના ઠેસને આપવો એવો એમનો પક્ષો નિર્ણય હતો.

સવારના પહોરમાં ખૂબ વહેલા ઉઠ્યા ને ઝટપટ સ્નાનાદિ દૈનિક કાર્યક્રમથી પરવારી એઓ મુકદ્દમાના કાગળિયાનો અભ્યાસ કરવા લાગી

મયા. સવારે બે કલાક કામગિર્યા વગેરે જોઈ, નાસ્તો કરીને એઓ સાયબેરિયાં મયા ને ત્યાં અંગ્રેજી કાયદાના પુસ્તકોના અભ્યાસમાં પરોવાઈ ગયા. એ માટે અગાઉથી જ બાણુ હીરજીના વિલાપતના ધારા-શાસ્ત્રીઓએ એમને માટે સગવડ કરી રાખેલી હતી. ત્યાંથી એક વાગ્યે એઓ હોટેલમાં જમવા ગયા. ત્યાંથી કેટ'માં સાંજ સુધી રોકાયા. આજ સવારથી સાંજ સુધીનો સમય એમણે અસીલના કામને આપી પોતાની ફરજ બદા કરી. જ્યાં સુધી એઓ વિલાપતમાં રહ્યા ત્યાં સુધી લગભગ આજ કાર્યક્રમ ચાલ્યો. સાંજે ઘેર આવીને એમના નોકરે તૈયાર કરેલું બોજન લઈ યોડું ફરી આવતા.

એવામાં ઈસ્ટરની રજા પડી. એમના મુખ્ય બેરીસ્ટર મિ. લક્ષમૂર લંડનથી સાત આઠ માર્ચ દર આમડામાં રજા ગાળવા ગયા. એમને રાજેન્દ્રબાણુ જોડે ઠીક બની ગયું હતું. રાજેન્દ્રબાણુની તેજસ્વિતા, કાર્યક્ષમતા, કાયદાદષ્ટિ એ બધાથી એઓ અંજનવા હતા. એમણે જતાં જતાં રાજેન્દ્રબાણુને કહ્યું, “આ મુકદ્દો બહુ મુશ્કેલ બયો છે. એ માટે જો તમે મને મદદ આપી શકો તો આપણે રજામાં સાત આઠ કલાક કામ કરીએ. હું સવારે તમને મોટર લેવા મોકલીશ. બપોરનું ખાણું તમે ત્યાં લેજો.”

રાજેન્દ્રબાણુ તો કામ કરવા તૈયાર જ હતા. એમણે પોતાની સંમતિ દર્શાવી. પણ પેતે શાકાહારી હોવાથી એમને માટે ખાણું તૈયાર કરવાની મુશીબતનો ઉલ્લેખ કર્યો. પણ પેલાએ બધી સગવડ કરી આપવાની તૈયારી બતાવી, ને, રાજેન્દ્રબાણુને એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો.

બીજો દિવસથી રોજ સવારે નવેક વાગે રાજેન્દ્રબાણુને તેડવા મોટર આવતી. રાજેન્દ્રબાણુ એ મોટરમાં હાથથી પાસે આવેલા ગામડે જતા. ત્યાં બંને જણ કામે લાગી જતા. બપોરનું ખાણું, ને આ

માટેનો વખત બાદ કરતાં, સાંજ સુધી કામમાં મંડ્યા રહેતા. આ કાર્યક્રમ એક પખવાડિયા સુધી નિર્વિધને ચાલ્યો.

બીજા એક સીનીયર બેરીસ્ટર મિ. અપ્પાજીન કરીને હતા. એમની ઉંમર પોણાસો હતી. એમના મુકદ્દમાનાં બધાં મળીને ૧૫૦૦૦ કાગળિયાં હતાં. રાજેન્દ્રબાણુને યથું કે આ બધાં કામ-જિયાં કંઈ આમનાથી વંચાવાનાં નથી. કારણ પચીસ ત્રીસ કાગળિયાં વાંચે ત્યારે માંડ એમાંથી તથા ચાર પંક્તિ કામની નીકળે. આથી એમને કથું કે એઓ પણ ઇસ્ટરના તહેવારો દરમિયાન કાગળિયાં રાજેન્દ્રબાણુ જોડે વાંચે. પણ એમણે કથું કે હું જાતે જ કાગળિયાં વાંચીશ. બાણુ હીરજીએ એમને વધારે હી આપવાનું કહ્યું તેનો પણ એમણે ઇન્કાર કર્યો. એમનું કહેવું હતું કે કાગળિયાં વાંચવાની જુદી હી ઢોઈ ન શકે. એમણે ખાત્રી આપી કે એઓ એકેએક શબ્દ વાંચશે. ને જરૂર પડે તો રાજેન્દ્રબાણુની મદદ માંગશે. બાણુ હીરજી કે રાજેન્દ્રબાણુને ચરખાતમાં તો એના કહેવા પર વિશ્વાસ ન આવ્યો પણ ત્યારે એમણે તૈયાર કરેલા મુદાઓ વાંચ્યા, નોંધો વાંચી ત્યારે બન્નેને પૂરી ખાત્રી થઈ કે એ બુદ્ધાએ એકેએક પંક્તિ ખ્યાનપૂર્વક વાંચી હતી.

મિ. અપ્પાજીન હજી સુધી રાજેન્દ્રબાણુ કે બાણુ હીરજીને ઓળખતા નહોતા. એઓ રાજેન્દ્રબાણુને બાણુ હીરજી અથવા એનો કોઈ સંબંધી હતો એમ રાજેન્દ્રબાણુના હિન્દી પહેરવેશ પરથી માનતા. એક વાર મસલત કરવા બધા બેરીસ્ટરો ને વકીલો મળ્યા હતા. ત્યાં મુકદ્દમા સંબંધી મિ. અપ્પાજીને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા. રાજેન્દ્રબાણુએ એ બધા સવાલોના મુદાસર ને ૨૫૪ ઉત્તરો આપ્યા. મિ. અપ્પાજીન ઘડોબર તો આશ્ચર્યમુગ્ધ નજરે એમની

સાંજે જોઈ રહ્યો. કંઈ જોત્યો નહિ. પછી એકવાર એઓ લક્ષમુરને કહે, " પેલો હિન્દી પહેરવેશવાળો માણસ બહુ અભ્યાસી ને બારીક દૃષ્ટિવાળો લાગે છે. મેં પૂછેલા સવાલોના કેટલા સરસ ને સ્પષ્ટ જવાબો આપ્યા. બાણુ હીરજી કે એનો કોઈ સબંધી છે ? "

મિ. લક્ષમુર કહે, " એઓ હિન્દી વકીલ છે. એ તો બહુ હોશિયાર વકીલ છે. અહીંના કાયદાની પણ બધી આંટીધૂંટીઓ થોડા જ દિવસમાં એણે સમજી લીધી છે. બડો ચાલાક છે. "

મિ. અપજોન કહે, "તો મારા તરફથી એને કહેજો કે મને આ કેસને માટે અવારનવાર મને જોઈતી નોંધો તૈયાર કરી આપે. એ બહુ કામ આવશે. "

ખીજે દિવસે રાજેન્દ્રબાણુ અપજોનને મળ્યા ત્યારે અપજોને એમને ખૂબ ધન્યવાદ આપ્યા ને તારીફ કરી કરીને રાજેન્દ્રબાણુને શરમાવ્યા. ને પોતાને જોઈતી નોંધો તૈયાર કરવાનું કહ્યું. રાજેન્દ્રબાણુએ એ કામ માથે લીધું. જ્યારે જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુ નોંધ તૈયાર કરે ત્યારે અપજોન એમને શાબાશી આપ્યા વગર રહે જ નહિ.

શુક્રમેા ચામવા લાગ્યો. મિ. અપજોન બહુ સરસ રીતે શુક્રમેા અક્ષાવતા શનિવાર રવિવાર કેટ' બંધ રહેતી. મિ. અપજોન શુક્રવારે સાંજે લંડનથી ૭૦ માઈલ દૂર પોતાને ગામડે આવી જાય ને રવિવારે સાંજે પાછા આવે. એ જે દિવસ કશું જ કામ ન કરે, બાણુ હીરજીને થયું કે પોતાનો કેસ ચાલે ત્યાં સુધી અપજોન લંડનમાં જ શનિ રવિ રહે ને જોટલા પૈસા જોઈએ તેટલા લાંબને શુક્રમેા માટે તૈયારી કરે. રાજેન્દ્રબાણુને પણ આ વાત યોગ્ય લાગી. કારણ સામા પક્ષની દલીલોને શી રીતે તોડવી એ બધાનો વાતચીત રજા દરમિયાન જ થઈ શકે રાજેન્દ્ર

બાણુએ અપજોનને વાત કરી. પણ એ તો ક્ષાઈ રીતે એમ કરવા તૈયાર ન હતો. એ તો કહે કે “ જે દિવસ આરામ ન લઉં તો માફ - તો આણુ અડવાડિયું બગડે ને કામ સારું થવાને બદલે વણુસી જાય. ”

બાણુ હીરજીનો કેસ ધણો મજબુત હતો. અપજોનને એ વિશે પૂરી ખાત્રી હતી. એવામાં વચ્ચે રજના દિવસો આવવાના હતા. તથા મહિનાની કોર્ટમાં રજ પડવાની હતી. એનો અર્થ એ કે છ મહિના સુધી કેસ લેખાયાં કરે. એ ન તો રાજેન્દ્રબાણુને પરવડે એમ હતું ન તો બાણુ હીરજીને. એટલે બાણુ હીરજીએ કોઈને પૂછ્યા વગર જ સામા પક્ષ જોડે કોર્ટ બંધ થાય તે પહેલાં સમાધાન કરી નાંખ્યું.

રાજેન્દ્રબાણુને હવે વિલાપતમાં રહેવાનું પ્રયોજન રહ્યું નહિ. રાજેન્દ્રબાણુએ સાંભળ્યું કે ઑસ્ટ્રીયાના એક નાના ગામમાં યુદ્ધવિરોધી સંમેલન બરાવાનું છે, તેમાં દેશદેશના પ્રતિનિધિઓ આવનાર છે. ગાંધીજીના પરમભક્ત રાજેન્દ્રબાણુને આ વાત સાંભળતાં જ ત્યાં જવાનું મન થયું. આમ તો એઓ યુદ્ધવિરોધી હતા જ. તેમાં વળી, વિલાપતમાં રહેતા એમના એક જિહારીમિત્રે એ સંમેલનમાં ભાગ લેવાનો રાજેન્દ્રબાણુને આમ્રહ કયો. રાજેન્દ્રબાણુને આમ પણ મુરોપના દેશો જોવાનો વિચાર હતો. એટલે એમણે આ તક ઝડપી લીધી.

લંડનથી મુકદ્દમો પૂરો થયો તેને બીજો દિવસે એઓ ઑસ્ટ્રીયા માટે ગાડીમાં રવાના થયા. ગાડીમાં જતાં એક દેશ ને બીજા દેશની સરહદ આવે એટલે ગાડી કધાકે સુધી ચોબે અને જકાત માટે સામાનની તપાસણી ચાલે. આમ પાંચેક વાર રાજેન્દ્રબાણુને પોતાનો સામાન બતાવવો પડ્યો. ચોવીસ કલાકની મુસાફરી બાદ એઓ સંમેલન સ્થાને પહોંચ્યા. સંમેલન એક ટેકરી પર હતું. કુદરતી દૃશ્ય

અનુપમ હતું. દેશ દેશના પ્રતિનિધિઓ એમાં ભાગ લેવા ત્યાં આવ્યા હતા. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા તો થોડી હતી. પણ જે આવ્યા હતા તેમણે જીંદગીભર યુદ્ધવિરોધી પ્રચારનું જ કામ કરેલું હતું. એમાંના ઘણા ખરા તો એ કાર્યને અંગે જેઘખાનાની સજા પણ ભોગવી આવેલા. એમની જોડે રાજેન્દ્રબાણએ સંપર્ક સાધ્યો. જેવી એમને ખબર પડી કે આ તો ગાંધીજીનો ભક્ત છે, ને ગાંધીજી જોડે કામ કરે છે ત્યારે તો બધાનું ધ્યાન એમની પર કેન્દ્રિત થયું. બધા ગાંધીજી વિષે જાતજાતના પ્રશ્નો કરવા લાગ્યા. રાજેન્દ્રબાણ બધાને સંતોષ આપતા. બધાએ એમને આગ્રહ કર્યો કે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો વિષે ને વિશેષ કરીને યુદ્ધવિરોધી પ્રવૃત્તિ વિષે એમણે સંમેલનની બેઠકમાં બાપથ આપવું. રાજેન્દ્રબાણએ ખુલ્લી બેઠકમાં અંપારથ તથા બારડોલી સત્યાગ્રહ વિષે બાપથ આપ્યું. ગાંધીજીની અહિંસાની નીતિ સાવ-જનિક પ્રશ્નોત્તરો તોડ લાવવામાં શી રીતે સફળ થાય છે તેનું એમણે ચિત્રાત્મક બ્યાન આપ્યું.

પરિપક્વ કામકાજ જર્મન, ફ્રેંચ, અંગ્રેજી ને એસપરેન્ડો એમ ચાર ભાષામાં ચાલતું. એ પરિપક્વમાં આ ચારે ભાષા જાણનારો એક જર્મન પંડિત હતો. તે બાપથકર્તા બાપથ કરે કે તરત શીઘ્રલિપિમાં લખી, ટુરતાટુરત જ ચારે ભાષામાં એનો તરજીમો કરી દેતો. એની કુશળતા જોઈ રાજેન્દ્રબાણ હક થઈ ગયા. એને ધન્યવાદ આપ્યા.

યુદ્ધવિરોધી ઠરાવ સંમેલનમાં પસાર થયો. સંમેલને યુદ્ધવિરોધી પ્રચાર કરવા એક સમિતિ નીળી. એ સમિતિ આમેગામ જઈ બાપથો કરે એમ નક્કી થયું. ત્યારબાદ બધા પ્રતિનિધિઓ આનંદમય વાતાવરણમાં છટા પડ્યા.

ત્યાંથી દૂર માટજ નામનું સહેર હતું. ત્યાં મેડીકલ ડાસેન્ડમાં ડૉ. રટાન્ડીનાથ કરીને એક મેડિસર હતા. એ ગાંધીજીના ભક્ત હતા.

એમની ને ગાંધીજી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યાં કરતો. ગાંધીજીએ રાજેન્દ્રબાણને આમંત્ર કરેલો કે એઓ એમને મળે. ગાંધીજીએ એક પત્ર પણ એમને આપેલો. રાજેન્દ્રબાણએ એમને પહેલાં પત્રથી ખબર આપ્યા ને પોતે ત્યાં આવનાર છે એમ જણાવ્યું. રાજેન્દ્રબાણ ફેરલાક મિત્ર જોડે પ્રથમ વિથેના ગયા. વિથેનામાં એક સભા યુદ્ધવિરોધી પ્રચાર માટે બોલાવાઈ. એમાં રાજેન્દ્રબાણ પણ બોલવાના હતા. પણ સભામાં ચરમાતથી જ ગરબડનાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. એક વિરોધીદળ શોર મચાવતું હતું. સભાપતિ બોલવા બિના થયા કે હો હા મચી રહી. સભાજનો સૂત્રો ઉચ્ચારતા હતા. થું બોલાય છે તે તો રાજેન્દ્રબાણ સમજ્યા નહિ પણ આ વિરોધીદળના છે એટલું સમજ્યું. આખરે સભામાં બગાથ પડ્યું. ને બધાને ભાપણ ક્યાં વિના પાછું આવવું પડ્યું.

ત્યાંથી આ કડવો ધૂંટડો પી એઓ માટજ ગયા. એમની જોડે એમના ખીજ સાથીઓ હતા. ત્યાં પણ સભા બોલવામાં આવી હતી. રેશન પર ડેક રટાન્ડીનાથ રાજેન્દ્રબાણને આવકારવા હાજર હતા. રાજેન્દ્રબાણ એમની જોડે એમને ત્યાં ગયા. એમણે તથા એમની પત્નીએ રાજેન્દ્રબાણને બહુ ભાવભરી આવકાર આપ્યો. ત્યાં નારતો વગેરે કરીને, એઓ સભામાં ગયા. અહીં પણ રાજેન્દ્રબાણ ભાષણ કરવાના હતા. એક મોટા હોલમાં સભા મળવાની હતી. એ હોલમાં ટેબલો ને આસપાસ ખુરશીઓ હતી. ચારસો પાંચસો માણસ હશે. બધા દાર પી રહ્યા હતા. સીગાર ને સીગારેટના ધૂમાડાથી વાતાવરણ ધૂમાડામય થઈ ગયું હતું. હોલમાં જવાનો એક દરવાજો હતો. ત્યાંથી ભાષણ કરવાના મંચ પર જવાનું. મંચ પર પાંચ સાત ખુરશીઓ હતી. એક મોટું ટેબલ હતું. રાજેન્દ્રબાણ ડો. રટાન્ડીનાથની જોડે અંદર ધૂપ્યા. એમને જોતાં જ ત્યાં બેઠેલા લોકોને ખબર પડી કે આ યુદ્ધ-

વિરોધીદળને માણસ છે. એમાંના એક જણે આવીને રાજેન્દ્રબાણુને પૂછ્યું કે, “ તમે જર્મનમાં બાપણ કરવાના છો ના બીજી કંઈ બાપમાં ? ”

રાજેન્દ્રબાણુએ કહ્યું, “ મને તો ફક્ત અંગ્રેજી બાપ જ આવડે છે. એટલે હું તો અંગ્રેજીમાં જ બાપણ કરવાનો છું. એના બાપાંતરની કંઈ વ્યવસ્થા હશે તો એનું બાપાંતર થઈ શકશે ”.

ડૉ. રટાન્ડીનાથ, એમની પત્ની ને રાજેન્દ્રબાણુ હોલની મધ્યમાં માંડ માંડ પહોંચ્યા હશે ત્યાં તો હો હા મચી રહી, કાન ફાટી જાય એવાં મૂત્રા ઉચ્ચારવા લાગ્યાં. ડોક્ટરે રાજેન્દ્રબાણુને કહ્યું કે આ વિરોધી-દળના લોકો તોશાન કરે છે. પણ એટલામાં તો દસમાર જણ એકદમ મંચ ઉપર દોડી આવ્યા, ને રાજેન્દ્રબાણુ પામે આવી એમને ધક્કા માર્યા, ખેંચ્યા, ને મૂછીઓ તથા થાપટો લગાવવા મંડ્યા. પેલાં દંપતી વચ્ચે પડ્યાં તો એમને પણ થોડી પ્રસાદી મળી. પેલા લોકોએ ધડાધડ ખુરસીઓ જમીનપર અક્ષાળવા માંડી. ને જેમ જેમ ખુરસીઓ ભાંગતી જાય તેમ તેમ તેના દાંડાઓ લઈ રાજેન્દ્રબાણુને લગાવતા જાય. પેલાં દંપતીને પણ માર્યાં. એઓ ખન્ને જલ્દી સખ્ત રીતે ધાયલ થયાં. એમના માથામાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી. રાજેન્દ્રબાણુના માથા ને શરીરમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. રાજેન્દ્રબાણુએ જોયું કે હવે અહીં જિભા રહેવાનો કશો અર્થ નથી ને ડહાપણ પણ નથી. એઓ મચ પરથી નીચે ફેલા ને પેલાં દંપતીને પોતાની તરફ ખેંચ્યાં. હો હા મચતી રહી. ને આ ત્રણે જણા જેમ તેમ માર ખાતા ખાતા બહાર આવ્યા. ને લોહી નીચળતે શરીરે નાકા. ઘેર આવીને ડોક્ટરે પ્રથમ રાજેન્દ્રબાણુના ઘા ઘાઈ પ્રાથમિક ઉપચાર કર્યા ને પછી પોતાના ઘા ધોયા.

ખીજે દિવસે જ રાજેન્દ્રબાણુએ વિયેના જવાનો નિર્ણય કર્યો. ડોક્ટર ને એની પત્ની ખૂબ નારાજ થયાં પણ ખીજે ઉપાય નહોતો. એ રાજેન્દ્રબાણુને વળાવવા આવ્યાં. ત્રણેને માથે પાટા હતા. શરીર પર પાટા હતા. રોશને મુસાફરોએ ત્રણેની હકીકત પૂછીને હમદર્દી દર્શાવી. ડોક્ટરે આ બધો અહેવાલ ગાંધીજીને મોકલ્યો. એટલે ગાંધીજીએ 'યંગ ઈન્ડિયા' માં એ પર પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા ને રાજેન્દ્રબાણુની તારીફ કરી.

વિયેનાથી એઓ સ્વીટ્ઝરલેન્ડ રોમાં રોલાંના દર્શનાર્થે ગયા. એઓ એક ઉંચા પહાડ પર રહેતા. એ પહાડ પર રહેવે જતી હતી. ઉપરનું દૃશ્ય અત્યંત મનોરમ હતું. પહાડો ખરકથી ઢંકાયેલા હતા. સરોવરો ને લીસોતરી, ને ઝરણાંઓ એ બધામાં રાજેન્દ્રબાણુની યાતના તો ક્યાંય જૂથાઈ ગઈ. એઓ એક હોટેલમાં ઉતર્યા. રોમાં રોલાંને મળવા ગયા. ગાંધીજીના આ અનન્ય અનુયાયીને ગાંધીબક્ત રોમાં રોલાંએ ખૂબ પ્રેમથી વધાવ્યા. પણ એક મોટી મુશીબત એ ઉભી થઈ કે રોમાં રોલાંને અંગ્રેજી આવડે નહિ ને રાજેન્દ્રબાણુને ફ્રેન્ચ ન આવડે. એટલે એમની વચ્ચે વાતચીત થઈ શકે એમ નહોતું. આ બન્ને બાપા જાણનારો એક દુભાષિયો રોમાં રોલાંએ શોધી કાઢ્યો. પણ એનું જ્ઞાન પણ કામ ચલાઉ જ હતું. એટલે એથી જોઈએ એવી સગવડ ન થઈ. બન્નેની મુઝવણુ જેવી ને તેવી જ રહી. આથી પરસ્પર વિચારોની આપલે, ચર્ચા, કશું જ ન થઈ શક્યું. એથી બન્નેને નિરાશા ઉપજી. બે દિવસ રહી, એમણે બારે દેયે એ મહાવિભૂતિની વિદાય લીધી. જાણે વિલાસતથી સારું સુહર્ત જેવા વિના જ નીકળ્યા હોય એમ રાજેન્દ્રબાણુને લાગવા માંડ્યું. કારણુ ન્યાં જોઈએ ત્યાં આમ અવળા પાસા જ પડવા માંડ્યા.

ત્યાંથી સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, પેરિસ, જીનીના એમ એઓ ફર્યા. પણ દીધમાં ઉત્સાહ નહોતો, હોંસ નહોતી. એથી એ પ્રવાસનો આનંદ એઓ ગાણી રાખ્યા નહિ. ન્યૂટ્રાટ્રેક ગામમાં એમને એક અદ્ભુત અનુભવ થયો. 'ત્યાં એક છોકરી રસ્તામાં હાથવણાટ ને હાથકંતામણું કપડું વેચતી હતી. એ અમોજી સારું જાણતી હતી. રાજેન્દ્રબાણુનાં કપડાં જોઈને એ બાઈ કહે, "સાહેબ આપનાં કપડાં પણ હાથ-કંતામણું ને હાથવણાટનાં છે નહિ".

"હા".

"જુઓ, આ કપડું પણ એવું જ છે," કહી રાજેન્દ્રબાણુને સવાલ કયો,

"તમારા દેશમાં ગાંધીએ આ કપડાંને લોકપ્રિય બનાવ્યું નહિ ?"

"તને ક્યાંથી ખબર ?"

"હું જાણું છું. એ ગાંધીનાં બધાં પુસ્તકો પણ મેં વાંચ્યાં છે. જુઓ આ અમારો ચરખો."

એમ કહી એણે રાજેન્દ્રબાણુને સ્વીસ ચરખો પણ બતાવ્યો. એક ગામડાંની છોકરી ગાંધીજીનું નામ જાણે એટલું જ નહિ પણ ગાંધીજીનું સાહિત્ય આટલા પ્રેમથી વાંચે એ જાણીને રાજેન્દ્રબાણુની નિરાશા દૂર થઈ. એમનું મન પ્રકુલિત થયું. એ છોકરી જોડે એમણે ક્યાં સુધી ગાંધીજી વિષે વાતો કરી. છોકરીએ એમને જાતજાતના પ્રશ્નો પૂછ્યા ને રાજેન્દ્રબાણુએ એના ઉત્તરો આપ્યા. આ બનાવ એમના હૃદયમાં ચિરંજીવ અસર મૂકી ગયેલ.

ત્યાંથી ફરતા ફરતા ફરી લંડન આવ્યા. ત્યાં એક અત્યંત દુઃખદ સમાચાર મળ્યા. એમના એક સાથી સત્યરંજન સિંહને અકસ્માત થયો હતો, ને એઓ મૃત્યુપથારીએ હતા. લંડન

પહોંચતાં જ આ સમાચારથી એઓ મબરાપા. નસીંગ હોમ પર પહોંચ્યા. ત્યાં તો એમનું મૃત્યુ થયું હતું. રાજેન્દ્રબાણુએ અત્યંત દુઃખીત હૃદયે રાજને દાહ કર્યો. હવે એમને કંઈ એન પડતું નહોતું. જહાજને ઉપડવાને હજી બારેક દિવસની વાર હતી. લંડન પોતાના પ્રિય સાથીના મૃત્યુને લીધે અત્યંત કારમું લાગતું હતું. ત્યાં દરબાર દિવસ કઠાય એવી એમની માનસિક સ્થિતિ નહોતી. એટલે એટલા દિવસ દીલ બહેલાવવા ફરી પાછી યુરોપયાત્રા કરવાનો વિચાર કર્યો. ને એઓ ઉપડ્યા હોસાંડ. ત્યાં યુવક સંમેલન હતું. દેશ દેશથી યુવકો આવ્યા હતા. રાજેન્દ્રબાણુને ત્યાં ખૂબ શાંતિ મળી. બીજી દિશામાં મન પરાવાયુ. વિચારોની આપ લે થઈ. ચર્ચા થઈ. ને, યુવકોના આમલથી એમણે ત્યાં એક અસરકારક બંધન પશુ આપ્યું.

ત્યાંથી બર્મીન ગયા. જર્મનીના ત્રણ શહેર જોવાનો એમનો મનસુખો હતો. કારણ વખત ધણે થોડો હતો. રાતના મુસાફરી કરે ને દિવસના પ્રદેશો જુએ એવી જાતનો કાર્પકમ રાખેલો. અકસ્માતે બાણુ હીરજી બર્મીનની એક હોટેલમાં એમને મળ્યા ને એમની જોડે બર્મીનમાં ખૂબ ઘૂમ્યા. ત્યાંથી લીપઝીક ગયા. ત્યાંથી મ્યુનીચ. મ્યુનીચની વેધશાળા એમણે જોઈ. હીટલર ત્યાં બાપણ કરતો તે સ્થળ પણ જોયું. ત્યાંથી જળશહેર વેનીસ જોયું. ત્યાં હોડીમાં શહેરની મુસાફરી આનંદથી કરી, પણ હવે એમનું દીલ ઊંડપું હતું. ને વખત પણ થવા આવ્યો હતો, એટલે સીધા માસેંસ જઈ ત્યાંથી હિંદુસ્તાન માટે રવાના થયા.

આમ રાજેન્દ્રબાણુની યુરોપયાત્રા એક રીતે કહીએ તો બીનરાજકીય હતી. એમાં એમને અનેક કડવા અનુભવો થયા, ને મીઠા પણ. પોતાને યડેલો માર, પ્રિય સાથીનું મૃત્યુ, રોમાં રોલાંની

મુલાકાતથી થયેલી નિરાશા હતી, તે ખીજ ખાળુ, આખું યુરોપ
 ધુમ્પાનો આનંદ હતો, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાનો,
 યુદ્ધવિરોધી ને યુવક સંમેલનો દ્વારા જે મોક્ષ મળ્યો, તેનો સતોષ
 હતો. અંતમાં એમની યુરોપયાત્રા એ કડવા ગીકા અનુભવોનું એક
 અદ્ભૂત મિશ્રણ હતું અને એ પ્રવાસે રાજેન્દ્રબાણુ ઉપર થણી
 જાંઠી અસર કરી હતી.

પ્રકરણ ૯ મું

ફેળવણીકાર

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ રાજેન્દ્રબાણુ ફેળવણીમાં દ્વિતીયસ્થી હોતા. એમને ફેળવણીમાં જીવંતરસ હોવાથી જ, એમણે બિહાર વિદ્યાર્થી સંમેલનની સંસ્થા જન્માવી. કેલેજમાં જે શિક્ષણ અપાતું તેની ખામીઓ તો એઓ પહેલેથી જોઈ ચક્રેલા. અને આપણી આખી શિક્ષણપ્રથા ધડમૂળથી બદલાવી જોઈએ એવું એમને લાગ્યા કરતું. પણ એઓ ખીજ કામમાં એટલા બધા પ્રવૃત્ત રહેતા કે એમને એ વિષે પૂરતો વિચાર કરવાને મોકા મળતો નહિ.

પણ ન્યારે એઓ ગાંધીજીના કામમાં સાથ આપવા ચંપારણ્ય ગયા ત્યારે એ બાબતપર એમણે વિચાર કરવા માંડ્યો, ને એમના વિચારો નિશ્ચિત આકારો અને મૂર્તસ્વરૂપ હોવા ગયા. એમને લાગ્યું કે પૂનામાં જેમ ફરગ્યુસન કેલેજ છે તેવી સંસ્થા સ્થાપવી જોઈએ કે જેમાં ત્યાગી લોકો પોતાના નિર્વાહ પૂરતો પગાર લઈ, શિક્ષણને દેશ-સેવાનો એક અમત્યનો પ્રકાર સમજી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આપણા નવજીવાનોને ફેળવણી આપે. આ વિચાર જરા દઢ થતાં, રાજેન્દ્રબાણુએ એ સંસ્થાનો નકશો તૈયાર કર્યો, ને એ માટે થોડા સ્વયંસેવકો પણ પસંદ કર્યા. પણ એ બધું ન્યારે ગાંધીજીને જતાવવામાં આવ્યું ત્યારે એઓ એનાથી સંતુષ્ટ થયા નહિ એટલે એ વાત પડતી ચૂકાઈ. ગાંધીજી

આ સરકાર જોડે કશોય સંબંધ ન હોય એવી સંસ્થા ઇચ્છતા હતા. એમાં કેવળ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ જ શિક્ષણ આપવામાં આવે એવી એમની ઇચ્છા હતી. રાજેન્દ્રબાણુ ડરબુસન કોલેજની મુલાકાત પણ લઇ આવ્યા. પણ ગાંધીજીના આશીર્વાદ સિવાય શી રીતે આગળ વધાય ? એટલે વાત ત્યાં જ અટકી. રાજેન્દ્રબાણુએ એમના કોલેજના દિવસોમાં બંગલોડેશની ક્રાન્તિ વખતે આપણી રાષ્ટ્રીયશાળા ને વિદ્યાર્થીઓમાં શરૂઆતમાં ભરતી થઈ ને પાછળથી જનતાનો ઉત્સાહ એણે થતાં ને એમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિદ્યાર્થીઓને પોતાની આર્થિક મેળવતી મુશ્કેલી નડતી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટવા માંડેલી એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું હતું. વળી તે વખતની બંગાળની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થામાં, બંગાળના અમગદ્ય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ હતા. કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં જોમની મહાન પ્રતિષ્ઠા હતી એવા બહુતા પુરૂષો પણ ત્યાં હતા, છતાં એ સરકારની શિક્ષણ સંસ્થાઓની વિરુદ્ધમાં જોમી થયેલી શિક્ષણ સંસ્થાઓનો ફેજ જોતાં એમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે જેવણીમાં માત્ર લાગણીથી દોરવાઈ આપણે રાષ્ટ્રીય સંસ્થા જોમી કરીએ તેમાં કશો અર્થ નથી.

આમ છતાં ૧૯૨૦ નું સત્યાગ્રહ આદેશન મહાત્માજીના નેતૃત્વ નીચે શરૂ થયું તેમાં સરકારી શાળા ને કોલેજોના બહિષ્કારનો પણ કાર્યક્રમ હતો. રાજેન્દ્રબાણુએ આ બાબતમાં પોતાના વિચારો બિહાર પ્રાંતના કાર્યકર્તાઓને બહુ જ સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યા. પણ એથી ખોટી ગેરસમજુતી જોમી થઈ. કાર્યકર્તાઓએ માન્યું કે રાજેન્દ્રબાણુ ડરબોક છે, ને આપણી સામે નકામું બિહારમાં જોમું કરે છે.

રાજેન્દ્રબાણુએ જોમું કે આપણી જેવણી અર્થપ્રધાન છે. જે શિક્ષણ લે છે તે કમાણી કરવાના હેતુથી લે છે. શિક્ષણ આપવાનો ખર્ચ માખાપ કરે તો પોતાનાં બાળકો પાસે અપેક્ષા રાખે કે એઓ બહુને

સારું કમાય, એ સ્વાભાવિક ને સહજ છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં સરકારી શાળા કોલેજોમાં અપાતું શિક્ષણ નક મું હોવા છતાં, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કરતાં એમાં કમાવાની સક્યતા વધારે હતી. આ કારણથી રાજેન્દ્રભાણુ માનતા કે પહેલાં વિદ્યાર્થીઓને શાળા કોલેજનો ત્યાગ કરવાનું કહેવું. ને પછી જો વળી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ શાળા કોલેજ છોડે તો પછી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓ પ્રગંધ કરવો. એમનો આગ્રહ હતો કે એક વાર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે સંસ્થા બોલ્યા પછી કોઈ પણ જોગે એ સંસ્થા આણુ ને જીવંત રહેવી જોઈએ. રાજેન્દ્રભાણુ અંગ્રેજી કેળવણી હાનિકારક છે, તદ્દન નકામી છે એમ તો ચોક્કસપણે માનતા, ને એ વિષે એના દોષો પણ એમણે સ્પષ્ટતાથી બતાવેલા. છતાં ગેરસમજુતી થઈ. એઓ માને છે કે વિદેશી ભાષા કોઈપણ હિસાબે આપણા શિક્ષણનું માધ્યમ તો ન જ હોવી જોઈએ. એથી વિદ્યાર્થીઓના સમયની જરૂરો ધ્યાનમાં લેવા છે ને એમની જીવિતે વિકાસ કરવા માટે અવકાશ રહેતો નથી. અંગ્રેજોએ આપણને પોતાની સમગ્ર માટે શિક્ષણ આપ્યું એ પણ એઓ માને છે. રાજેન્દ્રભાણુ શિક્ષણ પ્રણાલિમાં ફેરફાર ઇચ્છતા હતા અને તે ફેરફાર કાનૂનીકારી થવો જોઈએ એમ પણ એઓ માનતા. પણ તે ધીમે ધીમે, વિચારપૂર્વક, એક એક કદમ મૂકીને કરાવો જોઈએ એવો આગ્રહ રાખતા. આથી રાજેન્દ્રભાણુ એ જોવા માંડતા હતા કે અસહકારના આંદોલનમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ કેંગ્રેસના આદેશ અનુસાર શાળા ને કોલેજ છોડે છે. કેટલાક કાર્યકરો કહેતા કે જ્યાંસુધી આપણે સામી સંસ્થા જોઈ નહિ કરીએ ત્યાંસુધી વિદ્યાર્થીઓ શાળા કોલેજ છોડવાના નથી. રાજેન્દ્રભાણુ કહેતા કે, “ના એમ એમને સહચારીને નહિ પણ આજનું ગુલામી શિક્ષણ લેવું તેના કરતાં અમણુ રહેવું બહેતર છે એમ વિદ્યાર્થીઓ પર હસાવી એમને સરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છોડવા તૈયાર કરવા. કારણ કે, એની ખાત્રી થતાં, એઓ કોઈ દિવસ જોનો ત્યાગ કર્યો હશે તે

સરેયામાં પાછા નહિ જાય." "

આમ રાજેન્દ્રબાણુ ને બીજા કાર્યકરો, શાળા ફેલોજનો બહિષ્કાર રી રીતે સક્રિય બનાવવો એની ચર્ચા કરતા હતા ત્યાં તો બિહારના જાણીતા કાર્યકર્તા મજરૂદ હકે એક રાષ્ટ્રીય શાળા ખોલી પણ ખરી; ને એ રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો બિહારમાં થી, ખૂબ મંડાયા. એવામાં મહાત્માજી પણ બિહારના પ્રવાસે આવ્યા. એમણે સરકારી શાળા ને ફેલોજને વિરુદ્ધ ક્રુએસ ઉપાડી. ને પરિણામે અધિક ને અધિક સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ શાળા ફેલોજને છોડવા લાગ્યા.

રાજેન્દ્રબાણુ પટણા યુનિવર્સિટીના સેનેટના તેમજ સિન્ડિકેટના સભ્ય હતા. યુનિવર્સિટીના કાગેમાં એઓ સક્રિય ભાગ લેતા હતા. યુનિવર્સિટીએ શિક્ષણક્રમમાં ફેરફાર કરવા એક સમિતિ નીમેલી. એ સમિતિના રાજેન્દ્રબાણુ સભ્ય હતા. એમણે સમિતિમાં સૌથી મહત્વનો ભાગ ભજવેલો, ને મેટ્રીક સુધીની પરીક્ષામાં માતૃભાષા માધ્યમ રહે એ જાતની માંગણી એમણે કરેલી. સમિતિમાં એમનો વિરોધ કરનારા થયે હતા. લોકો હતા, છતાં રાજેન્દ્રબાણુની ખાત્રી હતી કે એઓ યોગ્ય ને સમર્થ રીતે પોતાની ફલીલો રજૂ કરી, માતૃભાષાને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવા માટે સેનેટની મંજૂરી મેળવી ચકશે. મા મંજૂરી મળે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં એક કદમ આગે બઢ્યા એમ થાય. આથી એમણે સત્તામંદી તરીકે કોઈ પણ સરકારી સંસ્થાઓ નેડે સંબંધ રાખતી સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હતા. છતાં, જ્યાં સુધી સેનેટની સભા ન માને, ને બાધના માધ્યમના એમના ઠરાવ પર ચર્ચા ન થાય, ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટીમાંથી જીનામું ન આપવું એમ ઠરાવ્યું. કારણ, જો એઓ ન હોય, તો છી વિરોધીઓ કહે ને એ સમિતિમાં એમણે લીધેલી બધી મહેનત જમાં મળે. રાજેન્દ્રબાણુના આ નિર્ણયનો પણ અર્થ કેટલાકે

લીધેા. એમને ડરપોક ગણ્યા, એમની નજીવાઈ ગણી, છતાં એમણે તો પોતાનો આગ્રહ ગેરસમજીતીને ભોગે જાળવી રાખ્યો.

આખરે સેનેટની બેઠક મળી, તેમાં રાજેન્દ્રબાણુએ ચિરંમરણીય જોરદાર બાપણુ પોતાની બલામણુના સમર્થનમાં આપ્યું. પરિણામે સેનેટના બે અંગેજીએ રાજેન્દ્રબાણુની બલામણુને ટેકા આપ્યો. વિરોધ થયો, પણ રાજેન્દ્રબાણુનો ઠરાવ ધણી બહુમતિથી સ્વીકારાયો. ને મેટ્રીક સુધી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય એમ નક્કી થયું.

બેઠક પૂરી થતાં જ રાજેન્દ્રબાણુએ સાચા સત્યાગ્રહીની જેમ સેનેટ તથા સીન્ડીકેટના સભ્ય તરીકે રાજીનામું આપી દીધું. પેલા અંગ્રેજ સભ્ય કે જેમણે રાજેન્દ્રબાણુને હાર્દિક ટેકા આપ્યો હતો તેમણે એમને ખૂબ વિનંત્યા કે રાજીનામું પાછું ખેંચો, પણ એઓ એકના બે ન થયા.

ખિહારમાં ગાંધીજીનો પ્રવાસ શાળા કોલેજોને ખાલી કરાવવામાં ધણો સફળ નીવડ્યો. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ રોજ શાળા ને કોલેજો છોડતા. સરકારી શાળા કોલેજો જોતજોતામાં ખાલી થઈ ગઈ. રાજેન્દ્રબાણુને પણ લાગ્યું કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થા સ્થાપવાનો મોઢો આવી લાગ્યો છે. એટલે એમણે યોજના ધડી, એક મકાન બાંડે લીધું ને ત્યાં રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય સ્થાપ્યું.

એક દિવસ પટણાની ઇન્નેરી શાળાના વિદ્યાર્થીઓને પ્રીન્સીપાલ સાથે તકરાર થઈ. વિદ્યાર્થીઓ હડતાલ પર ઉતર્યા. એઓએ મોટું સરખસ કાઢ્યું. ને ખિહારના જાણીતા નેતા મજરૂહ હક જે મોટા મકાનમાં રહેતા હતા તેને ઘેર ગયા ને કહ્યું કે, “અમે શાળા હંગેશને માટે છોડી છે. અમને તમે કામ જતાવો.” એઓ બહુ બાવિક હતા. વિદ્યાર્થીઓ જોડે એઓ પોતાના આલિશાન

મકાનને છોડીને ચાલી નીકળ્યા. ને ગંગાકિનારા પર એક જગીચામાં ગયા. ત્યાં એમના મિત્રનું મકાન હતું. ત્યાં ગયા. ને થોડા દિવસમાં તો એમણે વિદ્યાર્થીઓની મદદથી ત્યાં એક આશ્રમ સ્થાપ્યો. ત્યાં ચરખા બનાવવા. કાંતણુ શરૂ થયું. એમણે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું. ને પોતાની બધી મૂડી એ આશ્રમને વિકસાવવામાં ખર્ચી નાખી. એ આશ્રમનું નામ એમણે ‘સદાકત આશ્રમ’ રાખ્યું. રોજ નવા નવા વિદ્યાર્થીઓ આવે ને હક સાહેબ બધાને પોતાના બચ્ચાની જેમ રાખે. એ વિદ્યાર્થીઓ ૯૫ ટકા હિન્દુઓ હતા, પણ હક સાહેબ તો એમને પોતાના બાળકોની જેમ રાખતા.

રાજેન્દ્રબાણુ પટણા મહાવિદ્યાલય પણ હવે મોટા પાયે પર ચાલવા લાગ્યું. રાજેન્દ્રબાણુ એના પ્રીન્સીપાલ બન્યા. શિક્ષણમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જેમ જ રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ હતી. કેસેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ખૂબ વધી. હવે એ લોકોને લાગ્યું કે પટણા યુનિવર્સિટી જેવી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સ્થપાવી જોઈએ જે મહાવિદ્યાલયમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓને તથા હક સાહેબની સાળાના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લઈ એમને પ્રવેશો આપે. માંધોળીએ આ વાતને પસંદ કરી. રાજેન્દ્રબાણુએ કહ્યું, “અમારી પાસે પૈસા નથી.” બાપુ કહે, “એની ચિંતા તમે ન કરો. તમે જે કામ કરો છો તે કરો.” થોડા દિવસોમાં બાપુએ તાર કર્યો કે “સાડ હજાર રૂપિયા બિહાર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના માટે મોકલું છું. એના ઉદ્ઘાટનની તૈયારી કરો.”

બાપુ આવ્યા, ને મહાન સમારંભ કરી બિહાર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. મજરૂબ હક એના ઉપકુલપતિ બન્યા. એની સેનેટ ચૂંટાઈ, ને જૂદી જૂદી પરીક્ષાનો પાઠ્યક્રમ પણ નક્કી થયે. આ પાઠ્યક્રમ રાજેન્દ્રબાણુના શિક્ષણ વિષેના વિચારોની સ્પષ્ટ આકૃતિ દર્શાવે છે.

બિહાર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ એટલે જો રજા સવા વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળા કોલેજોમાં હતા તે બધા સરથસ કાઢીને વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. એમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટીને ચંદ્રક મેળવેલા ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ હતા. એમાંના ઘણા-ખરા આજે બિહાર વિદ્યાપીઠની પદવીઓ ભર્ષ બિહારમાં રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરી રજા છે. બિહારમાં આજે જો રાષ્ટ્રીયતા છે તેને માટે રાજેન્દ્રબાણની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ જવાબદાર છે. રાજેન્દ્ર-બાણએ વિદ્યાર્થીઓને સાચું શિક્ષણ આપવાથી એઓ દેશને કેવા ઉપયોગી થઈ પડે છે, તે બિહાર વિદ્યાપીઠના પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંતથી દર્શાવ્યું.

રાજેન્દ્રબાણએ પોતાના પુત્રોને તુરત જ સરકારી શાળા કોલેજો-માંથી ઉઠાડી વિદ્યાપીઠમાં દાખલ કર્યા. એમના તથા એમના ભાઈના મળીને ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ હતા. તે ત્રણેએ વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ લીધું.

પછી ઠેરઠેર રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ જોવવાના કામમાં રાજેન્દ્રબાણ મગ્યા રજા. કેટલીયે શાળાઓ બિહાર વિદ્યાપીઠમાં જોડાઈ. બિહાર વિદ્યાપીઠમાં બધું મળીને પચીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા આગ રાજેન્દ્રબાણ કેળવણીકાર તરીકે કેટલા સફળ થયા તે આ આંકડા પરથી પ્રતીત થશે. પચાસ તો શાળાઓ વિદ્યાપીઠ જોડે જોડાઈ. ને બિહાર વિદ્યાપીઠની વ્યવસ્થા, બિહાર યુનિવર્સિટીને સરભાવે એવી વ્યવસ્થિત હતી. બિહાર યુનિવર્સિટીમાં સેનેટ સભ્ય તથા મીન્ડીકેટ સભ્ય હોવાથી રાજેન્દ્રબાણને એની મર્યાદાઓ ખબર હતી. એટલે રાજેન્દ્ર-બાણએ એ મર્યાદાઓ બિહાર વિદ્યાપીઠમાં ન પ્રવેશે તેની પૂરતી તકેદારી રાખી. બિહાર વિદ્યાપીઠ આજદિન સુધી એક અગ્રગણ્ય રાષ્ટ્રીય સંસ્થા રહી છે, અને એની એકધારી સફળતા રાજેન્દ્રબાણના રૂપે ભાગદર્શનને મુખ્યતઃ આભારી છે એ નિર્વિવાદ છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું

જેલજીવન

મહાત્મા ગાંધીજીએ આવી કિન્દના રાજકારણનો કબજો લીધો ત્યારે એમાં એકાએક ચમકારો આવ્યો. રાજકારણ એટલે માત્ર બાયલો કરવાં, કરાવો, પ્રતિનિધિમંડળ લઈ જવું, એટલું કરવા જ નહિ, પણ રાજકીય સત્તાનો સામનો કરવો, રાજકીય સત્તાની સામે થતાં લાડીમાર, જેલ, વગેરે જોઈ સહન કરવું પડે તે તે સહવા તરફ રહેવું એ હકીકત ગાંધીજીએ આપણને શીખવી. આ નવો પાઠ, રાજેન્દ્રપ્રાણી પહેલવહેલા અંપારણમાં ગાંધીજી પાસેથી જ શીખ્યા. ગાંધીજી તો કસેકટરના હુકમનો જાંઝ કરી જેલ જવા માટે સંજ્ઞ થયા હતા. એ પ્રયોગ એમણે સફળતાથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં અનુભવી લેયો હતો. બિહાર બહારનો આદમી બિહારી કિસાનો માટે જેલખાતના સહન કરવા તૈયાર થાય તે જોઈ બિહારી તરીકે રાજેન્દ્રપ્રાણી સરખાયા, ને એમણે પણ બાપુ જેલમાં જાય તો એમની પાછળ જેલની તૈયારી કરવી એવો નિર્ણય કર્યો. પણ એ વખતે મોઢો તો ન આવ્યો. છતાં રાજકારણમાં પડવું હોય તો જેલયાનના સહવી પડે એ મંત્ર એવો ત્યારે પોતાના રાજકીય જીવનની સરખાતમાં જ શીખ્યા.

ત્યારપછી તો ૧૯૨૦નો સત્યાગ્રહ આવ્યો. રાજેન્દ્રપ્રાણીએ

એમાં પાહોમ કરીને ઝંપલાવ્યું. અસહયોગ આંદોલનમાં પણ સક્રિય ભાગ લીધો. પરિણામે વકીલાત છોડી, હડતાલો પડાવી, સરકસો કાઢ્યાં, ખાદી કાર્ય ઉપાડ્યું. ને એ બધાં કાર્યની પાછળ જેલ જવાની પૂરેપૂરી તૈયારી હતી. એ સત્યાગ્રહના આંદોલન દરમિયાન એઓ ગામેગામ ફર્યા, આંદોલનો જગાવ્યાં, અસહકારની જ્યોતને ચોમેર પ્રગટાવી તો યે જેલ જવાનો વારો ન આવ્યો. પોતાની ગિરફતારીના ભયુકારા તો વારે વારે આવતા હતા પણ એમને ગિરફતાર ફોજી બણે ચા કારણથી ક્યાં નહિ !

આ પછી આવ્યો ૧૯૩૩નો નીમક સત્યાગ્રહ. રાજેન્દ્રબાણુએ એ સમયે અતેકવાર આખા બિહારનો પ્રવાસ કર્યો. જીલ્લે જીલ્લે, કસબે કસબે સભાઓ ગળવી ને આખા બિહારના પ્રદેશને એમણે જાગૃત કરી મૂક્યો, વિદ્રોહી બનાવી દીધો. મહિનાઓ બાદ પટણાની પાસે છપરામાં એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા.

આ એમનો પહેલવહેલો જેલનો અનુભવ હતો. છપરા જેલમાં તે વખતે લગભગ પાંચસેં થી છસેં સત્યાગ્રહી ફેદીઓ હતા. એ બધાને રાજેન્દ્રબાણુની ગિરફતારીની ખબર પડી મચેલી. એથી એઓ રાજેન્દ્રબાણુ જેવા જેલની ફાટક આગળ આવ્યા કે એકઠા થઈ " રાજેન્દ્રબાણુની જય " નાં સૂત્રો પૂકારતા રાજેન્દ્રબાણુનું સ્વાગત કરવા ધસી આવ્યા. જેલર તો ગભરાયો. એણે અંદરનું ફાટક ખોલ્યું નહિ, એટલે અંદરના ફેદીઓની જય ઘોષણા વધવા માંડી. જેલર વધારે ને વધારે ખીવા લાગ્યો. રાજેન્દ્રબાણુએ જેલરને કહ્યું, " જો મારું માનો તો મને અંદર જવા દો. અળધડી બધું સાંત થઈ જશે. " પણ જેલરને રાજેન્દ્રબાણુ પર વિશ્વાસ નહોતો. રાજેન્દ્રબાણુ એ લોકો જોડે

પણીને જેલમાં કંઈ ધાંધલ લીધી કરે તો? એટલે પેલાએ જકડી રાખી. રાજેન્દ્રબાણુએ એને સમજાવવા માંડ્યો, " બધા ાણુસ, હું એ લોકોને શાંત રહેવા એ લોકોની પાસે જઈ પારે સમજાવી શકું ને? એટલે મને તમે સગવડ આપો. નેહાએ તો તમે મારી જોડે ચાલો ને જુઓ કે એ લોકો શાંત થાય છે કે નહિ? " જેલરને હવે પોતાની ખૂલ જણાવા માંડી. મેજે આખરે નૂમતું મૂક્યું ને રાજેન્દ્રબાણુને કહ્યું, " જોજો વધારે ધક્કા ન થાય, " કહીને રાજેન્દ્રબાણુને અંદર મોકલ્યા. બધાએ એમને ત્યાજ્યકાર કર્યો. એમને ફરોચી વધાવ્યા. ને સૌ રાજેન્દ્રબાણુના કહેવાથી પોતપોતાની કેટડીમાં ચાલી ગયા. એટલામાં તો જેલની બહાર બધાને એમના આગમનની ખબર પડી એટલે જોતજોતામાં જેલની બહાર હજાર માણસોનું ટોળું એમું થયું ને જોરજોરથી 'રાજેન્દ્રબાણુની જય' બોલાવવા લાગ્યા. ને સાથે સાથે સરકાર વિશ્વ સૂત્રો પણ ઉચ્ચારવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે લોકોનું ટોળું વધતું ગયું. જેલર ગભરાયો. રાજેન્દ્રબાણુને તો જેલની બહાર મોકલાય એમ હતું નહિ એટલે એણે લોકોની પર ગોળાબાર કરવાનો હુકમ આપ્યો. ગોળાબાર હવામાં કર્યો ને તેથી લોકો વિખેરાયા.

રાજેન્દ્રબાણુ માટે સરકાર તરફથી કેઈ ખાસ હુકમ હતો નહિ. એથી જેલરે એમની પ્રત્યે સામાન્ય ફેદી જેવું જ વર્તન રાખ્યું. સામાન્ય ફેદીએને જેવી ખાવા માટે લોખંડની તાંસણી મળે છે તેવી તાંસણી એમને આપવામાં આવી. ને સામાન્ય ફેદીએને મળતો તેવો છવારનો રોટલો ને પાણી જેવી બાજી એમને આપવામાં આવી. રાજેન્દ્રબાણુને ઘેરથી ખાવાનું આવ્યું. જેલર એમને કહે કે તમે તો હજી કાયા ફેદી છો. માટે ઘરનું ખાઈ શકો. પણ ફાટક અરગળ જઈને ખાઈ લેવું પડે. રાજેન્દ્રબાણુએ એવી અપમાનનક શરતો સાફ સાફ ઈન્કાર કર્યો.

રાજેન્દ્રબાણુ પર મુકદ્દમો ચાલ્યો. મેજસ્ટ્રેટ રાજેન્દ્રબાણુનો સહાધ્યાયી હતો. એની તો નીચેથી જિંદગી જોવાની હિંમત ન મળે. લોકોનાં ટોળાં આવે તે જીકે જેલમાં જ મુકદ્દમો ચલાવાયો. પેલાએ નીચી મુડીએ શરમિલા બનીને રાજેન્દ્રબાણુને છ માસની સજા દરમાવી.

સજા થતાં રાજેન્દ્રબાણુને અચાનક અધરાતે બંધ મોટરમાં હપરા જેલમાંથી હજારીબાગની જેલમાં સર્પ જવામાં આવ્યા.

હજારીબાગમાં બધા બચીતા ગિહારના કાર્યકરો હતા. ત્યાં જતાં વેંત જ એમના સાથીઓએ એમનો બાવબીનો સત્કાર કર્યો. રાજેન્દ્રબાણુ આવતાં વેંત જ બધાની જોડે બળી ગયા. એમને તો સખત મજુરીની સજા હતી. મજુરી પસંદ કરવાનું એમને જેલરે કહ્યું. રાજેન્દ્રબાણુએ વણાટકામ શીખવાનું પસંદ કર્યું. થોડા દિવસમાં પાટી ને કપડું બંને વણવાનું કામ એમણે શરૂ કર્યું. એમણે વણેલી પાટી એઓ ન્યારે છૂટયા ત્યારે એમણે જેલના રમરણુ તરીકે ખરીદી લીધી.

આ વણાટકામ ઉપરાંત એઓ લખતા, વાંચતા ને ચરખો કાંતતા. એ જેલમાં જ દક્ષિણ આફ્રિકાના નેતા સ્વામી બવાની દયાળ હતા. એઓ જુદી બેરેકમાં હોવા છતાં રાજેન્દ્રબાણુ એમની પાસે જઈ શકતા. આ લોકો વચ્ચે ખૂબ ગાદો સંજંધ બધાયો. બંને એકબીજા પાસે ધણું શીખ્યા.

રાજેન્દ્રબાણુને પુસ્તકોની પણ ઠીક સમવડ મળતી માત્ર રાજકારણુ જોડે જેને દૂરનો પણ સંજંધ છે એવું અમલદારોને લાગે તે પુસ્તકો એમને આપવામાં આવતાં નહિ.

આ સમયે એમણે ગાંધીજીના જે લેખો ‘યંગ ઈન્ડિયા’ માં છૂટા છવાયા પડ્યા હતા, તેનું યોગ્ય વર્ગીકરણ કરીને તેની પર લાંબી

પ્રસ્તાવના લખવાનો વિચાર કયો ને વર્ગીકરણનું કામ તુરત જ શરૂ કરી દીધું. સત્યાગ્રહ, અહિંસા, સ્વદેશી, એવા વિભાગો પાડી, દરેક વિભાગ વિષે થોડું પ્રાસ્તાવિક એમણે લખ્યું. જોલમાંથી છટી એ ગાંધીજીને બતાવ્યું. ગાંધીજીને એ કામ ખૂબ ગમ્યું. પછી તો ૧૯૩૨ ની ક્રાન્તિ વખતે ‘સદાકત આત્રમ’ સરકારે કબજે કયો તેમાં એની હસ્તપ્રત ગઈ તેનો આજ્ઞસુધી પત્તો નથી. આમ આટલી આટલી મહેનત કરી તે બધી પાણીમાં ગઈ.

જોલમાં વાસ્તિકી રામાયણનો પણ એમણે જિડો અભ્યાસ કયો. નિવારણ દાસગુપ્તા પાસેથી પાતંજલ યોગદર્શન શીખ્યા. એમાં એમને ખૂબ રસ પડ્યો. બીજી બાજુ બિહારના સમાજવાદી નેતા સ્વામી સદાજનંદ જોડે પણ આ જ જોલમાં ધનિષ્ઠ સંબંધ બંધાયો. સ્વામીજી પાસે એઓ ગીતા વાંચતા ને ગીતા સંબંધી ચર્ચા કરતા.

આમ આ જોલનિવાસ એમને અનેક રીતે લાભદાયી થયો. એમની તબિયત સાધારણ રીતે સારી રહી. અભ્યાસ ને ચિંતન સારા પ્રમાણમાં થયું. નવા સંબંધો બંધાયા. જૂના તાજા થયા.

છ મહિના જોલ ભોગવી ડીસેંબરમાં એમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

x

x

x

x

ગોળમેજી પરિપદ્ધતિથી ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યાં તો યુદ્ધની નોખતો આજી રહી હતી. સરકારનું દમનચક્ર ચારે બાજુ ચાલી રહ્યું હતું. જવાહરને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા હતા. ગાંધીજી હિંદમાં આવ્યા તેવા જ રાજેન્દ્રબાણુ એમને મળ્યા. દીક્ર બરીને બાપિ કાર્યક્રમ વિષેની વાતચીત થઈ. ને પાછા આવી એમણે બિહાર પ્રાંતીય પ્રગ્રેસ સમિતિની તાકીદની બેઠક બોલાવી. યોગ્ય સૂચનાઓ આપી. ને ઝટઝટ બેઠક ખતમ કરી નાંખી. કારણ પોલીસ ગમે તે ફરિયાદ આવે

એવી વધી હતી. ને સાથે જ બેઠક ખતમ થતાં જ પોલીસ આવી પહોંચી. રાજેન્દ્રગાથુને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. 'સદાકત આશ્રમ' નખત થયો. એમને રાતે બાંકીપુર જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. આ વખતે સરકાર એટલી સખત હતી કે રાજેન્દ્રગાથુનો ખિસ્તરો ને સામાન એમની પાસે જ પેસાએ લઈ ચકાવ્યાં.

રાતના એક ગંદા વોડમાં એમને ને બીજા સાથીઓને પૂરવામાં આવ્યા. બિછાના માટે બે કામળા આવ્યા. ખાવા માટે બજારથી પૂરી મંગાવી. પણ એ પૂરી તો મોંમાં ન જાય એવી હતી. કામળા જે આપેલા એમાં એવી દુર્ગંધ આવતી હતી કે એને અડવાનું મન ન થાય એઓ કામળા દૂર રાખી જમીન પર જ સૂતા. બીજો દિવસે એમને સામાન્ય કેદીઓને જે રોટલો ને બાજી આપવામાં આવતા તે જ આપવામાં આવ્યાં. ત્રણ દિવસ એવી રીતે કાઢ્યા ત્યાં સરકારનો હુકમ આવ્યો કે એમને ખાસ દરજ્જાના કેદી મથવા.

સાત આઠ દિવસે એમની પર મુકદ્દમો ચાલ્યો. એમાં એમને મહિનાની સજા કરવામાં આવી, ને તુરંત જ એમને હજારીખામ જેલમાં ખમેડ્યા. જેલમાં સખતાર્થ બહુ જગરી હતી. એટલે સુધી કે એ જ જેલમાં સરહદના નેતા ખાનસાહેબ તથા અબ્દુલ ગફુરખાં હોવા છતાં એઓ એકવાર મળી તો ન શક્યા પણ દૂરથી દર્શન પણ ન કરી શક્યા. રાજેન્દ્રગાથુ તો જૂનું વણાટનું કામ કરતા પુસ્તકો, ચરખો વગેરે સાધનોની સમવડ આ વખતે જેલમાં આપવામાં ન આવી.

'છ મહિના અહીં એમણે આનંદથી ને કશીય મુશીબત વિના જેલ વીતાવી. ને એઓ છૂટ્યા. જેલમાંથી છૂટ્યા ને મહાત્માજીના અનશનના સમાચાર મળતા એઓ સીધા ચરવડા ગયા. અનશન પછી શ્રી રાજગોપાલાચારી જોડે અજ્ઞાનોદ્ધારના કાર્યમાં વળ્યા. સાથે સાથે કોંગ્રેસ કાર્યને પણ એઓ વેગ આપતા રહ્યા. અસ્થાબાદમાં

હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રમુખના ઉદ્દેશ માટે 'એકતા સંમેલન' થયું. એમાં એમણે ભાગ લીધો.

ત્યાંથી એઓ કલકત્તા ગયા. ત્યાં મેગિસ સંગઠનનું કાર્ય હતું ને એઓ આખ્યા પટણા. એમને છટકાને ૭ મહિના વીતી ચૂક્યા હતા. એ વખતે રાજેન્દ્રબાણુ મેગિસના સરમુખત્યાર હતા. એમને લાગ્યું કે હવે એમણે બહાર ન રહેવું જોઈએ. બહાર પછી સરકારનું દમનચક્ર શરૂ થઈ ગયું હતું. લડાઈને વર્ષ થયું હતું. લડાઈની જ્યંતિ ઉજવવા માટે રાજેન્દ્રબાણુએ સરમુખત્યાર તરીકે એક પરિપત્ર પ્રગટ કર્યું હતું. પરિપત્ર સભાઓમાં વંચાવાનું હતું. એવામાં આચાર્ય કૃપાલાલુઈ એમને મળવા આવ્યા. આચાર્યને એમણે એક અગત્યનો પત્ર આપીને કલકત્તા મોકલ્યા. રસ્તામાં આચાર્ય કૃપાલાલુઈની ગિરફતારી થઈ. જો કે એમણે ગિરફતાર થતાં વેંત જ પેલો પત્ર શહીદી દેઈ દીધો. પણ પોલીસે એ ફોટેલા ટૂંકડાઓને સાંધી એ પત્ર એમની સામેની જુળાનીમાં રજૂ કર્યો.

આ બાણુ રાજેન્દ્રબાણુને પણ એ પત્રને આધારે ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. રાજેન્દ્રબાણુ તો આચાર્ય કૃપાલાલુઈના મુકદ્દમે સાંભળવા ગયા હતા. ત્યાં જ એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. એમની પર પણ મુકદ્દમે ચાલ્યો. તે પંદર મહિનાની સખત જેલ થઈ. ને આ વખતે પણ આચાર્ય કૃપાલાલુઈ જોડે એમને હજરીબાગ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

હજરીબાગમાં એ જ વણાટકામ, એ જ કાંતણ, ને વાંચનનો પુરાણો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. જેલમાં પણ આવીને એમણે સરદારી લઈ લીધી. નિમમિત્ત વાંચન, પ્રાર્થના, સભાઓ, એમ નક્કો કર્યું. કિસાનોમાં કામ કરવા અવનરે તે વખતે એક નવો પક્ષ સ્થાપ્યો, કે જે થોડા કિસાનોને રાહત આપી મેગિસની ગેરહાજરીમાં કિસાનોને જીતી લે.

આ પક્ષનો વિરોધ કરવા બિહારની કિસાન સભાએ તત્પર થઈને સક્રિય કામ કરવું જોઈએ, એ વાત કિસાન નેતા સ્વામી સહજનદે રાજેન્દ્રબાણુને બારપૂર્વક કહી રાજેન્દ્રબાણુને એ ઠીક ન લાગ્યું. પણ કિસાન સભાનું સંગઠન એ જ્ઞાને થતું હોય તો બલે યાવ એમ સમજી રાજેન્દ્રબાણુએ એનો વિરોધ ન કર્યો. ને એ રીતે કિસાનસભાનું જોરદાર સંગઠન, નવા સરકારી પક્ષની સામે થયું.

૧૯૩૩ની લડાઈમાં રાજેન્દ્રબાણુ ખીમાર પડ્યા. દિવસે દિવસે ખીમારી વધતી ગઈ. એકવાર તો બેહોરા થઈ ગયા. જાણે જીવ ચાલ્યો જશે એમ લાગવા માંડ્યું. જેલ ડોક્ટરે એમને ઇરિપતાલમાં ખસેડવાની બલામણી કરી. એટલે એમને પટણાની ઇરિપતાલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સારા ડોક્ટરોની સલાહ લેવાઈ. થોડા દિવસ હાલત ચિંતાજનક રહી. પછી ધીમે ધીમે સુધરવા લાગી. સરકારને ગંધ આવી કે એઓ ત્યાં પથારીમાં સુતા સુતા આંદોલનની દોરવણી કરી રહ્યા છે એટલે એમને તુરતાતુરત ઇરિપતાલમાંથી જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. રાજેન્દ્રબાણુને ઘણા લોકો મળવા આવતા. પણ ઠાઈની જોડે એઓ કેદી હોવાથી આંદોલન મુજબી વાત કરતા નહિ. જેલમાં લાખ્યા પછી એમની હાલત પાછો એકાએક બગડી. જેલ ડોક્ટર મબરાબા. એમણે સરકારને તાબડતોબ ઇરિપતાલમાં ખસેડવા માટે જણાવ્યું. સરકારની અનુમતિ આવી. રાજેન્દ્રબાણુને ડોક્ટરે જણાવ્યું એટલે એમણે કહ્યું, “ જુઓ, હું કંઈ જડ પદાર્થ નથી કે તમારી મરજી મુજબ ફાવે ત્યારે ને ફાવે ત્યાં મને તમે ખસેડ્યાં કરો. મારે આમ દોડદોડ કરવી નથી. હું મરવાનો હોઉં તો બલે અહીં મરતો ! ”

ડોક્ટરે કહ્યું, “ બાણુજી ! હવે આપ તફન સાગ ન થાઓ ત્યાં સુધી તમને અહીં પાછા લાવવામાં નહિ આવે તેની જવાબદારી

હું કહું છું.” રાજેન્દ્રપ્રાણુ કહે, “આ બાગતનો સરકારી હુકમ કઈ આવો. ત્યાં સુધી હું અહીંથી ન ખસું. કારણ સરકાર તમારું ન થે માને!”

આખરે સદેશ ચાલ્યા, ને પરિણામે ડોક્ટર જોઈતો સરકારી સરકારી હુકમ મેળવી શક્યા. આથી રાજેન્દ્રપ્રાણુને ફરીવાર હરિપતાલમાં ખસેડ્યાં. જો કે આ વખતે નિયમો તો સખત હતા. ઘરની બે સ્ત્રીઓ એમની ચાકરી માટે રહી શકે. એક નોકર. એ સિવાય ઘરના માણસોની કુવાકાત પણ અકવાડિયે એકવાર ને તે પણ જીવના અધિકારીઓની હાજરીમાં જ થાય. આની સામે એમને કશો વાંધો નહોતો. એમની હાલત સુધરવાને બદલે બગડતી ગઈ. પધારીવરા બન્યા. ચિતાજનક હાલત બનતા ડોક્ટરે તાબડોડ એમને મુક્ત કરવાની સરકારને બમામણુ કરી. સરકારે તે ઉપરથી એમની હાલત તપાસવાને એક તબીબી સમિતિ નીમી. સમિતિએ પૂરી તપાસણી કરી એમને છોડી દેવાનો જ, અભિપ્રાય આપ્યો ને એમને છોડી દેવામાં આવ્યા.

*

*

*

*

૭ વર્ષ પછી મુદ્દવિરોધી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ થાય છે. પણ રાજેન્દ્રપ્રાણુને એમાં ભાગ લેવાની રજા માંધીછ તરફથી મળતી નથી એટલે એમને જેલમાં જવાની તક મળતી નથી. ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટ મહિનામાં મુંબઈમાં ભરાયેલા અખિલ ભારત ટ્રેડિસ સમિતિનાં ઐતિહાસિક અધિવેશનમાં બીમારીને લીધે એઓ હાજરી આપી શકતા નથી છતાં ટૂંકી ઓગસ્ટે એમને મિસ્તાર કરવામાં આવે છે. એમને બીમાર હાલતમાં પટણની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સરકારનો ધરાદો તો ટ્રેડિસની કારોગારી સમિતિના બધા સભ્યો સાથે એમને અદમ્બનમરના કિલ્લામાં

ખસેડવાનો હતો પણ સીવીલ સર્જને સરકારને ચેતવ્યા કે મુસાફરીને સહી શકે એવી એમની શારીરિક સ્થિતિ નથી. જેલમાં એમને સાથ તો સારો હતો. બધા એમની સેવા કરતા. જેલમાં રજાં રજાં પટણા શહેરનાં અદિલનોની એમને જાણ થતી. રેલગાડી બંધ થઈ. આ ગામ પર લોકસેનાએ કબ્જો કર્યો. સરકારી તંત્ર પડી બાગ્યું વગેરે સમાચારો નવી જેલખબરતી થતાં આવતા રહેતા. ને એથી ખીમારીમાં એમનો ઉત્સાહ વધતો. એમના ખીજન સાથીઓને હજારી બાગમાં ખસેડવામાં આવ્યા. એમની તળિયતને કારણે એમને તો પટણમાં જ રહેવું પડ્યું.

બહાર જે ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી તે વિષે એમનો અભિપ્રાય જાણવાની બહાર રહેલાઓએ જેલના માથુસો દ્વારા તરફીબ અજમાવી પણ રાજેન્દ્રબાણએ એને પ્રોત્સાહન ન આપ્યું. જે કે શું શું બને છે તેની બધી વિમતો એઓ જાણી લેતા હતાં પોતે એમાં પરોક્ષ ભાગ ન લેતા.

જે ડોઈ રાજદારી કેદી જેલમાં આવતો તેની હાલત રાજેન્દ્ર બાણ પૂછતા, ને, જ્યાં થોડા લાગે ત્યાં એઓ અપીલ કરવાની સલાહ આપતા, ને તે મટિની અરજી પોતે ધડી આપતા તેમજ તે મોકલવાની વ્યવસ્થા પણ કરી આપતા. પછી તો ફરેક કેદી એમની પાસે આવી પોતાની વાત કહેતો. આમ અરજીઓ કરવામાં, વકીલી સલાહ આપવામાં એમનો ઘણો વખત જતો. એ માટે એઓ કાવવાના મુદ્દાઓ તૈયાર કરતા, જરૂર પડે ત્યાં મુકદ્દમાના કાગળિયાં મંજાવતા, ને, એમાં રહેલી જૂલ એમની ઝીણવટભરી દષ્ટિ ગોતી કાઢતી. એ રીતે એઓ કેદીઓને ખૂબ મદદદાઈ થઈ પડતા. એમણે ધડી આપેલી અરજીઓ પર ઘણા કેદીઓ નિર્દોષ ફરીને છૂટ્યા. ઘણાની સજા ખૂબ ઘટી ગઈ. ઘણા ફાર્સીની સળમાંથી

છટયા. એટલે આ વખતની જેલમાં એમણે ઘણા વર્ષો પર છોડી દીધેલી વકીલાતને આ રીતે ક્રાન્તિવાદી જનનાના લાભ માટે તાત્કાલીન કરી. મોટે ભાગે તો જે કોર્ટ સજા ફરમાવતી, તેના તુકાદાઓ એઓ મંગાવી એ તુકાદામાં રહેલા દોષો જ એઓ દર્શાવતા, અને જુલ્મા મેજિસ્ટ્રેટ જેલની મુલાકાતે આવે ત્યારે એઓ પોતે અમલની જેસો એના ખ્યાન પર લાવતા.

એવામાં બંગાળનો કુકાળ પડ્યો. બંગાળમાં જૂખમરને લીધે મરતાં માણસોની ખગર વાંચવી ને તેમનાં કબકબા ઉપગ્રંથે એવાં ચિત્રો જોવાં તે એમને માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું. એમણે છાપાં વાંચવાં બંધ કર્યાં. એમણે બંગાળના જૂખપીડિતોને જેલમાં રજા રજા મદદ થઈ શકે તે માટે અન્નને વસ્ત્રની સહાય કરવા જનતાને વિનંતી કરતો એક પરિપત્ર લખ્યો ને એ કામ તો માનવતાનું છે તથા સરકારને એમાં વિરોધ નહિ જ હોય એમ જાણી સરકારને એ પરિપત્ર છાપામાં મોકલવાની વિનંતી કરી. પણ તે વખતની બ્રિટિશ સરકારમાં એ પરિપત્રની કદર કરવાની માનવતા તેમજ મહાનુભાવિતા જ ક્યાં હતી? એણે રાજેન્દ્રનાથના એ પરિપત્રને પ્રગટ કરવાની અનુમતિ ન આપી ને આમ જેલમાં બેઠાં બેઠાં જનસેવા અને માનવતાની સેવા કરવાની તક એમને ન મળી.

આ વખતે જેલમાં એમણે પાકીસ્તાનના પ્રશ્નનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કર્યો, ને તે માટે એ સંબંધી લગભગ બધાં જ પુસ્તકો વાંચતા ગયા ને તેની નોંધ કરતા ગયા પણ એ નોંધ પરથી પાકીસ્તાનના પ્રશ્નની શાસ્ત્રીય ને સર્વાંગી ચર્ચા કરતો એવો ગ્રંથ એમણે લખવા માડ્યો. જેલમાંથી છટેલા કેદીઓએ બહાર જાહેર કર્યું કે એઓ પાકીસ્તાન પર ગ્રંથ લખે છે. જેલના કમીશ્નરે એ પુસ્તક જોવા માગ્યું ને એ ગ્રંથને ટાઈપ

કરાવવાની ને તેને અંગે એમને જે કંઈ સગવડ જોઈ એ તે કરી આપવાની વિનંતી કરી. રાજેન્દ્રબાણુએ જમશેદપુર લેગર યુનીયનના મત્રી મિ. જોન જે રાજકીય ફેદી હતા ને રાજેન્દ્રબાણુના લખાણથી મુપરિચિત હતા તેને પટણા જેલમાં મોકલવા કહ્યું. ને સરકારે એમની માગણી મંજૂર કરી. ને એ રીતે આખો મંથ ટાઈપ થઈ ગયો. ને જે દિવસે એ કામ પૂરું થયું તે દિવસે જ એમને મુક્તિ મળી.

પોતાની આત્મકથા પણ આ વખતે જ એમણે લખવા માંડી. ને ઘણી ખરી એ પૂરી થઈ. રામગઢ ફેરિસમુધી એ મંથ લખાયો ત્યાં એઓ છૂટયા.

આ વખતની ત્રણ વર્ષની જેલ એમને ઘણી લાભદાયી નીવડી. એઓ જે સારા મંથો આપી શક્યા ને તે ઉપરાંત મહામૂલી જનસેવા કરી શક્યા. ફેટલાવને એમણે ફાંસીને માચડેથી છોડાવ્યા. ફેટલાવને જેલમાં આવતાં જ અપીનને પરિણામે મહિના જે મહિનામાં છૂટા કરીને ઘેર મોકલ્યા. ને એ રીતે એમણે ફેરિસની પ્રતિષ્ઠા જેલમાં બેઠાં બેઠાં પણ સારી રીતે વધારી.

આ રીતે એમણે એકંદર ચાર વાર જેલયાત્રા કરી. દરેક વખતે એમની જોડે એમના સાથીઓ રહેતા ને માદગીઓ રહેતી. એમણે જેલમાં એક સામાન્ય ફેદીની જેમ કામ ક્યું છે. સામાન્ય ફેદીનો ખોરાક ખાધો છે, એમની જેમ જેલવાળો પહેવો છે, દીનની યાજીમાં ખાધું છે, અને જનતાની જોડે એમણે એકતા સાધી છે. જેલનો એમનો સામાન્ય કાર્યક્રમ કાંતવાનો તો હતો જ પણ એઓ જેલમાં સખત મજુરીને અંગે વલુકરનું કામ પણ શીખ્યા. જેત એમને મન પવિત્ર વિશ્રાંતી ધામ હતું. એમને મન જીવન સાધવાનું એક સ્થળ હતું.

અને સુવર્ણ જેમ અગ્નિમાં તવાઈ તવાઈ વિશુદ્ધ થઈને નીકળે છે તે જ પ્રમાણે રાજેન્દ્રવાણ્યમાં રહેલું સુવર્ણ જેલક્ષ્મી અગ્નિમાં તવાઈ તવાઈને ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ અને પવિત્ર થતું ગયું મહાત્મા બાંધીને। અહિંસક અસહકારનો અશૂતપૂર્વ અને ઐતિહાસિક પ્રયોગ આટલો બધો સફળ થયો તેનું પ્રધાન કારણ એ છે કે એમાં રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, જવાહરલાલજી, સરદાર સાહેબ જેવા અનેક બત્રીશલક્ષણો, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમની પુનિત વેદિમાં હોમાયા ॥ અને હિંમતાતાના આ લાડિલા સપૂતોના જ્વલત સ્વાર્પણ અને વિરલ બલિદાનથી જ, આ અસહયોગ આદેશનને અસાધારણ વેગ મળ્યો છે એમ નિશંક કહી શકાય.

પ્રકરણ ૧૧ મું

લોકસેવક

રાજેન્દ્રબાણુ મહાસભાના પ્રમુખ બન્યા, ટ્રેનિસ પાલીમેન્ટરી બોર્ડના સભ્ય બન્યા, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ બન્યા છતાં એઓની આ વૈવિધ્યપૂર્ણ અને અનેક દિશામાં વિહરતી પ્રવૃત્તિઓમાં ધ્રુવ જેવી અચળ પ્રવૃત્તિ તો લોકસેવાની હતી. રાજેન્દ્રબાણુની સાચી ઝાળખ આપવી હોય, એમની જીવનધારામાં એક નીર સતત વહેતું હોય તો તે લોકસેવાનું જ હતું. રાજેન્દ્રબાણુ એટલે સાચા લોકસેવક. ટ્રેનિસ કે રાષ્ટ્રભાષા અચારસભા, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન એ બધા એમની લોકસેવાના જ નિરનિરાળા પ્રકારો છે. જેમ જલ એક હોવા છતાં આપણને જૂનવે જૂનવે રૂપે દેખાય છે તેમ રાજેન્દ્રબાણુનાં આ બધાં જૂનવાં રૂપોમાં એક રૂપ તો લોકસેવકનું જ. જનતા એ જ એમની આરાધ્યદેવતા હતી. એની આગળ એમને બીજું બધું ગોણુ લાગે છે.

એમની સેવાના પણ અનેક પ્રકારો છે. બિહારમાં ધરતીકંપ થયો હોય કે રેલસંકટ આવ્યું હોય, મલેરીયાનો ઉપદ્રવ હોય, કે, આસામમાં ચાના બગીચાવાળાને હેરાનગતિ હોય, ગોસેવાસંઘ મારફત માયની સેવા કરવાની હોય, કે મુદ્દની પરિસ્થિતિને લીધે જેમનાં ધરખાર લશ્કરી જરૂરિયાત માટે લઈ લેવાયાં હોય એવા પીડિતને વહારે ધાવાનું હોય,

રાજગોપાલાચારી જોડે અરપ્રસ્થતા નિવારણની કુંબેશ ઉપાડવાની હોય, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાનો પ્રચાર કરવાનો હોય, કે ખાદીપ્રચાર કરવાનો હોય, આસામમાં લોકોને અફીણનો જાહિષ્કાર કરવા માટે સારો પ્રચારક જોઈતો હોય, યુવતાનમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ કુટુંબને પરિણામે જોમના પર સીતમ ગુજ્યો હોય એવા બાઈઓને રાહત ને આશ્વાસન આપવા જવાનું હોય, દારૂબંધીનો પ્રચાર કરવાનો હોય, તો એ બધામાં રાજેન્દ્રજી મોખરે જ હોય. જેઠામાં રજાં રજાં પશુ છાપામાં વાંચે કે બિહારમાં મલેરીયાથી લોકો પીડાય છે, તો સેવાભારી એમનું હૈયું હાથમાં ન રહે. એઓ સરકારને તાર કરે કે અમુક જગ્યામાં અમુક પૈસા સરકારે રચનિત કર્યા છે, તે આ રાહતકાર્યમાં વાપરવાની રજા આપવી જોઈએ. જંગાળમાં કુબ્રાજની વાતો જાણે ને એઓ સરકારને કુબ્રાજ પીડિતોને માટે દાવો આપવાની અપીલની પ્રસિદ્ધિ આપવા વિનંતી કરે. એ જતાવે કે રાજેન્દ્રજીને અસહ આત્મા તો લોકસેવક તરીકેનો જ હતો ને હમણાં હમણાં રાજેન્દ્રજીએ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી સદતર નિવૃત્ત થઈને લોક સેવામાં જ પોતાનો બધો સમય ગાળવાનો કરેલો નિર્ણય પશુ આ જ વાતની પ્રતીતિ કરાવશે.

ત્યારે રાજેન્દ્રજીની લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓ કઈ કઈ હતી? એમની લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓ અનેકવિધ હતી. એઓ તો બાપુ પાસે દરિદ્રનારાયણની સેવા કરવાનું શીખેલા અને તેથી જ્યાં જ્યાં મેવાનો અવકાશ હોય ત્યાં એઓ હાજર જ હોય.

રાજેન્દ્રજીને સેવાનો ચક્કસ જ્યારથી મોખરેએ એમને પોતાની લોકસેવા કરનારી સંસ્થા 'સરવન્દ્રસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી'માં જોડાવાનું કહ્યું ને લોકસેવાનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું ત્યારથી લાગેલો, ને ત્યારથી જ એમનું મન એ દિશામાં વળ્યું. પણ બાઈ વગેરેના સત્યાગ્રહથી એમનું મન એમણે રોકી રાખેલું છતાં લોકસેવાની કિંમત તો એઓ ત્યારથી સમજેલા જ.

બિહારમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપનાને માટે સરકારે એક ખીલ રજૂ કર્યું. એ ખીલની યોજના એવી ખર્ચાળ હતી, ને એમાં સરકારનું વર્ચસ્વ એટલું બધું હતું કે ગરીબ લોકો તો એનો જરા પણ લાભ લઈ જ ન શકે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાજેન્દ્રપ્રાસુને 'લાયુ' કે આપી તો જનતાનો જે પ્રાયમિક હક તે છીનવી લેવાય છે. એટલે એમણે એ સરકારી ખીલ સામે લોકોનો વિરોધ જગાડવા એ કામ ઉપાડી લીધું. એઓ તાજ જ બિહારમાં હાઈકોર્ટ સ્થપાતાં પ્રેક્ટીસ કરવા આવ્યા હતા. પણ એમની વકીલાત કરતાં એ લોકસેવકને મન આ કામ ધણું અગત્યનું હતું. એમણે એની વિરોધમાં આંદોલન શરૂ કર્યું, આ કામમાં જનતાનો સહકાર સારો મળ્યો. દરેક જિલ્લામાં સભા ભરી. નવા ખીલની હાનિકર્તા કલમો સમજાવવામાં આવી. છાપાઓમાં એમણે ઉપરાઉપરી નવા ખીલની અપાનકતા ને પ્રત્યાષાતી તત્વો દર્શાવતા લેખો લખવા માંડ્યા. અને એ રીતે જનતાનો અભિપ્રાય ફળવવા માંડ્યો. નવી યુનિવર્સિટીનો બહિષ્કાર કરવાને જનતા તત્પર બની ગઈ. બિહાર પ્રાંતીય પરિષદ બોલાવી તેમાં દરેક પક્ષના નેતાઓ સામિલ કરી દરેક જથ્થુ પાસે નવી યુનિવર્સિટીની સામે વિરોધ પોકારાવ્યો. રાજેન્દ્રપ્રાસુ ત્યાંથી ગયા કેમ્પિસમાં. ને ત્યાં કેમ્પિસના નેતાઓને પોતાના આંદોલનો વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપી, પોતાના વિરોધનું કારણ સમજાવ્યું. એ લોકોએ એ પ્રશ્નને હાથ ધર્યો, ને પરિણામે કેમ્પિસે એનો વિરોધ કરતો દરાવ પસાર કર્યો. સરકાર ઉપર આથી બદ્ધ જળરી અસર થઈ. એમણે જે કલમો સામે રાજેન્દ્રપ્રાસુને વિરોધ હતો તે કલમોમાં વિરોધીઓની સલાહ લઈને ફેરફારો કરવામાં આવ્યા, ને, એ રીતે જનતાને શિક્ષણ ધણું સુગમ અને સુમઘ્ય બને એવી સગવડો કરી આપી.

આજ અરસામાં કલકત્તામાં હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન ભરાયું.

રાજેન્દ્રબાણુ આમ તો શાળામાં વિશેષતઃ ઉર્દૂ શીખેલા તથાપિ એમણે હિન્દીનો અભ્યાસ આ વખતે સારી પેઠે કરી લીધેલો. બી. એ. માં એમણે હિન્દી લીધેલું, ને હિન્દી જોડે બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરેલી. રાજેન્દ્રબાણુની સાહિત્યસંમેલનના સ્વાગતાખ્યક્ષ તરીકે વરણી કરવામાં આવી. એમણે ઘણી આનાકાની કરી, પણ એમનું સંભળે કોણ ? એમને ઘણી મહેનત કરવી પડી. આખર સંમેલનનો ભાર એમના માથા પર આવી પડ્યો. એમણે એ ભાર સાહિત્યપ્રીત્યર્થે ઉપાડી લીધો. ને સંમેલનનું કામ સરજતાપૂર્વક પાર પાડ્યું. આમ નાનપણમાં જ એમને અખિલ ભારતીય સંસ્થાનો ભાર ઉપાડવો પડેલો.

પટણામાં એમણે, યુનિવર્સિટી બીચનું આંદોલન પૂરું થતાં, મરીબ વિદ્યાર્થીઓની સહાયતાર્થે એક ફંડ ઊભું કર્યું. કારણ આમ પણ મદદ વિના યુનિવર્સિટીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ સહ શકે એવી એમની સ્થિતિ નહોતી. બિહાર એ ઘણો મરીબ પ્રાંત હોવાથી, આ જાતની બહારની મદદની જરૂર પડતી. રાજેન્દ્રબાણુની મેવાવૃત્તિથી, જનતા હવે તો સુપરિચિત થઈ ગઈ હતી. એમણે જ્યાં ફંડ માટે વિરૂપિત કરી કે, બિહારના જાનેશરીઓએ એમને ધન આપવા માંડ્યું ને એમની ઝોળા હલકારી. આજે પણ એમના એ ફંડમાંથી અનેક મરીબ વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે.

૧૯૧૪માં બિહારમાં એક પ્રલયકારી રેલ આવી. નદીઓ ઉભરાવા માંડી. ગામોનાં ગામો રેલને લીધે તથાવા માંડપાં. લોકો ઘરઆર વિનાનાં, દોરડાંખર વિનાનાં બની ગયાં. રાજેન્દ્રબાણુની મેવાવૃત્તિ જાગી ઉઠી. જનતાને આવી સ્થિતિમાં એમનો ક્રુમળો આત્મા શી રીતે જોઈ શકે ? એમણે એક બાણુ રેલપીડિતો માટે નાણાં ઉઘરાવવાં શરૂ કર્યાં, તો બીજી બાણુએ લોકોની વચ્ચે જઈને, અનેક પ્રકારની પ્રત્યક્ષ મદદ આપવા માટે સ્વયંસેવકોની એમણે મામણી કરી.

એમની દર્દબરી વિગ્રહિત બિહારના એકેએક નવજુવાનને દીકરામાં લાગી ગઈ. ને એમના નેતાના વચને બિહારના યુવાનોની સ્વયંસેવકદળમાં ભરતી થવા માંડી. રાજેન્દ્રબાણુ અન્નની મદદ પટણાથી ઉધરાવી રેલવેસ્ટ વિરતારોમાં અન્નવર્ડેચણીમાં પહોંચી ગયા. એમણે જોયું કે લોકોના ઘરમાં જે અનાજ હતું તે સડી રહ્યું હતું. એટલે સેકેલા ચણા વગેરે તૈયાર ખાણ રાજેન્દ્રબાણુ આમજનોને વર્ડેચતા. આખો દિવસ મદદ માટે તડકા તાપમાં, એક ગામથી બીજા ગામ ફરે. ન ખાવાપીવાનાં ઢેકાણાં, વિશ્રાંતિનું તો નામનિશાન પણ નહિ, કારણ કે જેમ બને તેમ વધારે ગામોને મદદ કરવી એ મુખ્ય હેતુ ને એ હેતુ સાધવા માટે આજસને, કે વિશ્રાન્તિને સ્થાન જ ન હોય. એઓ ફરતા જાય, મદદ આપતા જાય, ને રાતે આવી રહેલે રોશનનું જે ગામ હોય તેના પ્લેટફોર્મ પર સામાન્ય ઢાંઘ નિરાશ્રિતની જેમ સૂતા. આ પ્રસંગે જ એમને લાગ્યું કે રેલપીડતો માટે ઉશું કરેલું સૈનિકદળ જો એને ઢાંઈ કાયમી સ્વરૂપ અપાય તો બિહારને ન્યારે ન્યારે સંકટ આવે ત્યારે તૈયાર સ્વયંસેવકો મળી રહે. આ હેતુથી એમણે સ્વયંસેવકોને બેઠા કરી તેમની આગળ ચેતાનો એ સંસ્થાને કાયમી કરવાનો વિચાર મૂકી જોયો. બધાએ એને વધાવી લીધો અને સ્વયંસેવકદળને કાયમી સ્વરૂપ અપાયું. બિહારમાં આમ એમણે એક કાયમી લોકસેવાની સંસ્થા બની કરી દીધી.

એ પછી માંધીજીના સંપર્કમાં રાજેન્દ્રબાણુ આવ્યા. માંધીજીની મહાન લોકસેવા જોઈ, ને એમની સેવાવૃત્તિને સહસા વેગ મળ્યો. બિહારનાં ગણનાં જેતરોમાં કામ કરતા મજૂરોની ખૂરી હાલત જોઈ, એમને માટે દિનરાત મહેનત કરતા એમણે ન્યારે જોયા ત્યારે એમને સાચી સેવાનું જ્ઞાન થયું. ત્યારે એમને સમજાયું

કે સાચી સેવા કરવા માટે કુરખાની કરવાની તત્પરતા જોઈએ. ફના થવાની તાકાત જોઈએ. ને રાજેન્દ્રબાણુએ પણ પોતાની વકીલાત તત્કાળપૂરતી તો છોડી. લોકોનાં નિવેદનો લખવામાં દિવસના સત્તર અઢાર કલાક ગાળતા ને રોજ હજારો નિવેદનો એ રીતે તૈયાર કરતા. આ વખતે એમને પીડિતજનતાના પ્રત્યક્ષ ને સંપૂર્ણ અનુભવ થયો. વીસ પચીસ હજાર નિવેદનપત્રો લખતાં લખતાં રાજેન્દ્રબાણુને એમના પ્રશ્નો પણ પૂરા અજ્ઞાસ આપમેળે જ થઈ ગયા.

ત્યારપછી તો રાજેન્દ્રબાણુ ઈંગ્લિસના કાર્યમાં લગાતાર રહ્યા. ઈંગ્લિસદ્વારા જ લોકસેવા કરવાનું વ્રત લીધું. રાજેન્દ્રબાણુની સેવાભાવનાને કંઈ સીમાડા નહોતા. એમણે માંધીજની પ્રેરણાથી હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો ને બંને ઇશમની સેવા કરવાનું શિર પર લીધું. બિહારમાં એઓ ગામેગામે રખડ્યા, હિંદુ-મુસ્લિમ બંને વચ્ચે બાઈચારો વધારવા સફળ પ્રયત્ન કર્યો. રાજેન્દ્રબાણુને એ એકતાના પ્રચારમાં માંધીજની પણ મદદ મળી. બાપુ બિહારમાં આવ્યા એમની સાથેસાથ મૌલાના મહમદઅલી ને શૌકતઅલી આવ્યા, હકીમ અજમલખાન આવ્યા, ને પરિણામે હિંદુ-મુસ્લિમ દુસ્તડો માટે અત્યંત બચકર મળ્યાના એવા બકરી-છકને દિવસે પણ હિંદુઓનું દીધ ન કુખાવ તેથી મુસ્લિમોએ ગાવની કુરખાની ન કરી. રાજેન્દ્રબાણુએ આ તકનો લાભ લઈ ખાદીપ્રચારનું કાર્ય પણ શરૂ કરી દીધું.

એ સાલમાં અમિન મહિને, બિહારના છપરા જિલ્લામાં ખૂબ વરસાદ વરસ્યો. ૨૪ કલાકમાં ૩૫ ઈંચ વરસાદ પડ્યો. આખા જિલ્લામાં પ્રવપનાં પૂર ફરી વળ્યાં. જલું જળજળમય બની ગયું. રાજેન્દ્રબાણુના મોટાભાઈ ખગર માંબળતાં જ રેલપીડિતોની સહાયાર્થે

ત્યાં પહોંચી ગયા, ને કામમાં લાગી ગયા. રેલના પાટાથી રેલનાં પાણી રોકાઈ જઈને આખું ગામ ડૂબતું હતું. લોકોએ પાણીને મામ થાય તે માટે રેલના પાટા કાપવા માંડ્યા. સરકારે પાટા કાપનાર સામે સખત હાથે કામ લેવા માંડ્યું. પણ લોકો અણુધારી વર્ષોથી જે રેલ આવી હતી તેનાથી એટલા બધા તંજ થઈ ગયા હતા કે મરણની એમને લવલેશ પણ પરવા નહોતી, ને બંદુકધારી પોલીસની સાંમે જઈ રેલના પાટા તોડવા માંડ્યા. રાજેન્દ્રબાણુએ ગામેગામનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. એક ગામ આખું જળમય થયું હતું. રેલના પાટા તોડીને જળનો માર્ગ ન થાય તો આખા ગામનો પ્રલય થાય એમ હતું. કાં તો મરણિયા બની એના પાટા કાપી પાણીને વહેતું કરવું, અથવા તો જળમાં ડૂબી મરવું એ બે સિવાય ત્રીજો રસ્તો નહોતો. રેલના પાટા કાપતાં પકડાય તોયે મોતની સજા થાય એમ હતું. રાજેન્દ્રબાણુની એમણે સલાહ પૂછી. રાજેન્દ્રબાણુએ કહ્યું, કે, રેલના પાટા કાપવા એ અત્યારે ધર્મ થઈ પડ્યો છે. એમણે એ પણ જણાવ્યું, કે પાટા કાપવા માટે પકડાય તેના બચાવની બધી બ્યવસ્થા પોતે પોતાના શિર પર લેશે એમણે પાટા તોડવા જનારને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા. એમની પ્રેરણાથી ગામલોક સમૂહમાં પાટા તોડવા ગયું. રાજેન્દ્રબાણુની સલાહથી લોકોએ પ્રથમ ચોક્કી કરતા પોલીસ સમક્ષ જઈ પોતાનો પાટા કાપવાનો ઈરિદો જણાવ્યો, ને સાથે સાથે એ કૃત્ય પાછળનો હેતુ પણ જણાવ્યો. ને, પોતે એ જનહિતના કાર્ય માટે બધું સહન કરવા તૈયાર છે તે પણ જણાવ્યું. આ માણસો પર ગોળી છોડવાની પોલીસની હિંમત ચાલી નહિ. કારણ એઓ પણ હિન્દી હતા. જનતાનું હિત અને એ સમયની વિકટ પરિસ્થિતિ પણ એઓ સમજતા હતા. ને એ રીતે રાજેન્દ્રબાણુની આગ્રાથી જનતા બયાનક રેલસંકટમાંથી બચી ગઈ. રાજેન્દ્રબાણુએ નિરાશ્રિતોને અન્નવસ્ત્રની જોગવાઈ કરી. એમનાં ઘરો ફરી વસાવવાની

વ્યવસ્થા કરી. એમના સેવાભાવથી, એમની નિસ્વાર્થવૃત્તિથી લોકો સુપરિચિત થઈ ગયા હતા. એટલે જનતાની મદદ માટે જ્યારે જ્યારે એમણે દ્રવ્યની માગણી કરી કે એમની માગણી મંજૂર થઈ જતી, એ એક મેટો કાપડો હતો. એટલું ફંડ બેગું થયું કે રાજેન્દ્રબાણુએ રેલસંકટ માટે કાપડો ફંડ કરી નાંખ્યું. એથી એ ફંડ છપરાની રેલ માટે, તે પછી સોન નદીમાં રેલ આવી ત્યારે દરબંજા જીલ્લામાં એથી થયેલા પારાવાર નુકસાન માટે એ જમા કરેલું દ્રવ્ય તાજડતોજ વાપરી રહાયું. મરીખ લોક, એમનાં માટીનાં ઘર, વધારે વરસાદ પડે તો ઘોવાઈ જાય તો તો પછી રેલનું શું કહેવું. ઘરમાં પડેલું અનાજ હોય તે પાણી લાગવાથી સડવા માટે, લોકો જુએ ભરવા માટે, ગામનાં કુતરાંએ જુખથી ભર્યાં કરે, જ્યાં જુઓ ત્યાં ઉજાડ મેદાન લાગે, ને રેલ આવ્યા પછી ગામમાં મહેરીયાનો ઉપદ્રવ થાય તે તો નહાનો. વળી, અનાજનો નાશ થવાથી ફરી વાવવા માટે પશુ સારું અનાજ મળવું મુશ્કેલ આવી પરિસ્થિતિમાં એ લોકનેતા તનતોડ મહેનત કરતા. એઓ રેલની વાત સાંભળી તરત જ મદદે ધાતા. પહેલાં તો જુખ્યાં ને તરસ્યાંને અન્નપાણીનો ને વસવાટનો બંદોબસ્ત કરે. પછી આગામી મહેરીયાની સામે ડોક્ટરોને પકડી ઝુંબેશ ઉપાડે. ત્યારબાદ વાવણી માટે સારાં બી માટેની જોગવાઈમાં પડે. આવી તો અનેક રેલો બિહારમાં આવી ને હરવખત રાજેન્દ્રમાણુ મોખરે રહેતા. એમની સેવા આમ સંપૂર્ણ રહેતી અને એકવાર એક કામમાં લાગ્યા એટલે એ કામ પૂરેપૂર્ણ સાધ્યા વિના એમને ચેન ન પડે.

રાજેન્દ્રમાણુની બિહારની સેવારીતિ હિન્દના બીજા પ્રાંતોમાં પણ અત્યંત વખણાવા લાગી. એટલે એમને બીજા પ્રાંતોમાંથી રચનાત્મક કાર્યક્રમના માર્ગદર્શન માટે આમંત્રણ ઉપરાઉપરી મળવા લાગ્યાં, ૧૯૨૨માં આવું એક આમંત્રણ આમમમાંથી આવ્યું. આસામની

મુસાફરી એમણે હજી કરી નહોતી. આસામે માલવીયાજીને આપેલું આમંત્રણ એમણે સ્વીકાર્યું. માલવીયાજીએ પોતાની જોડે આવવા રાજેન્દ્રબાણને અતિ આગ્રહ કર્યો, ને, રાજેન્દ્રબાણ માલવીયાજી જોડે આસામના પ્રવાસે હિપડચા. આસામમાં મુખ્ય પ્રશ્ન હતો અફીણનો. આસામમાં અફીણની પેદાશ સારી થતી, ને સરકારને અફીણ પરના કરમાંથી આમદાની પણ ઘણી સારી થતી. એ બદી કાઢવા માટે આસામના ગામેગામ એઓ ફર્યા. સભાઓ યોજી. લોકો પાસે અફીણ નહિ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. સભામાં પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાય, ને, ત્યાં ને ત્યાં જ અફીણ જેની પાસે હોય તે ફેંકી દેવાય. આમ આખા પ્રાંતમાં અફીણનિષેધનું આંદોલન એમણે ને માલવીયાજીએ શરૂ કરી દીધું. માંધીજીના એમને આશીર્વાદ મળ્યા. આખું તંત્ર વ્યવસ્થિત કરીને, પોતાના ગયા પછી અફીણવિરોધી આંદોલન વેગીલું બને તેની પૂરી યોજના કરીને એઓ ફરી બિહાર આવ્યા.

રાજેન્દ્રબાણે જ્યાં જ્યાં સેવાની જરા પણ શક્યતા હોય, ત્યાં તેઓ ઘુરત જ દોડી જતા. રાજેન્દ્રબાણે શાંતિએ કાપરચ છે, જે કે એમની શાંતિ તો હિન્દીના છે. ને એ રીતે એમણે પોતાની શાંતિ જોડે ધનિષ્ઠ સંબંધ રાખ્યો નહોતો. તો પણ ૧૯૧૫માં જ્યારે કાપરચ શાંતિ સંમેલનના સંચાલકોએ એમને સંમેલનના પ્રમુખ થવા વિનંતી કરી ત્યારે એ વિનંતી એમણે ત્યાં સેવાનો અવસર મળે, એ વિચારથી, સ્વીકારી. અને એમાં એમની પ્રેરણા અને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શનથી કન્યાના પિતાને પરવાળાને વાંકડો આપવાની પ્રયાના વિરોધનો અને જે વાંકડો લે તેનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ, તથા કાપરચના જે જુદાં જુદાં તડો હતાં તેમની વચ્ચે આંતરિક રોટીબેટીનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો. જે કે આ સેવા તો માગૂલી હતી, છતાં પણ એ સેવા મહત્વની હતી. કારણ કે નાના સમૂહમાં સામાજિક સુધારાઓ જલદી થઈ શકે.

આવતી સનાતનીઓ તરફથી. એ લોકો કેવિસ વિરુદ્ધ સારો પ્રચાર આ તરફનો લાભ લઈ કરી શકતા ને ત્રીજી નકતર હતી હરિજનોનાં પોતાના તરફથી. હરિજનો સવર્ણોથી ડરતા, ને આ પ્રવૃત્તિથી સવર્ણો એમનો પ્રબળ વિરોધ કરશે એમ ધારી એઓ આ પ્રવૃત્તિમાં સહાય આપતા નહિ. - પણ રાજેન્દ્રબાણની કાર્યનિકા, એમની અવિચળ શ્રદ્ધા, ને જમે તેવી મુશીમતોનો સામનો કરવાની વૃત્તિ, એ સઘળું આ કાર્યમાં એમને મદદરૂપ થઈ પડ્યું.

૧૯૩૩ની સાલ હતી. રાજેન્દ્રબાણ જોશમાં સખત બિમાર હતા. જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝીર્સા ખાતા હતા. એમને પટ્ટણની ઇસ્પતાલમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા. દાકતરોનો અભિપ્રાય હતો કે એમને તાબડોતોળ મુક્ત કરવા જોઈએ. ત્યાં એક દિવસ રાતે એમને પોતાનો ખાટલો, પાસેનું ટેબલ, આખું મકાન જાણે નાચતું લાગ્યું. એમને ધડીભર તો થયું કે એ તો સખત માંડગીને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી મનની નમળાઈનું પરિણામ હશે. પણ એમ નહોતું. ઇસ્પતાલમાં જ્યાં માણસો જ્યારે હાંફાં શાંફાં ઢોડતા લાગ્યા ને સામેના મેદાનમાં સલામતી માટે ગયા, ત્યારે રાજેન્દ્રબાણને સમજાયું કે કંઈ મહાન અકસ્માત થયો છે. એઓ પણ સલામતી માટે સામેના ચોગાનમાં ગયા. ચોગાનમાં ચોતરફ મકાનો તાંડવવૃત્ત પેલી રહ્યાં હતાં. મકાનોના પડવાના કડકડ અવાજો આવતા હતા. ત્રાસેલા લોકો બપોલક ચીસો નાંખતા હતા. પાંચ મિનિટ સુધી આ પ્રસવ-કારી ધરતીકંપ રહ્યો. બીજે દિવસે રાજેન્દ્રબાણને ખજૂર મળ્યા કે બિહારના કોઈ કોઈ પ્રદેશમાં તો એ સાત મિનિટ સુધી આવ્યો હતો. તારાજનો કંઈ પાર નહોતો. હજારો મકાનો પડી ગયાં હતાં. ધરતીમાં તડો પડી ગઈ હતી. નદીઓએ પ્રવાહ બદલ્યો હતો. ખેતરો પર રેતીનાં ઘરો જામી ગયા હતા, ને

પાકનો સદંતર નાશ થઈ ગયો હતો. લોકો ધરખાર વિનાનાં, અન્ન-વસ્ત્ર વિનાનાં બની ગયાં હતાં. આવો બયંકર ભૂકંપ હિન્દની તવારીખમાં થયો નહોતો. કુદરતના ક્રોધની બયાનક જ્વાળા સર્વબક્ષી બની હતી. રાજેન્દ્રબાણે સરકારે તુરત જ મુક્ત કર્યાં. ને લોકસેવક રાજેન્દ્રબાણે એક હાથની પથુ રાહ જોયા વિના, પોતાની બયંકર માંદગીની દરકાર કર્યાં વિના, દાક્તરોની સલાહ ને આજીજીને અવગણી કાર્યતત્પર બન્યા. તુરત જ એમણે સ્વયંસેવકોની ટૂંકડી જીભી કરી, ભૂકંપથી વધારેમાં વધારે પીડાયેલી એવી તિરહૂત જિલ્લાની પ્રજામાં મોકલી આપી. તે પછી ચંપારણ, સારણ, ફરબંગા, એમ સ્વયંસેવકો આવતા ગયા તેમ તેમ એઓ મોકલતા ગયા. રેલ-ગાડી બંધ હતી, તારવ્યવહાર પણ ખોરવાઈ ગયો હતો. તુરત જ એમણે સર્વ લોકને માન્ય થાય એવી એક સમિતિ નીમી. એમાં બીનકોંગ્રેસી લોકો પણ સારી સંખ્યામાં હતા. સરકાર પણ રાહત કાર્ય કરવા ધ્વજીતી હતી. સરકારે રાજેન્દ્રબાણે પાસે સંદેશાઓ મોકલ્યા. ને, બન્ને ફંડ એક જ હોય, ને, બન્નેની સંમતિથી એને ઉપયોગ થાય એ જાતની વિનંતી કરવામાં આવી, પરંતુ રાજેન્દ્ર-બાણે એથી કામ મુશ્કેલ બનશે તેની સરકારને પ્રતીતિ કરાવી. ને સરકારના રાહતકાર્યમાં પૂરી સહાય્ય કરવાનું વચન આપ્યું. રાજેન્દ્ર-બાણે એ બિહાર રાહતસમિતિ રચાવી. સરકારે રાહતકાર્યની શરૂઆત કરવા એક જાહેરસભા બોલાવી. રાજેન્દ્રબાણે પણ એ સભામાં ગયા ને રાહતકાર્યની વ્યવસ્થા થી રીતે યઈ શકે તેની પર બાપથ આપ્યું. ને સરકારને અગત્યની સૂચનાઓ પણ આપી. ગાંધીજી હરિજનકાર્ય અંગે મદ્રાસમાં ફરી રહ્યા હતા. એમણે પણ ફંડ ઉધરાવવા માંડ્યું ને મદદ માટે વિનંતી બહાર પાડી. દેશભરમાંથી કપડાં, અન્ન, રૂપિયા, કામળા, દવા વગેરે આવવા માંડ્યાં. જેમ જેમ વસ્તુઓ આવતી જાય તેમ તેમ એને જરૂરી સ્થળે તુરત જ સ્થાના કરી દેવામાં આવતી.

આસામમાં અહીંથી વિરોધી જે પ્રચારકાર્ય રાજેન્દ્રનાથએ કરેલું તેથી એમની પ્રતિષ્ઠા આસામમાં સારી જામેલી. આ વખતે આસામમાં ખાદી પ્રચાર માટે કોઈ ધણા સારા કાર્યકર્તાની જરૂર હતી. ગાંધીજીએ રાજેન્દ્રનાથને ત્યાં જવા આમંત્રણ કર્યો. ને ફરીવાર એઓ આસામમાં ખાદી પ્રચારાર્થે ઉપડ્યા આસામમાં ખાદી ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ હતું. રેશમી વસ્ત્રના ઉત્પાદન માટે પણ ત્યાં સારી સગવડ હતી. રાજેન્દ્રનાથએ આશામના એકેએક જિલ્લામાં પ્રવાસ કરી, સારા કાર્યકર્તાઓની ખોજ કરી. એમને લાગ્યું, કે આખો વખત કામ કરનાર કાર્યકર્તાઓને પગાર મળવી જોઈએ. અને એ કારણે, કાર્યકર્તાઓ માટે એમણે અખિલ ભારત ચરખા સંઘ તરફથી પગારની સગવડ કરી આપી. ને એ પ્રમાણે એમણે આસામમાં એક સુંદર ખાદી ઉત્પાદન કેન્દ્ર બનાવ્યું.

ગાંધીજીએ જ્યારે ૧૯૩૩માં ચરવડા મંદિરમાંથી હરિજનો માટે અનશન ક્યું ત્યારે રાજેન્દ્રનાથ જલમાથી તાજ જ છૂટીને આવ્યા હતા. એઓ એ ખબર સાંભળતાં જ સીધા ચરવડા પહોંચ્યા ને ગાંધીજી અનશન છોડે એ માટેની આજ્ઞા હવા ઉત્પન્ન કરવા એમણે ધણો અગત્યનો ભાગ લીધો. ગાંધીજી આવી કૃષિક પ્રવૃત્તિથી રાજી થાય એમ નહોતું. એઓ તો ઇચ્છતા હતા કે દેશભરમાંથી અરપૃષ્ઠતા નેસ્તનાળૂં થઈ જાય. એ જાણુની ઇચ્છા પાર પાડવા ત્યાં જ ‘હરિજન સેવક સંઘ’ નામક સંસ્થા રચવાઈ. એ સંસ્થાને ધણું કામ કરવાનું હતું. હરિજનો માટે જાહેર કૂવા, તળાવ વગેરે વાપરવાની છૂટ મળે, જાહેર મંદિરોમાં એમને દર્શનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, જે જે નાગરિક હોય સર્વજન હિન્દુઓ ભોગમે તે જાણ હરિજનોને મળે તે માટેનું આદાન જાગે, એમને માટે અલગવાસ થાય, એમને શિક્ષણની સગવડ મળે,

એમનામાં રહી એમની ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરે એવા સેવકોની જરૂર હતી. રાજ્યજીએ દક્ષિણ હિંદમાં આ કાર્ય માટે પ્રવાસે જવાનું નક્કી કર્યું, ને એમણે રાજેન્દ્રબાણની એ કાર્યમાં મદદ માંગી આવું મહાન સેવાકાર્ય હોય, રાજ્યજી જેવા અમૂલ્ય નેતાનો સાથ હોય હોય પછી રાજેન્દ્રબાણ સા માટે ના પાડે? એમણે દુરત જ એમના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. એઓ પ્રવાસે ઉપડ્યા. મક્કાનાર તો બ્રાહ્મણોનું મોટું કેન્દ્ર. ત્યાં તો સર્વથાના ને અસ્પૃશ્યતા રસ્તા જુદા સર્વથા અસ્પૃશ્યનો પડછાયો પથ ન લે. એથી જ્યાં એ સડો બહુ જોડો ને બાપક હતો એવા સ્થળમાં જવાનું એમણે પસંદ કર્યું. બન્ને મહારથીઓ મુશીબતથી ડરે એવા નડોતા. તેથી તો જ્યાં મુશીબત વધારે ત્યાં જ જવાનું એમણે મન કર્યું મફરા શ્રીરંગમનાં મંદિરો ખોલાવવા એમણે ખૂબ મહેનત કરી. પૂજારીઓ ને સંવાદોને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા. સાર્વજનિક સભાઓ બરી. અસ્પૃશ્યતાના કલંકની રૂપરેખા આપી એ પાપ ઘોઈ નાંખવા જણાવ્યું. પંડિતોને મળ્યા. તેમની જોડે વાદવિવાદ કર્યો. પણ એ મંદિરો ખુલાવવા માટે એઓ સફળ ન થયા. પણ આનું પરિણામ એ આપ્યું કે, અખિલ હિન્દ મહત્વનાં નાંદિ એવાં નાનાં નાનાં મંદિરો હરિજનો માટે ટપોટપ ખુલ્લાં મૂકવા લાગ્યાં. ને એથી આ બે જથ્થાના જીવમાં જીવ આવ્યો. નિરાશામાંથી આશા જન્મી.

રાજેન્દ્રબાણએ દક્ષિણ ભારતમાંથી પણ બિહારમાં આ આંદોલનને વેગ આપ્યો, ને બ્યવસ્થિત કર્યું. બિહારમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં મુશ્કેલી તો ઘણી આવી. એક મુશ્કેલી સરકાર તરફથી. કારણ કે સરકારને એમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિની ગંધ વારંવાર આવ્યાં કરતી. એટલે પોલીસની ડખલ ડખલે ને પગલે આવતી. બીજી મુશીબત

સ્વયંસેવકોની પણ દેશભરમાંથી દૂકડીઓ આવવા લાગી. દરેકને માટે કાર્ય પૂરતું હતું. બધા જીલ્લામાં સ્વયંસેવકોને વહેંચી દેવામાં આવ્યા.

દરેક મહદ અપનારનું નામ હપડાનું. દરેકનો વ્યવસ્થિત હિસાબ રખાતો. દરેક જીલ્લાનો હિસાબ અલગ. નાનામાં નાનો ખર્ચ પણ એમાં હોય. મને તે માણસ હિસાબ જોઈ શકે એવી સમગ્ર રાખવામાં આવી હતી.

પ્રથમ તો લોકોને રાહત આપવાની સાથેસાથ હજારો પડેલા મકાનો ખોદી એમાંથી સડતાં શબો બહાર કાઢવાનાં હતાં. એ કામ મોટે ભાગે રાહતસમિતિના કરતાં સ્થાનિક લોકોએ જ વિશેષતઃ કરવાનું હતું. છતાં રાહતસમિતિના સ્વયંસેવકો એ કામમાં સ્થાનિક લોકોને મદદ કરતા. રાહતસમિતિદ્વારા તો વિશેષે કરીને જવતા લોકોને જવતા રાખવાનું હતું. કામ ધણું વિશાળ હતું. નવાં મકાનો તૈયાર કરાવી લાખો નિરાશ્રિતોને રાહત આપવાની હતી. કૂવાઓ લાખોની સંખ્યામાં રેતીથી પૂરાઈ ગયા હતા. આથી ગામોનાં ગામો પાણી વિના તરફડતાં હતાં. તેમને પાણીની મદદ પહોંચાડવાની હતી. મંગાની ઉત્તરમાં જે જે ગામો હતાં તે બધાંની હાલત આવી જ હતી. વિધિની કંઈ કંઈ વિચિત્રતાઓ ભૂકંપને પરિણામે દૃષ્ટિએ પડવા લાગી. એક તો ખેતરોમાંથી પાણીના કુવારાઓ ફૂટવા માંડ્યા ને પાણીની સાથે-સાથ રેતી પણ નીકળે, એટલે પાણી પીવા યોગ્ય નહોતું. આથી ખેતરો રેતીથી ભરાઈ ગયાં હતાં. આખા જીલ્લાના જીલ્લા મરુભૂમિ જેવા બનવા લાગ્યા. ખાંડનાં કારખાનાંઓ નકાર્યા પડ્યાં હતાં. હલોગોનો સદંતર નાશ થયો હતો. તેને ઠેકાણે નવાં મેણુ ચાણુ કરવાની વિચારણા રાજેન્દ્રબાણુએ કરી પણ એટલા મેણુઓ લોકોને પુરા પાડવાનું કામ અશક્ય હતું. 'ટયુનવેથ' જોડાવવા માટેની સમગ્ર યર્ષ. ને

એથી પાણીની તાત્કાલિક રાહતનું કામ શરૂ થયું. ખેતરોમાંથી રેતી સાફ કરવાનું કામ શક્ય નહોતું એટલે એ કામને બદલે બીજાં શક્ય હોય તે કામમાં સ્વયંસેવકોને રોક્યા, કે, જેથી જરૂરી કામ પાછળ પૂરતો સમય ને માણસો આપી શકાય. તળાવો વગેરે ખોદકામ પણ રાહતસમિતિ તરફથી શરૂ કરવામાં આવ્યું ને એમાં એમણે સારા પ્રમાણમાં સફળતા મેળવી. નદીઓનાં પટ રેતી વગેરેને લીધે, ને જમીનની સપાટી ઉંચી થવાથી ઉંચાં બન્યાં હતાં. ને એથી રાજેન્દ્ર-બાણને લાગ્યું કે વરસાદના સમયમાં નદીઓમાં રેલ અવસ્ય આવવાની, ને તેથી એને માટે પહેલેથી સજવડ કરવી જોઈએ, ને તદ્દનુસાર એમણે રાહતસમિતિદ્વારા રેલને માટે થોડી રકમ અનામત રખાવી. ને કિનારા પર વસવાટ ન થાય એની કાળજી રાખી. આથી રેલ આવી તો ખરી પણ પૂર્વતૈયારી હોવાથી એ મોટી સમસ્યા ન ઝૂકતી ગઈ.

નિરાશ્રિત લોકો આજમુ ને પરોપજીવી ન બની જાય તે માટે એ લોકો પાસે રાજેન્દ્રબાણ કામ કરાવતા. તળાવો ખોદવાનું, નવાં કૂવાઓ ખોદાવવાનું, પડેલાં મકાનોનું ખોદકામ, નવાં મકાનોનું ચણતર, નવાં રસ્તાઓ બનાવવાનું વગેરે કાર્યોમાં સશક્ત નિરાશ્રિતોને એમણે રોક્યા, કે જેથી કાર્યની પણ સજવડ થાય ને નિરાશ્રિતો ઊભરી રહે.

વરસાદના દિવસોમાં રાહતસમિતિ મારફત સરતા અનાજની ડુકાનો ખોલવાનો પણ પ્રબંધ કર્યો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે અનાજના ભાવોમાં ઊછાળો ન આવ્યો. નવાં મકાનો માટે ગરીબોને પૈસાની મદદ પણ કરવામાં આવી.

આ બધામાં અચરજની વાત તો એ હતી કે રાજેન્દ્રબાણનું આવું અસ્વસ્થ શરીર પણ સેવાના અસહ્ય બોજમાં ટકી શક્યું. એમના શરીરને એક રીતે કહીએ તો હિની આંચ પણ ન આવી. જણે એમને

આ સેવા કરવા દેવામાં ઈશ્વરે પણ પૂરેપૂરી મદદ કરી. રાજેન્દ્રબાણુ ન જોતા રાત કે દિવસ, ન જોતા સવાર બપોર. એમને ન જોઈએ મોટર ગાડી, ન જોઈએ ખીજ કંઈ શારીરિક સગવડ. બસ ખાતા-પીવાનું, હાંધવાનું એ બધું એઓ જૂની ગયા હતા એમનું મન રાહત સિવાય બીજાના વિચારો ન કરતું. સેવા સિવાય બીજો કોઈ સૂર એમના ચિત્તતંત્રમાંથી નીકળતો નહિ. એમની મહેનત વિના બિહાર બરબાદ થઈ ગયું હોત. બિહાર આજે કમ્પે કે રજપૂતાના જેવો રણપ્રદેશ બની ગયો હોત.

જૂકંપ ને રેલ જતાં મસેરીયાનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો. એટલે એ કાર્ય બંધનું થયું. છતાં રાજેન્દ્રબાણુ અણુનમ રહીને હસતે મુખે એ કાર્ય કરતા રહ્યા.

રાજેન્દ્રબાણુની વ્યવસ્થા એટલી ઉત્તમ હતી કે એમના સ્વયંસેવકોનો જોજનખર્ચ દરરોજનો જથ્થો દીઠ બે આના આવતો. આ પરથી જાહેરકંડ કેટલી કરકસરથી એઓ વાપરતા તેનો ખ્યાલ આવશે. બે હજાર સ્વયંસેવકોએ લગભગ દોઢ વર્ષ સુધી આ રાહતકાર્ય કર્યું. ને કાર્યમાં વપરાતા પૈસા વધ્યા તેનું એમણે દ્રષ્ટ કરી, બિહારમાં ન્યારે ન્યારે કુદરતી સંકટ આવી પડે ત્યારે મદદ માટે એને અનામત રાખવું એ પ્રકારની સંગીન વ્યવસ્થા કરી.

આ રીતે આવી મોટી સેવાનું કાર્ય રાજેન્દ્રબાણુએ એકલે હાથે ઉપાડ્યું. લાખો માણસોના જીવન બચાવ્યા. દરેક જગ્યાના રાહતકાર્ય પર જાતે ઝીણામાં ઝીણી વિગતની પણ દેખરેખ રાખી.

૧૯૪૫માં રાજેન્દ્રબાણુને 'ગોસેવા સંમેલન'ના પ્રમુખ ચૂંટવા ને એમણે ગોસેવાના કાર્યમાં મન પડેલું. ને એ વિશે ખાસ અભ્યાસ કર્યો. એમણે પટણામાં બિહારની ગોસાજાના પ્રતિનિધિઓને

નિમંત્રી ગોસેવાનું કાર્ય શી રીતે વેગવંતું બને તે માટેની વિચારણા કરી ને એમાં સક્રિય સ્વયનાઓ આપી આપ્યા પ્રાંતની ગોસેવા તથા પાંજરાપોળનો એક સંઘ સ્થાપ્યો. એ સંઘની એક કચેરી સ્થપાઈ ને પટણામાં એક આદર્શ ગોસેવા સંઘ તરફથી ખોલાઈ. ગોસેવા પોતાની દેખરેખ હેઠળ રહે માટે એમના 'સદાકલ આશ્રમ'માં જ ખોલાઈ. ગોસેવાના કાર્યને ધાર્મિક નહિ પણ આર્થિક રૂપ આપવું જોઈએ એવી એમની દૃઢ માન્યતા છે. એમ માય, તો જ બીન-હિંદુઓને પણ એ પ્રશ્નમાં રસ લેતા કરી શકાય.

હિંદમાં હિંદ વિષે ઇતિહાસકારો પોતપોતાની કમુષિત ને પક્ષપાતી દૃષ્ટિથી ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં જે જુઠાણાં દેલાં છે તેનો વિરોધ ક્યો કરવાથી કંઈ વળે નહિ પણ આપણે સાચો ઇતિહાસ રચીને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવો જોઈએ. ને એ રીતે જનતાને સાચું જ્ઞાન આપણા દેશના ઇતિહાસ વિષે આપવું જોઈએ. આ એમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી એમણે હિંદના જાણીતા ઇતિહાસવિદ્ સર જહુનાથ સરકાર, શ્રી. જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર વગેરેની મદદથી ઇતિહાસ-સમિતિ સ્થાપી, ને એમની મદદથી ઇતિહાસના પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનો પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં પણ રાજેન્દ્રભાણુએ એટલી જહેમત ઊઠાવી કે એમની તબિયત બગડી.

આમ રાજેન્દ્રભાણુની સેવા અનેક દિશાઓમાં વિહરે છે. એઓ ન્યાં ન્યાં પીડિત ને દલિત માનવતા જુએ છે ત્યાં ત્યાં એને સહાય કરવા દોડી જાય છે. એમને મન ગાંધીજીની જેમ દરિદ્ર જનતા નારાયણનો અવતાર છે, ને તેથી જનસેવા એજ સાચી પ્રજાસેવા છે. એમને મન જનતા એ આરાધ્ય કે સેવ્ય દેવતા છે. રાજેન્દ્રભાણુ એટલે સેવાના જ્વલંત રંગે રંગાયેલા સાચા અને નિઃસ્પૃહી લોકસેવક.

મકરણ ૧૨ મું

સત્યાગ્રહી

રાજેન્દ્રભાણુ સામાજિક દૃષ્ટિએ લોકસેવક છે તો રાજકીય ક્ષેત્રમાં એક જ ચળદારા એમની પિછાન કરાવવી હોય તો એઓ સાચા સત્યાગ્રહી છે. ગાંધીજીનો પ્રત્યેક અનુયાયી એમના ચરણોમાં ફાઇપણુ ભતના અન્યાયને ઘરદાસ્ત ન કરવાનું શીખ્યો છે ને એ રીતે રાજેન્દ્રભાણુ પણ નાનપણુમાં જ એ જીવનમંત્ર એમની પાસે શીખ્યા છે.

વસ્તુતઃ સત્યાગ્રહ સંગ્રામ શરૂ થયો ૧૯૨૦માં ગાંધીજીની સરદારી હેઠળ પણ એ સંગ્રામ રાજેન્દ્રભાણુએ તો વ્યક્તિગત રીતે કષારનોય શરૂ કરી દીધો હતો. એઓ કલકત્તાથી પટણા વડીલાત કરવા આવ્યા, ત્યારે જ પટણા યુનિવર્સિટી ખીલ ને જનતાવિરોધી હુલ્લું, તેની સામે પેલો અસહકારનો ને સત્યાગ્રહનો પોકાર ફાઇએ પણ કયો હોય તો તે રાજેન્દ્રભાણુએ. એમણે એ ખીલમાં બિહારની ગરીબ જનતાનો ઉપહાસ જોયો. ને, એમને લાગ્યું, કે એ અન્યાય ફાઇ પણ સન્માની બિહારી ઘરદાસ્ત ન કરી શકે એથી એમણે એ ખીલનો વિરોધ ઉપાડી લીધો ને સત્યાગ્રહજનના મોરચા માડ્યા. હાપાઓ, બહેરસબાઓ વગેરેથી એમણે વાતાવરણને ગરમ કરવા માડ્યું. ને એમાં એમણે શરૂઆતમાં તો ફાઇનીય

મદદ વિના એકલે હાથે જ એ મહાભારત આંદોલન ઉપાડ્યું. દરેક જગ્યામાં સભા ભરી, દરેક સરંચાદ્વારા વિરોધ કરાવ્યો, અને પોતાના પ્રાંતમાં પ્રવળ વિરોધ જગાડી એઓ પહોંચ્યા કેંગ્રેસ પાસે. અને કેંગ્રેસ પાસે પણ આ ખીલવિરોધી ઠરાવ પસાર કરાવડાવ્યો. ને એ રીતે એમણે સરકારનો મજબુત સામનો કરી પોતાના જીવનમાં સત્યાગ્રહનાં મંડાણ કપાં. આ સત્યાગ્રહમાં એમને અણુધારી હતેહ મળી. સરકારે એ ખીલવિરોધીઓને તેમનો એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનું કહ્યું. ને એ ખીલની જે જે કલમેનો વિરોધ એઓ કરતા હતા, તે તે કલમે એમાંથી દૂર કરવામાં આવી. આમ એમણે જીંદગીની શરૂઆત સફળ સત્યાગ્રહથી કરી.

આ પછી જ્યારે એમણે ચંપારણમાં બાપુજીની સત્પને માટે જેલમાં જવાની તૈયારી જોઈ, જ્યારે બાપુજી પોતાને જે સાચું ધાગે તેને માટે મને તે કુરબાની કરવા તૈયાર થાય છે એ પ્રત્યક્ષ જોયું ત્યારે એમને સત્યાગ્રહની સાચી સમજ પડી ને બાપુજી પછી ચંપારણમાં કાર્ય કરતાં જેલમાં જવું પડે તો જવાની સંપૂર્ણ તૈયારી બતાવી.

સાચા સત્યાગ્રહીનું એક લક્ષણ તે શિસ્ત છે. પોતે બલે અમુક વાતમાં માનતા ન હોય તો પણ શિસ્તને ખાતર એઓ અને સ્વીકારતા. ૧૯૨૦માં જ્યારે સત્યાગ્રહ શરૂ થયો, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ શાળા ફેલેજે છોડે ને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થાય એમાં એમની સંમતિ નહોતી. છતાં એમણે જ્યારે સત્યાગ્રહજંગમાં જંપલાવ્યું ત્યારે એમણે વિદ્યાર્થીઓને શાળા ફેલેજ છોડવાની હાકલ કરી એટલું જ નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય શાળાની ને વિદ્યાપીઠની સ્થાપના પણ કરી ને એ સરંચાને પગમર બનાવવા માટે એમણે તનતોડ મહેનત પણ કરી. એજ અરસામાં એમણે સત્યાગ્રહમાં

ભાગ લેવાનું નહીં ક્યું. ને તે મુજબ પોતાની વકીલાતનો ધીકતો ધંધો શરીરપરનું મેલું વસ્ત્ર કાઢીને ફેંકી દે એટલી આસાનીથી એમણે એ સરકારની સુલામીનું પ્રતીક કમારી દીધું. એઓ પોતે તો એમાં જોડાયા પણ પોતાના બાઈને સરકારી ખિતાબ છોડવા પ્રેયો. વિદેશી ભાષના બહિષ્કારનું શસ્ત્ર હાથમાં લીધું. મલનિષેધનો ને હિંદુ-મુસ્લિમ એકબેનો પ્રશ્ન ઉપાડી, જે જે એમને સત્ય લાગ્યું તેનો વિના સંકેતે ને વિના ડરે એનાં પરિણામો મારે પૂરતી તૈયારી કરીને પ્રચાર કરવા માંડ્યો. જલ્દીયાંવાળા દિન સામે એમણે સ્થળે સ્થળે વિરોધસભાઓ ગોઠવી, ને સભામાં સરકારની દમનનીતિનો જોરદાર શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો, ને એવી જુલમી સરકારને નાજુક કરવા જનતાને હાકલ કરી. પટલામા એમણે રોલેટ એક્ટ વિરોધી છઠ્ઠી એપ્રિલે એવી હડતાલ ચોજી કે આખા સહેરમાં પરિણામની પરવા ન કરતા એકેએક નાનીમોટી દુકાનો બંધ રહી, પછી એ હિંદુની હોય યા મુસ્લિમની.

આ વખતે ગાંધીજીએ દરેક સત્યાગ્રહી મારે એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર તૈયાર ક્યું કે જમે તેવા વિષમ સંજોગોમાં પણ એ અહિંસાત્મક જ રહેશે. લોકોએ એના પર ખૂબ ટીકા કરી છતાં, ગાંધીજી મક્કમ રહ્યા. પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર બિહારમાંથી પ્રથમ સહી કરનાર રાજેન્દ્રપ્રાણુ હતા.

સત્યાગ્રહ સર ચયો. રાજેન્દ્રપ્રાણુ જીલ્લામાં ફરતા રહ્યા એવામાં એઓ ફરતા ફરતા આરા પહોંચ્યા. આરામાં એમના પર જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ નોટીસ બેઠાવી કે નવથી પાંચ વાગ્યા સુધી એમણે કોઈપણ સરખસ કે સભામાં ભાગ ન લેવો. રાજેન્દ્રપ્રાણુ એ દુકમનો ભંગ કરનાર હતા, છતાં એ વખતનાં કોમેસના સિસ્ટ મુજબ

એમણે મત્યાહ માટે કેંગ્રેસની સંમતિ લેવી જોઈએ. આથી એમણે તુરત જ સંમતિ મંગાવી ને સંમતિ મળશે જ એમ માની જેલયાત્રાની તૈયારી કરી સંમતિની રાહ જોતા ગેઠા. હિતર આળ્યો. પણ એમણે મંગાવેલી સંમતિ મળી નહી. કારણ કે કેંગ્રેસે હજી અધિકૃત રીતે સત્યાગ્રહનાં મંડાણ ક્યાં ન નહોતાં. રાજેન્દ્રબાણુ સાચા સત્યાગ્રહીની જેમ તુરત જ હુકમ માથે ચઢાવી આરાધી ચાલ્યા ગયા.

આ પછી તો અધિકૃત રીતે કેંગ્રેસે સત્યાગ્રહ જાહેર કર્યો. ને, જે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, અહિંસા, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકત્વ, અને ખાદી અપનાવે તથા વિદેશી વસ્ત્રોનો બહિષ્કાર કરે, તેને સત્યાગ્રહની રજા આપવામાં આવતી. રાજેન્દ્રબાણુએ સત્યાગ્રહીઓ તૈયાર કરવા માંડ્યા. કેંગ્રેસના સ્વયંસેવકદળમાં જોડાયા. જાહેર વિનંતીપત્ર પ્રગટ કર્યું, ને છડેચોક સત્યાગ્રહીઓની ભરતી શરૂ કરી. બિહારમાં મોઢા પાપા પર ધરપકડ શરૂ થઈ. રાજેન્દ્રબાણુની ધરપકડના દિવસે હવે ગણાઈ રહ્યા હતા પણ એમની ગિરફતારી થઈ નહિ.

એવામાં ૧૯૨૩માં નાગપુરમાં અમુક ગોરાઓના હતામાં રાષ્ટ્રીય મંડા જોડે ન જવાય એવો પ્રતિજ્ઞ કાઢવામાં આવ્યો. આ પ્રજા નાગપુરનો નહોતો એ પ્રત્યેક હિન્દુબાપી રૂપ લીધું. ને આખા હિન્દનાં સત્યાગ્રહીઓને નાગપુર આવી મંડાની ઈજ્જત બચાવવા હડવા આવવાની હાકલ પડી. શેઠ જમનાલાલજીએ સત્યાગ્રહની સરદારી લીધી હતી. એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા હતા. એટલે એમનું સ્થાન સરદાર વલ્લભભાઈએ લીધું. હિન્દભરમાંથી સત્યાગ્રહીઓની ટૂંકડીઓ આવવા માંડી. મંડા માટે કુરબાની કરવા પડાપડી થઈ રહી હતી. રાજેન્દ્રબાણુએ તુરત જ પોતાનું નામ મોકલાવ્યું, ને એઓ સ્વયંસેવકોની એક ટુકડી લઈને નાગપુર પહોંચ્યા. નાગપુરમાં સરદારની

જોડેના એમનો સબધ ધનિષ્ઠ બન્યો. રાજેન્દ્રબાણુ જેલમાં ન જાય પણ પોતાની જોડે રહી, વ્યક્તિયના કારે એવો સરદારે હુકમ આપ્યો એટલે રાજેન્દ્રબાણુ એમની જોડે છેક છેવટ સુધી રહ્યા. તે આખરે જે સમાધાન થયું તેમાં પણ એમણે ધણો મહત્વનો ભાગ બજાવ્યો.

બિહારમાં ખેતીયા નામના એક નાના દેશી રાજ્યમાં દેશી રાજ્યના અધિકારીઓએ કોંગ્રેસવાદીઓ પર ગાંધીજીને આરામ થાય તે માટે પ્રાર્થના સભામાં જવા હુકમનવારે આવેલું હતું. તે માટે લાઠીપ્રહારો કર્યા, રાજ્યના બજારમાંથી આના વિરોધમાં વેપારીઓએ તથા હુકમનવારોએ હુકમનો જીલાવી લીધી. સત્યાગ્રહના મોરચા મંડાયા, રાજેન્દ્રબાણુ ત્યાં પહોંચી ગયા. એમણે પરિસ્થિતિનું બારીકાઈથી અવલોકન કર્યું ને બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસસમિતિની બેઠક બોલાવી. ખેતીયા રાજ્ય સામે સત્યાગ્રહની તૈયારી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. રાજેન્દ્રબાણુએ જાતે, સત્યાગ્રહીઓની પહેલી દુકડી લઈ જવાની તૈયારી કરી. પણ ત્યાં તો મામલો બમડો એમ પારી સરકાર જ વચમાં પડી. ને લોકોની મામણીઓ રાજ્યે સંતોષી, અને જે અમલદારો કોંગ્રેસવાદીઓનું અપમાન કરવા માટે કારણશૂલ હતા તેમને ખરતરક કરાવ્યા.

૧૯૨૭માં હિન્દને રાજકીય સુધારાઓ આપવા માટે સિદ્ધીશ પાક્ષીમેન્ટ તરફથી સર જોન સાયમનના પ્રમુખપણા હેઠળ એક કમીશનની નિયુક્તિ થઈ. કોંગ્રેસે એની મદાસની બેઠકમાં એ કમીશનનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાનો અને એની સામે વિરોધી દેખાવો કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણયનુસાર એ કમીશન જે દિવસે મુંબઈ આવ્યું તે દિવસે કાળા વાવટાઓ લઈ કોંગ્રેસવાદીઓએ પ્રચંડ સરખસ કાઢી 'સાયમન પાછો જા'નાં સૂત્રો પોકારી એમને લગાડે આપ્યો. એ પ્રમાણે એ કમીશન

ન્યાં ન્યાં ગયું ત્યાં ત્યાં કાળા વાવટાનું સરઘસ અને 'સાયમન પાછો જા'ના પૂકારોથી નવયુવાનો અને જાકારો દેતા ને તેને અંગે જામેજામ બહિષ્કાર કરનારાઓની પોલીસ જોડે અયડામણ થતી. એમ કરતાં કમીશનની પટથાની તારીખો નક્કી થઈ. એ કમીશનને જાકારો આપવા પટથામાં એક સભા બોલાવી. એ સભામાં સાયમન કમીશનનો બહિષ્કાર સંપૂર્ણ રીતે શી રીતે થઈ શકે તેની વિચારણા કરવામાં આવી. ને વ્યવસ્થિત યોજના પશુ થઈ. રપેસ્યલ ટ્રેન કે જેમાં એ ગોરાઓનું કમીશન આવવાનું હતું ત્યારે બધા નેતાઓ કાળા વાવટા લઈ તેમને જાકારો આપવા જાય તે નક્કી થયું. સરઘસનો માર્ગ નક્કી થયો. પંજાબ ને સમુક્ત પ્રાંતમાં વિરોધ કરનારાઓ પર લાડીઓ ચાલી હતી. લોહીની નદીઓ વહી હતી અને માયાં પશુ ફાટ્યાં હતાં. પટથામાં પશુ બધા નેતાઓએ એની તૈયારી રાખી. ને મરણિયા થઈ હિન્દો. 'ચલે જાવ'નો પૂકાર સંભળાવવા ગામલોક નીકળી પડ્યા. આખું પટથા શહેર ઊલટી પડ્યું હતું. માનવમહેરામણ ઊભરાયો હતો. 'સાયમન ચલે જાવ'નાં સૂત્રો ગમનને ભેદતાં હતાં. રાજેન્દ્રપ્રાણુનો અંદાજ હતો કે સવારે બહુ બહુ કંકડતી શિયાળાની ઠંડીમાં દરોક હજાર લોકો આવશે. પણ, એને બદલે ચાળીસ હજાર લોકો એકઠા થયા હતા. લોકો તરફથી ઠોઈ પણ ગેરતર્તન ન થાય તે માટેની સૂચનાઓ રાજેન્દ્રપ્રાણુએ આપી હીધી હતી પોલીસનો વડો અમલદાર આવ્યો. રાજેન્દ્રપ્રાણુને મળ્યો. એણે નિખાલસતાથી રાજેન્દ્રપ્રાણુને જણાવ્યું કે એ ઇચ્છતો ન હતો કે પોતાને બદનામ થવું પડે. એણે કંઈ માર્ગ કાઢવા જણાવ્યું. એણે સૂચવ્યું કે રસ્તાની એક બાજુ બહિષ્કાર વાળા હિમા રહે. બીજી બાજુ સહકાર કરવા વાળા વફાદાર લોકો હિમા રહે રાજેન્દ્રપ્રાણુએ તોફાન ન થાય એ માટે

એ સૂચના મંજુર રાખી. ને તુરત જ સ્વયંસેવકો મારફત એ સૂચનાની જાહેરાત થઈ. ને ચાંત રીતે વિરોધીઓ રસ્તાની એક બાજુ યઈ ગયા. લોકોની આ સિસ્ત જોઈ પોલીસ અમલદારે રાજેન્દ્રબાજુને મુખારકબાદી આપી. લોકો તરફથી કથુંબ ગેરવર્તન થવાનું નથી તેની બાંધધરી રાજેન્દ્રબાજુએ આપી. રસ્તાની સામી બાજુએ પચીસત્રીસ જાડૂતી માણસો કમીશનનું સ્વાગત કરવા ઉભા હતા. તો આ બાજુએ વિરોધીઓ હજારોની સંખ્યામાં હોવા છતાં એવા સિસ્તબદ્ધ હતા કે આ પ્રસંગે જરા પણ અજુગતો બનાવ ન બન્યો એટલું જ નહિ પણ તેઓ એવી રીતે વત્યા કે સામી બાજુવાળા તરફ પણ સિસ્તબદ્ધ સૈનિકોની જેમ વત્યા તેમજ તે લોકોનું અપમાન થાય એવાં કયાં સૂત્રો પૂકાયાં નહિ !. સૂત્ર એક જ હતું, 'સાધન પાછો જ'. કમીશન આજુ. ગગનમેદી 'પાછો જ'ના અવાજથી વાતાવરણ માથુ ઊઠ્યું. કાળા બળેથી આકાશ છરાયું. વાતાવરણ ગભીર થયું, છતાં શાંતિથી બહુ કામ પર પડ્યું જનતાએ સેવેલી ભીતિ ખોટી પડી. ન થયો લાડીમાર, ન વહી રક્તધારા, ન યઈ ઢાઈની ગિરફતારી અને સઘળું શાંતિથી પસાર થયું. અને આને બધો યશ રાજેન્દ્રબાજુની વ્યવસ્થાશક્તિ, વિવેકશુદ્ધિ, દીર્ઘદર્શિતા, ધૈર્ય અને મુશ્કેલીમાં આસાનાથી કામ લેવાની આવડત વિગેરે ગુણોને મુખ્યતઃ આભારી હતો.

ત્યારબાદ એ વર્ષે આવી ૧૯૩૦ની ઐતિહાસિક કાયદે બંગની કાન્તિ. લાહેર ઢાંગ્રેસ કે જેમાં સ્વાતંત્ર્યનો દરવા થયો તેમાં બીમારીને કારણે રાજેન્દ્રબાજુ ભાગ ન લઈ શક્યા. પણ 'યુદ્ધનું રણશીયું' વાગે ત્યારે એના જેવો વીર કઈ ઘરમાં બેસી રહે કે ? કે વાગ્યો ને ધરો લડવૈયો જાગ્યો. એ અમદાવાદમાં કાયવાહક સમિતિની બેઠકમાં ગયા. દાંડી કૃત્ય વખતે બાજુને જંજુસર

આગળ મળ્યા. ગુરૂમંત્ર ને નિમક સત્યાગ્રહનું ખીજ લાવી જિહારની ભૂમિમાં રોપ્યું. જિહારને દરીયાકાંઠા નથી, છતાં ગેરકાયદે મીઠું પકવવાનું ઠેરઠેર શરૂ થયું. રાજેન્દ્રબાણુએ બધી વ્યૂહરચના કરી. જિહારમાં ગિરફતારીઓ શરૂ થઈ. રાજેન્દ્રબાણુએ દરેક નેતાએ ક્યાં ક્યાં સત્યાગ્રહ કરવો તે નક્કી કર્યું. ને એ કામ સાંગોપાંગ પાર પડ્યું.

રાજેન્દ્રબાણુએ જિહારનો પ્રવાસ નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં આરંભ્યો. ગાગેગામ સભા ભરતા. સામુદાયિક મીઠાના કાયદાનો ખંમ કરાવતા ને એ રીતે આખા જિહારને એમણે ચેતનમય બનાવી દીધું.

રાજેન્દ્રબાણુ અંદરના બાગમાં પ્રવાસ કરી પટણા આવ્યા. ત્યાં ખગર પડી કે જનતાના એક પ્રચંડ સરથસને પોલીસે રોકી રાખ્યું છે. ને સત્યાગ્રહીઓ રસ્તા પર બેઠા બેઠા ગીતો ગાય છે. રાજેન્દ્રબાણુ ત્યાં ગયા. લોકો એમને જોતાં જ ઊભા થયા. રાજેન્દ્રબાણુએ પરિસ્થિતિ જાણી લીધી ને કહ્યું કે પોલીસનો દુકમ માન્ય ન રખાય. તમે અડગ રહેજો.

પોલીસના વડાએ રાજેન્દ્રબાણુને બોલાવ્યા. સાચા સત્યાગ્રહીની જેમ એઓ ત્યાં ગયા. પેલાએ કહ્યું, “બાણુજી ! તમે આ લોકોના નેતા છો. તમે એ લોકોને સમજાવો કે અહીંથી એઓ ખસી જાય. નકામા શા માટે આ તોફાન લઈ બેઠા છે ?”

રાજેન્દ્રબાણુ કહે, “અમને કહો છો તે ધર્તિજ તો તમે લઈ બેઠા છો. તમે ચાલી જાઓ એટલે સરથસ એને સ્થાને શાંતિથી ચાલી જશે. સરથસ કંઈ ચોવીશ કલાક થોડું ફરવાનું છે !”

“જો એ લોકો નહીં વીખેરાય તો એનું પરિણામ બહુ ખૂટું માવશે. માટે તમે એમને હજીય સમજાવો.”

“ એ લોકો ડરે એવા નથી. એ તો લાડી, બંદૂક, 'તોપગોળા' બધા માટે તૈયાર છે. કુરબાની કરવા નીકળેલા એમ બીવાના નથી. ”

“ તો કંઈ થાય તો એની જવાબદારી આ લોકોના નેતા તરીકે તમારી જ રહેશે. ”

“ તે તમે મને શું ડરાવવા માગો છો? જવાબદારી લાડી મારનારની કે બંદૂક ફેડનારની, મારી નહીં હું તો લોકો તરફથી કોઈ પણ જાતની હિંસા ન થાય તેને માટે જવાબદાર, ખીજા કશા માટે નહીં. ”

“ એ હું કંઈ ન સમજું. હું તમને અહીં કલાકનો વખત આપુ છું. એટલામાં જે કંઈ કરવું હોય તે કરો. ”

રાજેન્દ્રપ્રાણુને થયું કે એમણે સરખસના મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓની સલાહ લેવી જોઈએ એ લોકોને જાણી વાત કરી, બધા કહે, “ આપની આગ્રા જે હોય તે અમે કરવા તૈયાર છીએ. ” રાજેન્દ્રપ્રાણુએ તો ક્યું કે, હકમ તો કોઈ પણ રીતે મનાય નહીં, પણ સરખસના દરેક જણને આનું પરિણામ શું આવશે તેની ચેતવણી આપી દેવી જોઈએ, કે જે એને માટે તૈયાર ન હોય તે બાગી જાય. રાજેન્દ્રપ્રાણુની વાત માન્ય રાખી સરખસમાં બાગ લેનારા દરેકને લાડી, બંદૂક મગેરેની ચેતવણી આપી. પણ એક પણ જણ ત્યાંથી ખસ્યું નહીં. અહીં કમાક થયો ઘોડેસવારો આવ્યા, ઘોડેસવારોને ઘોડા દોડાવવાનો હકમ અપાયો લાડીમાર થયો ગિરફતાગીઓ થઈ. હજારોની સંખ્યામાં લોકો ઘાયલ થયા.

પોલીસ વીખેરઈ એટલે પાંચ પાંચ જણના સમૂહમાં સત્યા-મહીઓએ સરખસ કાઢી જવું એમ રાજેન્દ્રપ્રાણુએ નક્કી કર્યું. એક જથ્થો નીકળે તેને ગિરફતાર કરવામાં આવે કે ખીજો જથ્થો

નીકળે. તે ગિરફતાર ચાપ કે ત્રીજો નીકળે. એમ ક્યાં સુધી તો ચાલ્યું. એપ્રિલ મહિનો હતો. તાપ તો કહે મારું કામ. છતાં સત્યાગ્રહીઓ ડગતા નહોતા. દરેક જથ્થો રાજેન્દ્રગાંધીની પ્રત્યક્ષ દેખરેખ રીતે જ તૈયાર થતો, ને મોકલાતો. રાજેન્દ્રગાંધીને એકેએક પોલીસ ઝોનએ એટલે એમને લાડી મારવાની કાઈ હિંમત ન કરે પણ બીજાને તો પોલીસ પીટતી, લોહીપુકાણું કરતી. આમ દિવસો સુધી ચાલ્યું. એવામાં ઇસ્ટરના તહેવારો આવ્યા. રાજેન્દ્રગાંધીને યુદ્ધ એ તો ધર્મયુદ્ધ હતું. ઇસ્ટર ખ્રિસ્તીઓનો તહેવાર હતો. તેથી ખ્રિસ્તીઓને સત્યાગ્રહને લીધે એમના ધર્મકાર્યમાં ખલેલ ન પડે એ હેતુથી એમણે સત્યાગ્રહ તત્કાળ પૂરતો મોકુફ રાખ્યો. ને એ પ્રમાણે જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને જાણ કરી. મેજિસ્ટ્રેટ એમને આ બાબતમાં મળવા બોલાવ્યા. રાજેન્દ્રગાંધી મળ્યા. ને પરિણામે રાજેન્દ્રગાંધી વિજયી થઈને આવ્યા. પોલીસ જથ્થાને નહીં રોકે એમ નહીં થયું, ને એ પ્રમાણે નિર્વિધે પાંચ પાંચની ટૂંકડીઓ ગઈ.

આ જ અરસામાં રાજેન્દ્રગાંધીએ વિદેશી વસ્ત્રના બહિષ્કારનું કાર્ય હાથપર લીધું. વિદેશી વસ્ત્રના વેપારીઓને બોલાવી તેમની કાપડની ગાંસડીઓને સીલ કરવાનું નહીં કર્યું. વેપારીઓ સંમત થયા. એમાં સંમત ન થયા તેમની ફકાનો પર સ્વયં-સેવકોની ચોકી મોકલી લીધી. સ્વયંસેવકો જેમ જેમ ગિરફતાર થતા જાય તેમ તેમ જનતાનો રોષ વેપારીઓ પર વધતો જાય. ને વેપારીઓ રાજેન્દ્રગાંધી પાસે આવી પોતાની ગાંસડીઓને સીલ મારવાની વિનંતી કરે. આમ થોડા જ દિવસોમાં વિદેશી વસ્ત્રનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર ચોળ્યો.

બિહારના વીરપુર જિલ્લામાં એક નવા પ્રકારનો સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. મલનિયેધની સાથેસાથ લોકોએ ગાંધીની ફકાનો પર

પણ ચોક્કસ શરૂ કરી દીધી. ત્યાં કોંગ્રેસનો આશ્રમ હતો. આશ્રમમાંથી સ્વયંસેવકો રોજ દુકાને ચોક્કસ કરવા જવા માંડ્યા. માંજની દુકાનવાળાઓએ પોલીસની મદદ લીધી. એટલે પોલીસે આવી શાંત બેઠેલા સ્વયંસેવકોને મારઝૂક કરવા માંડી. એટલેથી સતોષ ન થતાં પોલીસે બળજબરીથી આશ્રમનો કબજો લીધો. ને આશ્રમની બધી ઘરવખરી ફેંકી દીધી. લોકો પોલીસના વર્તનથી ઉશ્કેરાયા. એમણે ઝડપે લઈ સૂત્રો પોકારતાં પોકારતા આશ્રમ આગળ સરઘસ લઈ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પોલીસે એક ટૂંકડીને ગિરફતાર કરી, એટલે બીજી ટૂંકડી આવી. એને ગિરફતાર કરી. ચારપાંચ દિવસ સુધી આ કાર્યક્રમ ચાલ્યો, પછી પોલીસે ગિરફતારીને છાડીને અંશરો લીધો, ને મારપીટ કરવાં માંડી રાજેન્દ્રબાબુને પણ ચારેક સપ્તત ફટકા પડ્યા. પણ એટલામાં તે એક સ્વયંસેવકે આવી એમના ફટકા પોતે ઝીલી લીધા રાજેન્દ્રબાબુ તે પછી પટખા ગયા. એ સત્યાગ્રહ ગાંધી અરવીન સમજૂતી થઈ ત્યાં સુધી ચાલ્યાં કર્યો.

ગાંધીજી ગોળમેજીમાં બસા ને ત્યાંથી પાછા આવ્યા તે દરમિયાન સરકારનું બંધકર હમનચક સારાય દેશમાં ફરી વળ્યું. ગાંધીજી આવતાં વેંત જ આખા દેશમાં સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરવી પડે એ જાતનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું હતું રાજેન્દ્રબાબુએ બિહારને આગામી સત્યાગ્રહ માટે તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. ગાંધીજી આવ્યા. કાર્યવાહક સમિતિની સભા મળી. રાજેન્દ્રબાબુ પણ ત્યાં ગયા સરકારની તૈયારી પૂરી હતી. રાજેન્દ્રબાબુએ ત્યાંથી પાછા ફરતાં વેંત જ બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસ સમિતિની બેઠક મળે તે માટેની રચના કરી રાખી હતી. એમણે પાછા

ફરતાં રસ્તામાંથી જ બિહાર પ્રાંતીય સમિતિની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને તાર કરી તાડીદની બેઠક બોલાવી. સભ્યો આવ્યા. બેઠક ભરી. બૃહસ્પતિ કરી. બિહારમાં સત્યાગ્રહ ક્યા સ્વરૂપમાં કરવો તે નક્કી કર્યું. તે બધા વીખેરાતા હતા તેવામાં પોલીસ આવી પહોંચી તે રાજેન્દ્રબાણુને ગિરફતાર કર્યા.

જેલમાંથી સજા ભોગવી રાજેન્દ્રબાણુ છૂટ્યા. છૂટીને અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કામે લાગી ગયા. પણ સાયોસાય સત્યાગ્રહને 'આગળ ધપાવવાનું' કામ પણ કરતા હતા. કારણ એઓ કોંગ્રેસના સરમુખત્યાર હતા. સત્યાગ્રહ આદેશન માટે સ્વયંસેવકોની ભરતી કરતા, બૃહસ્પતિ કરતા. આ બધા માટે એઓ પૈસા ઉઘરાવવા કલકત્તે ગયા. ત્યાં થોડા રૂપિયા ભેગા કર્યા તે પટણા આવ્યા. બિહારના કામ માટે આચાર્ય કૃપાલાલજીને પણ પૈસાની જરૂર હતી. રાજેન્દ્રબાણુએ એમને બલામણુપત્ર આપી કલકત્તે મોકલ્યા. આચાર્ય રસ્તામાં ગિરફતાર થયા. એમની પાસેનો પત્ર મળ્યો એટલે રાજેન્દ્રબાણુ જોઓ આચાર્યનો મુકદ્દમે સાંભળવા આવ્યા હતા ત્યાં જ એમને પણ ગિરફતાર કર્યા.

આમ રાજેન્દ્રબાણુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં સત્યાગ્રહી છે. એમનો સત્યાગ્રહ એટલે જીવનમગારોનો સામનો. એથી જ બ્રિટીશ સત્તાનત સામે હોય કે યુનિવર્સિટી બીચ સામે હોય, બેતીયા જેવા નાનાં રાજ્ય સામે હોય કે ગળીના ગોરા કારખાનાદાર સામે હોય-પણ એ હરેકમાં રાજેન્દ્રબાણુએ પાહોળ કરીને, એકનિષ્ઠાથી અને શુદ્ધ ભાવનાથી સત્યાગ્રહી તરીકે ઝુકાવ્યું છે. એમણે ૧૯૧૯ પછી આપણે ત્યાં જે જે સત્યાગ્રહ જંગો થયા તે બધામાં સક્રિય અને ધણો આગળ પડતો ભાગ લીધો છે અને એક સાચા સત્યાગ્રહી તરીકે નવસંત પરંપરા બિભી કરી છે. એઓ સત્યાગ્રહી તરીકે ધણાખરા

વિનયી નીવડ્યા છે. વીરપુરમાં ને જેતીયામાં, પટણામાં કે
યુનિવર્સિટી ખોલમાં એઓ વિનયમાળ પહેરીને જ પાછા ફર્યા છે.
અને એમના આ સત્યાગ્રહસંગ્રામમાં સરખાતથી અંત સુધી
એમનાં દાસ ને તલવાર સત્ય ને અહિંસા જ રહ્યાં છે અને એ
અમોઘ યજ્ઞોનો એમણે ધણી ફલજતાથી તથા વિવેકબુદ્ધિથી
ઉપયોગ કરી હિન્દના રાજકીય આંદોલનમાં એક અનન્ય પ્રકારનો
રસ આપ્યો છે. રાજેન્દ્રબાણુ એટલે એક આદર્શ, અણુનમ અને
સફળ સત્યાગ્રહી.

પ્રકરણ ૧૩ મું

સાહિત્યકાર

રોજેન્દ્રબાણુ રાજકીય નેતા તરીકે જાણીતા છે, રચનાત્મક કાર્યકર્તા તરીકે જોડલા વિખ્યાત છે તેટલા જ જાણીતા એઓ સાહિત્યજગતમાં છે. એઓ બહુશ્રુત છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં હમેશાં પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવનાર વિદ્યાર્થી તરીકે તો મહાન હોય જ. પણ એમણે બાળપણથી જ એમની લેખનપ્રવૃત્તિ શરૂ કરેલી. હિંદી સાહિત્ય સંમેલન જોડે એમનો સંબંધ કેંગ્રેસ જોડેલો પૂરાણો છે. બાળપણમાં ઉર્દૂશિક્ષણથી શરૂઆત કરી એઓ પછી હિંદીમાં દિક્ષિતરૂપી ધરાવતા ચયેલા ને બી. એ. મા એમણે હિંદી લીધેલું. આમ ઉર્દૂ, હિંદી બંનેમાં એઓ એકસરખી આસાનીથી લખી શકતા. સંસ્કૃત નિશાળના એક બે વર્ગોમાં શીખેલા. ને પછીથી એમની બીજી ભાષા ફારસી હતી. ફારસીમાં એઓ હમેશાં નિશાળ તેમજ કોલેજમાં પ્રથમ રહેતા. ને, તેમ છતાં, બી. એ. માં આસાનીથી એઓ હિંદીમાં ઉચ્ચ વર્ગ લાવી શક્યા.

નાનપણમાં એમને રામાયણના બહુ પ્રબળ સંસ્કાર પડેલા. એમની માતા દુલ્હસીકૃત રામાયણ વાંચતાં. ને એઓ ખૂબ રસથી એ કથાનું શ્રવણ કરતા. આ શ્રવણ વખતે દુલ્હસીદાસ માટે એમના મનમાં ભક્તિભાવ પેદા ચયેલો. ગામમાં પણ રામાયણ પુરાણીઓ

ગાતા તે એઓ રસપૂર્વક સાંભળતા, ને, એમની કલ્પનાઓ બિહારમાંથી ઊડી, રામાયણકાળમાં પહોંચી જતી. ત્યાં રાવણ સીતાને હરી જતા, રામ અંગદ ને સુગ્રીવની મદદ લઈ સાગર-પાળ બાંધી રાવણને હરાવતા, વિભીષણને રાવણપદે આરોપતા, એ બધાં ચિત્રો એઓ પ્રત્યક્ષ કરતા. ને, એ રીતે હરહ મેથ એઓ પુરાણની જુદી જુદી કથાઓ વાંચી એમના કલ્પનાતરંગો ફટા મૂકતા.

કોલેજમાં હતા ત્યારે પણ હિંદી સાહિત્ય પરિષદની કલકત્તાની શાખાના એઓ અમગણ્ય સભાસદ હતા. ને એના અધિવેશન વખતે ધણીખરા એઓ સાહિત્યિક નિમંત્રણો તૈયાર કરી લાવતા, ને, ખુલા અધિવેશનમાં વાંચતા. એ પછી કાશીમાં 'અખિલ ભારત હિંદી સાહિત્ય સંમેલન' બરાધુ. તેમાં એઓ કલકત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા. આઘવીપાછ એના પ્રમુખ હતા.

એ પરિષદનું ત્રીજું સંમેલન કલકત્તામાં બરાધુ. રાજેન્દ્રબાણુ 'સર્વાનુમતે' એના સ્વાગતસમિતિના મંત્રી તરીકે ચૂંટાયા. આ પહેલીજવાર નાની વયમાં અખિલ હિંદની સંસ્થાનો બાર એમને ઉપાડવાનો આવ્યો. આજ સમયે એમને હિન્દના સારા સારા હિન્દી સાહિત્યકારોનો ધનિષ્ઠ સંપર્ક થયો.

રાજેન્દ્રબાણુ અવારનવાર લેખો લખતા. એમના લેખો રાજકીય વિષયક હતા. છતાં એમાં અભ્યાસ, સ્પષ્ટતા, સમુચિત દૃષ્ટિનો વગેરે જણાઈ આવતાં. સાહિત્ય સંમેલનના અધિવેશનમાં વાંચેલા લેખો સાહિત્યિક હતા. એ લેખ સંમેલનના અહેવાલમાં છપાયા. ને એ વખતે જ જાણીતા હિન્દી સાહિત્યકારોએ એમના લખાણની તારીફ કરેલી. એમનામાં એક પ્રકારની

નૈતિક દષ્ટિ છે, વસ્તુને આરપાર જોવાની કલા છે, ગૌરવ છે. એમની શૈલી પારદર્શક છે. એમાં એમના વિચારો સુરેખ અને મૌલિક રીતે વ્યક્ત થાય છે.

રાજેન્દ્રપ્રાશુ ગાંધીજી જોડે જ્યારે ચંપારણ્યમાં હતા, ત્યાં એમને એક જાતનું નવું દર્શન પ્રાપ્ત થયું. એમનું પ્રસાદ્યશુ ગાંધીજીની લડતની રીત જોઈને ખુલ્લું, અને પોતાના હૃદયની એ ભિંમિંઓ, ચંપારણ્યનો સુવ્યવસ્થિત ઇતિહાસ, પરિસ્થિતિની સચોટ, તટસ્થ તેમજ મર્મગ્રાહી સમાલોચના, તે સાથે સાથે ચંપારણ્યમાં મહાત્માજીએ જે ભોમ આપ્યો, જે જાગૃતિ આણી, જે નવો પ્રાણસંચાર કર્યો, તે માટે એમને ખાતરીની અંજલિ, 'ચંપારણ્યમાં ગાંધીજી' એ પુસ્તક લખીને આપી. ચંપારણ્ય એ ગાંધીજીના રાજકીય જીવનનો કીર્તિકળશ હતો અને એમના 'અહિંસક અસહકાર'ના અખતરાની પરાકાષ્ઠા હતો, જ્યારે રાજેન્દ્રપ્રાશુના રાજકીય જીવનનું એ પ્રવેશદ્વાર હતું. 'ચંપારણ્યમાં ગાંધીજી' એ પુસ્તકે એમની વિશિષ્ટ સાહિત્યિક શક્તિનું દર્શન કરાવ્યું. એમાં ઇતિહાસ છે, રસિક શબ્દચિત્રો છે, દીન પીગળાવનારી કહાણી છે, વીરરસ છે, ને કરુણ રસ પણ ભારોભાર છે. એમાં પોતાના મનની નબળાઈનું પણ એમણે દર્શન કરાવ્યું છે. હિન્દના રાજકીય ઇતિહાસમાં ચંપારણ્યનું શું સ્થાન છે તે પણ એમણે નક્કી કર્યું છે. સંક્ષેપમાં ઠીકે તે એમાં દર્શન અને ચિંતન છે, વર્ણન અને કથન છે. એમની શૈલીમાં જે પ્રવાહિતા છે, એમનું જે ભાષા પ્રભુત્વ છે, તે એમની જીંદગીની સરખાતમાં પણ કેટલું રપજત દષ્ટિએ પડે છે તે એ પુસ્તક પરથી સમજાય છે.

એ પછી રાજેન્દ્રપ્રાશુ વિશેષે કરીને રાજકીય ક્ષેત્રમાં મરાગૂલ

રહે છે, છતાં હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન જોડેનો સંપર્ક તો રહે છે, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના અધિવેશનોમાં હાજરી આપે છે, તેમજ સાહિત્યિક ચર્ચાઓમાં રસ લે છે.

એ પછી એમણે ખાલી પ્રચારનું કાર્ય કરતાં જોવાને ખાલી વિષે જનતામાં ઘણી ગેરસમજૂતી ફેલાઈ છે. લોકો માને ખાલી મોંઘી પડે છે એટલી જ દરિયાઈ કરના પરંતુ એ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાની, એમાં ઊંડા ઉતરવાની, એનું સ્વરૂપ સમજવાની કશી જ તકલીફ લેતા નહિ. આ કારણથી ખાલી વિષેના જનતાના બમોનું નિરસન કરવા, જનતા ખાલીના પ્રશ્નને પૂરેપૂરી સરજતાથી સમજી શકે એ હેતુથી એમણે 'ખાલીનું અર્થશાસ્ત્ર' નામક પુસ્તિકા લખી રાજેન્દ્રબાણુએ એમાં પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો લઈને, એ સિદ્ધાંત મુજબ પરીક્ષા કરતાં ખાલી કઈ રીતે સોંધી છે, એનાથી દેશને આર્થિક લાભ કેટલો છે, તે મુદ્દાસર ને પ્રતીતિકર બાનીમાં સમજાવ્યું છે. સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ સમજી શકે એ એમનું લક્ષ્ય છે. એથી એ પુસ્તક અર્થશાસ્ત્રની જટિલતા બંધવા વિના, એના અટપટા નિયમો બંધવા વિના, સમજી શકાય એવું છે. એમાં એમણે નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીની જેમ પોતાનું એકેએક વક્તવ્ય દાખવા ફલીલોથી, આંકડાઓથી, અવતરણોથી પુષ્ટ કર્યું છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ પશુ ગંભીરતાથી વિચારતા થાય એ જાતનું એ પુસ્તક છે. રાજેન્દ્રબાણુનું અર્થશાસ્ત્રનું ઊંડું યાન, એ સિદ્ધાંતોનો ખાલી, આર્થિક દૃષ્ટિએ, લાભદાયી છે તે સમજાવવા કરેલો ઉપયોગ, એ બધું મનોહારી છે. આ નામથી બકકવાની જરૂર નથી. એ કેવળ અર્થવિજ્ઞાનનું પુસ્તક નથી. આપણી રસવૃત્તિને પકડી રાખવાની શક્તિ એમાં છે.

રાજેન્દ્રપ્રાણી ૧૯૩૧માં નાગપુરમાં હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન બરાણું તેના પ્રમુખ ચૂંટાયા. આપણા દેશનેતાઓમાંથી આ માન ગાંધીજીને મળ્યું હતું. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના આ અધિવેશન વખતે, હિન્દી-ઉર્દૂનો કૂટ પ્રશ્ન આખા દેશને મૂંઝવી રહ્યો હતો. ખરે કટોકટીને વખતે એઓ પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. એમને એમના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં આ પ્રશ્નનું નિરસન કરવાનું હતું. એમાં હિન્દીભાષીઓને સ્પષ્ટ દોરવણી આપવાની હતી. રાજેન્દ્રપ્રાણીને અભ્યાસનો સમય મળ્યો નહોતો. કારણ એઓ ઘુરત જ કેશિસના પ્રમુખપદેથી નિવૃત્ત થયા હતા. એટલે રાજકીય ક્ષેત્રમાં એટલા બધા રોકાયેલા રહેતા કે આ ક્ષેત્ર તરફ લગભગ ધ્યાન અપાયું જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. રાજેન્દ્રપ્રાણી વધી ગયા. ત્યાં ચારપાંચ દિવસો એકાંતમાં ગાળ્યા, ને પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ લખ્યું.

એ ભાષણમાં વિદેશી ભાષાના શબ્દો હિન્દીમાં લેવા કે નહિ એ વિષે જે ભેરદાર ચર્ચા ચાલતી હતી તે વિષે દોરવણી આપતાં એમણે જણાવ્યું કે:

“કેમ પણ હિન્દી લેખક એ વિદેશી શબ્દોનો ખમે એટલે વિરોધી હોય તો પણ પોતાના લખાણ માં ભાષણમાંથી વિદેશી શબ્દોનો બહિષ્કાર કરી જ ન શકે. આ કંઈક હિન્દી ને ઉર્દૂનો છે. હિન્દીમાં સંસ્કૃત શબ્દોનું બાહુલ્ય હોય છે. ઉર્દૂમાં ફારસી ને અરબીનું. હિન્દી ને ઉર્દૂ બન્નેમાં એવા લેખકો છે, કે જે સાદી, બધાને સમજાય એવી ભાષામાં લખે છે એ સાથે બન્ને ભાષામાં એવા લેખકો છે કે જે સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દો જોડીને સૂઝાય છે ને અજાણ્ય છે, કે કદાચ મારી ભાષા હિન્દી મટીને ઉર્દૂ અથવા ઉર્દૂ મટીને હિન્દી બની જાય તો? આ

બીજી ખોટી છે. એમ વાણીમાં ગાંધે કે કૃપમંડુક બનવાથી બાપાનો વિકાસ થવાનો નથી.”

એ જ બાપણમાં હિન્દુસ્તાની વિષે પોતાના વિચારો બ્યક્ત કરતાં એમણે જણાવ્યું કે:

“હિન્દુસ્તાની હિન્દી પણ છે, ને ઉર્દૂ પણ છે. કારણ એ મોટે ભાગે કિશ્કિંદ શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી નથી. એ પોતાનું રૂપ એવું રાખે છે, કે, જેને હિન્દીવાળા અને ઉર્દૂવાળા બન્ને એને પોતાની માની શકે એ બાપાનો શબ્દભંડાર જોડેલો ભર્યો ભર્યો હશે એટલી એ સમૃદ્ધ બનાવતી છે.”

આમજ એમણે એ પણ જણાવ્યું કે:

“હિન્દીવાળાએ વિદેશી શબ્દોથી ભડકવાની જરૂર નથી. ભલે એ શબ્દ અરબી કે ફારસી બાપાનો હોય या तो અંગ્રેજી બાપાનો. હા, એમાં એટલું ખરું કે એ પરદેશી બાપાના શબ્દો પોતાની જોડે પોતાનું બ્યાકરણ તો ન જ લાવી શકે, પણ હિન્દી બ્યાકરણના નિયમે ને જ અનુસરે.”

હિન્દુસ્તાની બાપાને સમગ્રવર્તાં એમણે કહ્યું કે

“જેને કેવળ હિન્દી જાણવાવાળા તેમજ કેવળ ઉર્દૂ જાણવાવાળા બહુ સહેલાઈથી સમજી શકે, મોટી મોટી સભાઓ માટે, સમાચારપત્રો માટે, વાર્તાઓ માટે, અથવા તો હૃદય પર ચિરંજીવ અસર કરનાર કવિતા માટે તો એ જ સારામાં સારી ભાષા છે. વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો માટે સંસ્કૃત या तो ફારસીમાંથી પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો પડે. જેમ કે ‘નક્ષત્ર,’ ‘ગ્રહ,’ ‘ન્યોતિષ’ એ શબ્દો જ વકતવ્યને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકે. એ જ શબ્દો આખા હિન્દમાં વધારે પ્રચલિત છે. એટલે વિજ્ઞાનનો પુસ્તકો ભલે

હિન્દી ને ઉર્દૂમાં એમની પરિભાષા જુદી જુદી હોવાને કીધે અલગ અલગ હોય.”

નાગપુર હિન્દી સંમેલનનું એમનું આ ભાષણ ઘણાને ગમ્યું. એમાં એમની સ્પષ્ટ દોરવણી, અસંદિગ્ધતા, એ બધાની ઊંડી છાપ પડી, છતાં હિન્દીના આગ્રહીઓનો મતભેદ દેખાવા લાગ્યો. કારણ હિન્દુ-મુસ્લિમ ભેદભાવની અસર ભાષા પર પણ પડવા માંડેલી. ઉદામવાદીઓ હતા, તેમને આ ભાષણના વિચારો ગળે ઊતર્યા નહિ, છતાં રાજેન્દ્રપ્રાણનું એ સંમેલનમાં પૂરેપૂરું માન જળવાયું. એમની પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ. સંમેલને રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ નીમી. તેના પ્રમુખ રાજેન્દ્રપ્રાણને બનાવ્યા. હિન્દીભાષી પ્રાંતોમાં એ સમિતિ સાહિત્યિક અભિવૃદ્ધિનું કામ કરે તો બીજી તરફ બીજા પ્રાંતોમાં એ હિન્દીપ્રચારનું કાર્ય કરે. એ વર્ગે સંમેલને ભાષાપ્રચારના કાર્યમાં સારી પ્રગતિ કરી.

આ જ સમયમાં રાજેન્દ્રપ્રાણએ બેયું કે, લોકોનું મન ધારા-સભાઓની ચૂંટણીઓ તરફ, બંધારણીય પ્રવૃત્તિઓ તરફ વિશેષ અને વિશેષ દળનું જાય છે, તેથી જે સાચું રાષ્ટ્રોત્થાનનું કાર્ય છે, રચનાત્મક કાર્ય છે એ તરફથી જનતાનું ધ્યાન સરી ગયું છે. તેથી રચનાત્મક કાર્યક્રમની મહત્તા સમજાવતું એમણે એક પુસ્તક લખ્યું. તેમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં આવતી મુશ્કેલીઓ સમજાવી તેનો ઉકેલ મુદ્દાસર રીતે સૂચવ્યો છે. દા. ત. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકચમાં, હિન્દુ-મુસ્લિમને ઝઘડવાના કેવા પ્રસંગો આવે તેનું એમણે જૂથકરણ કરી બાર કારણો દર્શાવ્યાં છે, ને દરેકનો ઉકેલ શી રીતે ચર્ચ થકે એ વ્યવહાર દૃષ્ટિથી દર્શાવ્યું છે. જેમકે, જ્યારે અપહરણનો પ્રશ્ન હોય તો ગુનેગાર જે ક્રામનો હોય તે ક્રામના માણસો જ ગુનેગારનો જવાબ લે. ધર્મનો પ્રચાર કરી શકાય પણ અન્ય ધર્મની નિંદા ન કરી શકાય.

આ રીતે રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં વ્યવહાર મુશ્કેલીઓનો ઉદ્ભવ શી રીતે થઈ શકે તે એમણે બતાવ્યો છે. અરપૃચતા નિવારણ લઈને અરપૃચતાના પ્રકારો બતાવી કાર્યકરને ઉપયોગી થઈ પડે એવી સૂચનાઓ એમણે આપી છે. આ ગ્રંથ શાસ્ત્રીય ચર્ચાનો નહિ પણ વ્યવહાર બન્યો છે. એમાં જે મુશ્કેલીઓ દર્શાવી છે, તે તેના જે ઉદ્ભવ દર્શાવ્યો છે, તે એમના વધોના સ્વાભાવનું પરિણામ છે. પ્રથમ, દરેકનો દૂંઠમાં ઇતિહાસ આપી, પછી એની અમલ સમજાવી, પછી એ અમલમાં શી રીતે મૂકી શકાય તે જણાવ્યું છે. એટલે દૂંઠમાં એ પુસ્તિકા એ કાર્યકર્તાઓ માટે અમૂલ્ય માર્ગદર્શિની છે.

ત્યારપાર રાજેન્દ્રપ્રાણુ ૧૯૪૨માં જલમાં ગયા. ત્યારે એમણે સાહિત્યમાં અમર રથાન મેળવે એવાં જે પુસ્તકો લખ્યાં. એક 'વિભક્ત ભારત' અંગ્રેજી ભાષામાં, અને બીજું એમની અનનુકરણીય, રોમાંચક આત્મકથા, હિંદી ભાષામાં. 'વિભક્ત ભારત' એમાં પાકીસ્તાનનો પ્રશ્ન એમણે સરખાતથી ચર્ચા, હિન્દુ-મુસ્લિમ વૈમનસ્ય કરાવવામાં અંગ્રેજોનો કેટલો હાથ હતો, તે અધીગત મુનિવર્સિટીએ એમાં કેવો મહત્વનો ભાગ બજાવ્યો તે અવતરણો સહિત પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે. તદુપરાંત, એ ગ્રંથમાં એમણે અંગ્રેજોએ જ પાકીસ્તાનના પ્રશ્નને વિસ્થાપતમાં શી રીતે ઉભો કરી એને વ્યવસ્થિત રીતે વેગ આપ્યો તે જણાવ્યું છે. એમાં રાષ્ટ્ર કેને કહેવાય તેની જુદી જુદી બ્યાખ્યાઓ તપાસી મુસ્લિમ એ રાષ્ટ્ર નથી એ દર્શાવ્યું છે. જેમકે શિવાજીનાં મંત્રીમંડળના મુસ્લિમો, ને ઔરંગઝેબના હિન્દુ સલાહકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પાકીસ્તાનના પ્રશ્નને એમણે રાજકીય, આર્થિક, સાંસ્કારિક એમ બધી રીતે સંપૂર્ણતઃ છણ્યો છે. 'વિભક્ત ભારત' એની પહેલી આવૃત્તિ એક મહિનામાં જ અપી મઈ હતી, તે રાજેન્દ્રપ્રાણુની રાજકીય પ્રતિજ્ઞા કરતાં એ પુસ્તકની ગુણવત્તાને લીધે

વિશેષ હતી. રાજેન્દ્રબાણુએ એ અંથમાં એમનો ઊંડો અભ્યાસ, નિષ્પક્ષ-
પાત ને તટસ્થ વિચારણા, ને, રાજકીય જ્ઞાન બારેબાર ઠાલવ્યાં છે.
આ ઐતિહાસિક પુસ્તક એ રાજેન્દ્રબાણુની રાજકીય વિચારણાનો યશ-
કળશ છે એમ કહી શકાય.

‘આત્મકથા’માં એમની ચિત્રાત્મક શક્તિનાં, એમની વર્ણનાત્મક
શક્તિનાં દર્શન થાય છે. ‘આસામની યાત્રા’નું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર,
ગાંધીજી અબ્યાસાસ સારાભાઈના બંજલામાંથી આશ્રમમાં આવ્યા તે
વખતનું ગાંધીજીની માનસિક સ્થિતિનું ચિત્રાત્મક દર્શન, પોતાના લગ્ન-
સમયનું ચિત્ર, એમની દરેક પ્રજા પરની વિચારણા, એમ રાજેન્દ્રબાણુની
શૈલીમાં જે વૈવિધ્ય રહેલું છે તેનાં આપણને દર્શન થાય છે. જેમ
જવાહરની આત્મકથા વિષે કહી શકાય, તેમ રાજેન્દ્રબાણુની આત્મ-
કથા વિષે પણ કહી શકાય કે એ તાત્કાલીન રાજકારણનો રાજકીય
અંથ છે. કારણ ૧૯૧૧થી રાજેન્દ્રબાણુ કોંગ્રેસમાં જોડાયા,
એ સંસ્થાના પ્રમુખ તથા વાર બન્યા, અને એ સંસ્થાની છોટી મોટી
બધી પ્રવૃત્તિમાં સામિલ થયા. હિન્દુ હોવા તથા તથાવાર હાથકાનું
રાજકારણ એટલે કોંગ્રેસનું રાજકારણ. એટલે એક રીતે એમની આત્મ-
કથામાં રાજકીય ઇતિહાસ આલેખાયલો છે. એમના અંથની એક
વિશેષતા એ છે કે, એમાં તાત્કાલીન રાજકીય બનાવોનું કેવળ ચિત્ર
દેવાનું નથી, પણ તેનું પૃથક્કરણ કર્યું છે. તે વિષેના પોતાના વિચારો
દર્શાવ્યા છે. એટલે રાજેન્દ્રબાણુનું માનસ એ અંથમાં પૂરેપૂરું પ્રતિ-
બિંબિત થયું છે. રાજેન્દ્રબાણુની કવિત્વશક્તિ પણ એ અંથમાં સોળે
કલાએ ખીલી ઊઠી છે એઓ જ્યારે સંવેદનશીલ બને છે, આસામ-
યાત્રા કે બ્રહ્મદેશની યાત્રા જેવા પ્રસંગોમાં, ત્યારે એમનું લખાણ ગદ્ય-
કાવ્ય બની જાય છે. રાજેન્દ્રબાણુ ચન્દ્રચિત્રો બહુ સુરેખ ને સચોટ
રીતે દોરી શકે છે. રાજેન્દ્રબાણુની આત્મકથાની એક મોટી મહત્તા

એ છે કે એમાં ખીલકુલ આત્મપ્રસંગ કરી નથી જ્યાં આત્મપ્રસંગ નો મોઠો આવે ત્યાં એમણે મૌન સેવ્યું છે અથવા તો પ્રસંગ બહુ છે ને ખીલ તરફ એમણે ઠાઈ પણ વ્યક્તિને અન્યાય કર્યો નથી દરેક વ્યક્તિને એમણે એની દૃષ્ટિએ જોવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમને માનવીમાં અજન્મ શ્રદ્ધા છે. એથી કયાંય પૂર્વગ્રહ, તિરસ્કાર, કે અણુગમે એમાં દેખાતાં નથી. કાંઈને વિષે એમને કડવું કહેવાનું નથી રાજેન્દ્રબાણુએ પોતાના દોષો તથા મર્યાદાઓ પણ બતાવ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાની જાત પર પણ એ મર્યાદા ઠેરવી લીધું છે. એમની દીવાળતી થતાં ઉદ્ધવાની ટેવના માઠા પરિણામો એમણે બહુ રમૂશ ગીતે રજૂ કરી, પોતાની ઠેકડી ઉઠાવી છે. પોતાનો વિવાદ જવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો એ પ્રસંગે પણ પોતાની જાત પર ઠેરવી લીધું છે. આમ સત્ય, તટસ્થતા, વર્ણન ને ચિત્ર, એમના લખાણને હિન્દી સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ મથનું સ્થાન આપે છે.

આમ રાજેન્દ્રબાણુ લેખક પણ છે. હા, ગેમનું લખાણ વિશેષતઃ રાજકીય છે, પણ, એ વિષયમાં પણ એમણે જે લખ્યું છે તે ચિરંજીવ બન્યું છે એમણે લખવા ખાતર નથી લખ્યું, પણ, લખાણ તો એમને મન સાધન માત્ર છે. સાધ્ય તો છે માનવસેવા એઓ કળા ખાતર કળાવાળા નથી, જીવન ખાતર કળાવાળા છે. સાહિત્ય એમના હાથમાં ઉત્તમ અને જીવનનું ને લોકસેવાનું એક અમોઘ શસ્ત્ર છે. એજ કારણે હિન્દી સાહિત્ય સમેતે પ્રમુખ બતાવીને રાજેન્દ્રબાણુને માન આપ્યું એમ નથી, પણ રાજેન્દ્રબાણુએ પ્રમુખ બની હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

જીવનનાં વિશિષ્ટ પ્રસંગો

(૧)

૧૯૧૮ ની સાલ. દિલ્હી કોંગ્રેસનો સમય. રાજેન્દ્રગાથુ બિહારના પ્રતિનિધિઓને લઈ કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં હાજરી આપવા જતા હતા. દોઢ દિવસની મુસાફરી હતી. સ્ટેશન પર માડી આવતાંની સાથે સ્વયં-સેવકો મળ્યા. સ્વયંસેવકોને રાજેન્દ્રગાથુએ પૂછ્યું, “ બિહારના પ્રતિનિધિનો ઉતારો ત્યાં હોય ત્યાં અમને લઈ જાઓ. ”

“ આપ પટૌડી હાઉસમાં જાઓ. ત્યાં તમારો ઉતારો છે. ” રાજેન્દ્રગાથુ બીજા પ્રતિનિધિઓ સાથે ત્યાં જ વાહન તૈયાર હતું, તેમાં પટૌડી હાઉસમાં પહોંચ્યા. મળસંઘે પાંચ વાગ્યા હતા. કંડી સખત હતી. આખું શરીર પીપળાના પાનની જેમ થરથર કંપતું હતું. રાતનો ઉજાગરો હતો. પટૌડી હાઉસમાં જઈને એ લોકો એક મોટા ઓરડામાં બેઠા. સવાર પડી એટલે એમણે ત્યાંના સ્વયંસેવકોને બિહારને માટે નક્કી કરેલા ઉતારા વિશે પૂછવા માંડ્યું. પણ કોઈ સીધો જવાબ જ ન આપે. રાજેન્દ્રગાથુને પોતે જાણે અણમાનીતા મહેમાન હોય એવું લાગવા માંડ્યું. એઓ બીજા પ્રતિનિધિઓ પાસે ગયા, ને તેમને જણાવ્યું કે, “ આ લોકો કંઈ સીધો જવાબ જ આપતા નથી. એટલે, આપણે આ જ મકાનમાં એક સારો ઓરડો જોઈને જમાવી દેવો ”

બધાએ સંમતિ આપી. એટલે એમણે બધા જોડે પોતાનો સામાન ઉપાડી ઉપરના એક મુંદર ઓરડામાં પોતાનો સામાન ગોઠવી ને સ્થિર થઈ ગયા. જાણે આ જગ્યાથી એઓ ચિરપરિચિત હોય ને ?

થોડી વારમાં સ્વાગતસમિતિના ડાઈ અમદાદાર આવ્યા. તેમણે રાજેન્દ્રબાણુને કહ્યું, “આ ઉતારો તો બંગાળના પ્રતિનિધિઓ માટે છે, ખાસ કરીને, દેશબંધુ શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસને માટે. એટલે તમારે ખાલી કરવું પડશે.”

“પણ ખાલી કરીને અમે જઈએ ક્યાં ?”

“એ મને ખબર નથી. પણ તમારે અહીંથી ખાલી કરવું પડશે.”

“તો તમે અમને ખીજે ઉતારો આપો. ખીજી વ્યવસ્થા થયા મિવાય તમે અમારી પાસે ખાલી કરાવી ન શકો.”

“તમારે ખાલી કરવું પડશે.”

“ખીજી જગ્યા બતાવો ત્યારે.”

“તો તમે નહિ માનવાના અમને ?”

“તમે કેવી વાત કરો છો ? અમે ક્યાં ખાલી કરીને રસ્તા પર જઈએ ? કે રોશનના પ્લેટફોર્મ પર ?”

થોડીવારમાં સ્વાગતસમિતિના મંત્રીઓ તરફથી ખીજી તાકીદ આવી. પણ રાજેન્દ્રબાણુએ એમના સાથીઓને સમજાવી દીધા હતા. બધા મક્કમ હતા, કે ખાલી ન કરવું. એટલે તાકીદનો ઉત્તર એમણે એખખીચટ નામાં આપ્યો.

સ્વાગતસમિતિના કાર્યકર્તાઓ ચીદાયા. ને કહેવડાવ્યું, “તમે લોકો જે ખાલી નહિ કરો તો તમારે માટે સ્વાગતસમિતિને રસોડો

બોજનનો પ્રબંધ નહિ કરવામાં આવે."

રાજેન્દ્રગણુએ સંદેશો મોકલ્યો, "અગે અમારી બોજનની વ્યવસ્થા કરી લઈશું. તમારી ધમકીથી અગે ડરવાના નથી."

રાજેન્દ્રગણુ ગમતે ચડ્યા હતા. ન્યાય ને સત્યની લડાઈ લડતા હતા. એમણે ને એમના સાથીઓએ ખખરમાંથી વાસણો મંગાવ્યાં. ઈંટો મંગાવી. અનાજ ને રમોઈનો સામાન મંગાવી, ઈંટનો ચૂસો બનાવી ત્યાં જ ખીચડી પકાવી. એથી ઉધરો એમને તો ધણો ઓછો ખર્ચ આવ્યો.

સ્વાગતસમિતિવાળા મૂંઝાયા. દેશબંધુને માટેની ખાસ વ્યવસ્થા આ મકાનમાં કરવામાં આવી હતી. હવે કરો ઉપાય નહોતો. ખીખર પગલાં તો બિહારી સત્યાગ્રહીઓ સામે લઈ ચકાય એમ હતું નહિ. આખરે થાક્યા. ને જે થાય તે ખર્ચ એવા વિચારમાં તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

કેએસના અધિવેશનમાં દેશબંધુ રાજેન્દ્રગણુને મળ્યા, ત્યારે મળકમાં કહે, "મેં તો સાંભળ્યું કે મારે માટે ખાસ રાખવામાં આવેલી જગ્યામાં તમે લોકો જમરજત્તીથી ઘૂસી ગયાને ?"

રાજેન્દ્રગણુએ શરમથી મોહું નીચું કહ્યું. ને એમણે દેશબંધુને જાંધી વાત અથવા ઇતિ સુધી સમજાવી. ને કહ્યું, "તમે કહો, તો અમે હમણાં તમારે માટે ઓરડો ખાલી કરી આપીએ."

દેશબંધુ કહે, "ના, ના, તમે જાણુ સારું કહ્યું. આ લોકો આમ સીધા સમજે નહિ. આડે લાકડે આડો વહેર હોય તો જ એમની સાન ઠેકાણે આવે. તમારે માટે એ લોકોએ ઉતારાની ગોઠવણ કરવી જ જોઈએ." એમ કહી રાજેન્દ્રગણુની પીઠ ચાળડી.

(૨)

ખેડા સત્યાગ્રહ બાદ ગાંધીજીની તબિયત ખૂબ લચડી. તબિયતને કારણે એઓ મુળધર્મમાં કેમિસના ખાસ અધિવેશનમાં હાજરી આપી ન શક્યા. રાજેન્દ્રબાણુ મુળધર્મ ગયા. ને ત્યાંથી બાપુની ખબર જોવા અમદાવાદ ગયા. એ અમદાવાદ જઈ જુઓ છે તો બાપુ અમદાવાદના વિખ્યાત શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના આલિશાન મહેલમાં સારવાર માટે રહેવા. સાબરમતી આશ્રમ રથપાયે પશુ હતું ત્યાં પૂરાં મકાન થયાં નહોતાં. ગાંધીજી તો તાવ ખૂબ જોરમાં હતો. એક દિવસ એમને તાવનું જોર ખૂબ જ વધી ગયું. આટલો તાવ છતાં એમણે જીદ કરી, “ મને અહીંઆ નથી ગમતું. સાબરમતી આશ્રમમાં લઈ ચાલો ” એમના સાથીઓએ એમને બહુ સમજાવ્યા. પણ ગાંધીજી, માને તો ને ? એવી મંજીર હાસતમાં, એ સાબરમતી ચાલ્યા ગયા. જ્યારે ગાંધીજી અંબાલાલ શેઠને બંગલેથી આશ્રમમાં ગયા, ત્યારે રાજેન્દ્રબાણુ અમદાવાદની મરાઠ્ઠર ચીજો જોવા ગયા હતા. આવીને ખબર કાઢે છે તો બધા આશ્રમ તરફ રવાના થઈ ગયા છે. રાજેન્દ્રબાણુ સીધા આશ્રમ પહોંચ્યા.

ખીજે દિવસે સવારે, ગાંધીજી તો તાવ જોડો હતો. પણ એમને કમજોરી ઘણી લાગતી હતી. એઓ ચારપાઈ પર બેઠા હતા. રાજેન્દ્રબાણુ નીચે પડેલી સાદડી પર બેઠા હતા. ગાંધીજીએ હમનલાલ ગાંધીને જોડાવ્યા ને એમની જોડે વાત કરવા લાગ્યા. એ દસ્ય જે રાજેન્દ્રબાણુએ જોયું એ એમના જીવનમાં ચિરમરણીય હતું. એમના જીવનમાં એ દિન વજ્જોપ રહેશે. ગાંધીજી ખૂબ આવેગથી વાતો કરતા હતા. ગાંધીજી કહેતા હતા :

“ કાલે મેં ખૂબ તાવ લેવા છતાં અહીં આવવાની જીદ કરી

તેથી તમને માડું લાગ્યું હશે. પણ મને ખાતરી હતી કે અહીં આવતાં વેંત જ મારો તાવ ઉતરી જશે. આ તાવ તો શરીરમાં હતો, પણ એ મોટા મહેલમાં પડ્યાપડ્યા મારા દિલમાં મોટી આગ ભડકી રહી હતી. મારું મન મને કહેતું હતું, ‘ગાંધી ! તારે આવા મહેલનું શું કામ ? તું શું કરવા અહીં પડી રહ્યો છે ? તારી જગ્યા તો ગરીબોના ઝૂંપડામાં છે. તું જ્યાં સુધી ત્યાં નહિ ચાલી જાય ત્યાં સુધી તને એન પડવાનું નથી. મારાથી એકે કામ પૂરું કરાયું નહિ. મજદુરનું ઉપાડયું, ને ચંપારણ્યમાં ગયો. એ કામ પૂરું ન કર્યું ને ખેડાનો સત્યાગ્રહ ઉપાડ્યો. એ પૂરું ન કર્યું ત્યાં ફોજની ભરતીના કામમાં પડ્યો. ત્યાંથી આ માંદગી આવી. તમે લોકો જે મારી જોડે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા તેમનું પણ કંઈ કામનું ઠેકાણું મારી આવી અસ્થિરતાને લીધે પડતું નથી. આ આગ્રમને કૅલ્લી આશાઓ ને મનસુખાઓથી સ્થાપ્યો પણ એમાં પણ હું ખ્યાન આપી શકતો નથી. કોણ જાણે મારું શું થવા બેઠું છે ?”

એમ કહી ગાંધીજી ધૂરકે ધૂરકે રડવા મંડ્યા. ગાંધીજીની હૃદયની જવાબાઓ આંસુઓનાં રૂપમાં વહી રહી હતી. રાજેન્દ્રગાણુ મોટે આ દૃશ્ય અપૂર્વ હતું. ગાંધીજી જેવો મહાપુરુષ આમ એમની હાજરીમાં પોતાના દીલની વાત-મૂંઝવણ-આંસુઓદારા વ્યક્ત કરે, એ દૃશ્ય એમની જીવનમાં ચિરસ્મરણીય ને વિસિષ્ટ હતું, -કારણ કે એ દૃશ્ય જોતાં જ રાજેન્દ્રગાણુને ગાંધીજીની મહત્તાની ઝાંખી થઈ. સખત માંદગીમાં જધાનો વિરોધ છતાં, જે મહેલ છોડી ઝૂંપડામાં આવે, ને આટઆટલું મહાભારત દેશકાર્ય કરવા છતાં, અસંતોષ અનુભવતાં જે જાણકની જેમ રડે, એ દૃશ્ય જોઈ રાજેન્દ્રગાણુ કહે છે કે :

“ એ દૃશ્ય હું કદીય જૂલી શકવાનો નથી, એ વિરલ દૃશ્ય

જોઈ મેં ઈશ્વરનો પાડ માન્યો, કે, એવો મને આવા મહાપુરુષને
સંપર્ક સાંધી આપ્યો.”

(૩)

જૂન મહિનો હતો. ધરણી જાણે બઝીમાં તપી રહી હતી
આકાશમાંથી આગ વરસતી હતી. દિનક સ્વરાજ્ય ફડ મારે રાજેન્દ્ર
બાપુ બિહારના ગામડે ગામડે પ્રવાસ કરતા હતા. રાંચી એ એમનું
મુખ્ય મથક હતું. ત્યાંથી આસપાસના ગામડે ફરી આવી પાછા રાંચી
આવી રહેતા. રાંચીથી થોડે દૂર જુંડુ નામે ગામ હતું. ત્યાં સવારના
જઈ, બપોરના પાછા રાંચી આવી ત્યાં જ બોજન લેવું એમ નક્કી
કયું. જમીને બપોરના પાછું ખૂંટી જઈ રાતના ફરી રાંચી આવી
રહેવાનું હતું. બીજે દિવસે સવારે બીજે ગામ જવાનું હતું. આમ
બધો કાર્યક્રમ નિશ્ચિત હતો. એથી ગામોગામ વ્યવસ્થા તે પ્રમાણે
થયેલી. સવારના રાંચીથી જુંડુ જવા મારે વહેલા વહેવા તૈયાર થયા.
બપોરના તો પાછું બોજનવેળા આવી રહેવાનું હતું. ટેક્ષીને આવતાં
મેહન થયું. બપોરના તો પાછા આવવાનું જ હતું. એટલે જોડે
આવાનું કંઈપણ લીધેલું નહિ. પહેરેલાં કપડે જ નીકળ્યા હતા.
થોડે દૂર ગયા, એટલે જંગલ આવ્યું. જંગલની વચ્ચેવચ્ચ મોટર
ચટકી પડી. ફાઈવર કહે, “હમણાં પાંચ મિનીટમાં હું બહું દુરસ્ત
કરી નાખું છું. વધારે વાર નહિ લાગે.” પાંચ, દશ, પંદર,
એમ મિનીટો વધતી ચાલી. આ લોકો ઉતાવળ કરે એટલે એ કહે,
“આ ચર્ક ગયું. આ મોટર ચાલુ થઈ જ સમજી લ્યો ને !” એમ
કરતાં કરતાં ત્રણ કલાક થયા. આ લોકો વધારે ઉચાનીચા થાય
છેવટે પેલાએ કહ્યું, “હવે તો લુહારની જરૂર પડશે મારાથી થઈ
શકે એમ નથી.” આવા ઘોર જંગલમાં લુહાર ક્યાંથી શોધવો ?
તપાસ કરતા પાસે એક ગામ મળ્યું. ત્યાં લુહારનું ઘર શોધીને, એને

ભાઈળાપા કરીને લઈ આવ્યા. બીજા બે કલાકે મોટર દુરસ્ત થઈ. શૂખ સખત લાગી હતી. ખાવાનું કંઈ નેડે હતું નહિ. આસપાસ ફક્ત આમલીનાં ઝાડો લટકતાં હતાં. આ લોકોએ કાચી આમલી તોડી તોડીને ખાવા માંડી. ને મોહું ને જીભ ખાટાં કરી મૂક્યાં. પાણીપીધું એટલે સખત તરસ લાગી. તરસ છીપવવા પાણું કોઈ નજીકનું ગામ દૂધવું પડ્યું. ત્યાંથી ગમે એમ કરીને બાલડી, દોરડાં વગેરે મંગાવી કૂવામાંથી પાણી કાઢી પીધું. એમ કરતાં સાંજે છેક ૭ વાગ્યે સંધ કાશી પહોંચ્યો. આખો દિવસ દૂર દૂરના ગામથી આવેલી પ્રજા સાંજ સુધી રાહ નોંધ નોંધ નિરાશ થઈ પોતાને ગામ ચાલી ગઈ હતી. આ લોકો આવ્યા તેવી આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ ગઈ. આખા ગામે તુરત જ લોકોને ઢઢેરો પીટી સભા બોલાવી, ને રાજેન્દ્રબાણુએ પોતાના અસરકારક વક્તૃત્વથી નેત્રનેતામાં સાતસો આઠસો રૂપિયા ટિળક સ્વરાજ્ય ફંડ માટે હિથરાવ્યા. ભાણુ બાક લોકોએ એમને જમીને જવા જ આમ્રહ ક્યો. આખા દિવસના શૂખ્યા હોવાથી, એમણે ઇન્કાર ન ક્યો. જમતાં જમતાં રાતે દસ વાગ્યા તે દિવસનો આખો કાર્યક્રમ તો આમ ખોરવાઈ ગયો હતો. બીજા દિવસનો આમ ખોરવાઈ ન જાય તે જોવાનું હતું. એટલે મોટરવાળાને પાછા રાંચી જવા કહ્યું. મોટરવાળો કહે, “રસ્તામાં ગાહું જંગમ છે. રાતનો વખત છે. મોટર પાછી કંઈ રસ્તામાં બગડી તો ભારે થઈ પડશે.”

રાજેન્દ્રબાણુને થયું કે હમણું તો મરામત કરી છે, ને મોટર એમ વારે ઘડીએ શાની બગડવાની? આ નકામો બહાનાં કાઢ્યાં કરે છે. એટલે એમણે જરા ભારપૂર્વક કહ્યું. એમ રકઝક કરતાં રાતે બાર વાગ્યે મોટર બીપડી. રસ્તામાં ઘાટ આવે છે. ત્યાં ચઢાણુ આવ્યું, એટલે મોટર ત્યાં પાછી બગડી. ત્યાં મોટર અટકી, ત્યાંથી પાંચશો છશો ફૂટ ઉંચે ચઢવાનું હતું. તે પછી ઢોળાવ હતો. ડ્રાઈવર કહે કે

ઢાળાવ સુધી મોટરને લાવીએ તો એ એની મેળે જ પછી ચાલી જાય. ને ઢાળાણ પૂરું થાય, ત્યાં ડાક જંગલો છે. ત્યાં રાત કાઢી શકાશે. એટલે મોટરમાં બેઠેલા લોકોએ વિચાર કર્યો, કે, ચઢાણ છે ત્યાં સુધી મોટરને ધકેલીને લઈ જઈએ, એટલે ઉતરાણ તો એ એની મેળે ઉતરી જશે. પર્યટકો કૂટ માંડ મોટરને ધકેલી એટલે એ લોકો ધાક્યા, પણ મોટર બમણા જોરથી પાછી આવવા લાગી. ત્યારે એમણે મોટરને રોકી રાખવામાં જ પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચી. પછી મોટરને ધકેલવાનો કાર્યક્રમ અશક્ય સમજી છોડ્યો. રાતના લગભગ એક વાગ્યો હતો. સર્વત્ર કાળજીપૂર્વક અધાઈ હતું. દિવસભરનો શાક ચઢ્યો હતો. રાતનાં ઉંઘવાનું જરૂરી હતું. ડ્રાઈવરની ધૂણી વિશ્વ ધુંદુથી નીકળ્યા, તેનું જાણે વેર ન લેતો હોય તેમ ડ્રાઈવર જંગલની બપોળ વાતો કરી પોતાની વાત સાચી હતી તે પૂરવાર કરવા લાગ્યો. ચોર, ડાકુની ખીંક બતાવવા લાગ્યો. વાધ, સિંહ, વર, પણ જંગલમાં ઘણાં છે તેની વાતો કહેવા લાગ્યો. ને એણે વાતાવરણ ખીંકબધું કરી મૂક્યું. જંગલી જનાવરોતો બપો હતો. ને સભામાં બેગા કરેલા આહ્વાસો જેટલા રૂપિયા પાસે હતા, એટલે ચોરડાકુનો બપો પણ ગમરાવવા લાગ્યો.

એટલામાં પાસે જ થયેલાવી નાંખે એવો જંગલી પ્રાણીનો ધુર-ધુરાટ સંભળાયો. બધા કાંપી ઉઠ્યા. મોટરમાં લપાઈને બેસી ગયા. થોડીવારમાં અવાજ બંધ પડી ગયો, એટલે આ લોકોએ નક્કી કર્યું, કે ડાકજંગલ સુધી ચાલતા જવું ને મોટરને અહીં જ પડી રહેવા દેવી. સવારે આવીને મોટરની વ્યવસ્થા થાય પણ ડ્રાઈવરની મરજી નહોતી. એટલે રાજેન્દ્રનાથ એને કહે, “ તારે મોટરમાં રહેવું હોય તો રહે. પણ અમને પાયદળ ડાક જંગલમાં જઈને સુવા દે. ” ત્યારે એ જોર-જોરથી રડવા કકળવા લાગ્યો, એટલે પાછી મુશીબત ઉભી થઈ. આખરે

સમાધાન થયું, કે મોટરના સાત જણમાંથી ત્રણ જણ મોટરમાં રહે ને બાકીના ચાર જણ ડાકળંગલે જાય. ચાર જણ અંધારામાં ડાકળંગલે ચાલ્યા. ત્યાં પહોંચતાં પહોંચતાંમાં તો ફેફે ચર્ધ મયા. તરસથી ગળું સૂકાવા લાગ્યું. ત્યાં પહોંચ્યા ને જોયું તો દરવાજા બંધ. અંદર કાઈ નહિ. એટલે ગમે એમ કરી દરવાજા ખોલ્યા. અંદર ગયા, ને, બાલકડી ક્યાંકથી દૂંદી, પણ દોરડા વિના પાણી શી રીતે નીકળે ? એટલે દરવાજાની તપાસમાં નીકળ્યા. એક ખૂબીમાં એક બાળકને લઈ એક આદમી ઘસઘસાટ જિંધતો હતો. પહેલાં તો નિરાંત જીવે સૂતેલા આદમીને ઉઠાડવાનો જીવ ન ચાલ્યો. પણ તરસે મરાય એમ હતું નહિ. એટલે જૂમખરાડા કરી એને અર્ધે પોણે કલાકે માંડમાંડ ઉઠાડ્યો તો ખરો, પણ એણે ખબર આપ્યા કે દોરડું તો નથી. પાસે થોડે દૂર જાઓ એટલે કૂવો જડશે. પાછા કૂવાની સોધમાં નીકળ્યા. અર્ધાંએક કલાકે કૂવો જડ્યો. તત્કાળજીવે કાગે લમાડી. બધાની ચાલોની માંક મારી તે બાલકડીને બાંધી પાણી કાઢ્યું ને તરસ છીપાવી. પાણી પીધું ત્યાં તો જાણે નિદ્રાદેવીએ સો હાથે વર્ષણ શરૂ કરી દીધું. એક તો દિવસ ખરાબ હતો. તેમાં રાત પણ એની બાઈબિંધ નીકળી. આખરે થાક્યાપાક્યા, જ્યાં શાબ્દું ત્યાં લેટી ગયા. ઉંઘવાનો વખત બહુ થોડો મળ્યો. સવારના વહેલા ઉઠી, મોં વગેરે ઘોઈ હવે શું કરવું તેની મૂંઝવણમાં પડ્યા. મોટર દુરરત ક્યારે ચાલ ને રાંચી પહોંચ્યામ ક્યારે ? ને એમ તો આખો દિવસ પણ વીતી જાય. એ બધું વિચારતાં, આખરે પુનઃ ક્યું તે પૂરું કરવું એમ વિચારી, રાંચીને રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. જૂન કકડીને લાગી હતી. ચારેક માર્ધિ ચાલ્યા ત્યાં એક મામ આવ્યું. ત્યાંથી સેકેલા ચણા લઈ ફાકવા માંડ્યા. તડકા ખરાબર તપતો હતો. પરસેવાથી રેખજેળ હતા. થાક તો એવો લાગ્યો હતો, કારણ આમ બે દિવસથી એઓ પરેશાન હતા. આખરે એવા થાક્યા, કે એક ઝાડ નીચે પડ્યા ને લેટી ગયા. કલાક બે કલાક

વીત્યા હશે ત્યાં આવી કોઈએ જગાડ્યા રાંચીના લોકોને રાજેન્દ્રપ્રાણુ વખતસર આવ્યા નહિ, જયોરની સાંજ, સાંજની રાત, રાતની સવાર તો યે ન આવ્યા, એટલે એમની તપાસમાં માણસો દોડાવ્યા. એવા એક સેવકે એમને શોધી કાઢ્યા. રાજેન્દ્રપ્રાણુ એને કહે, "આ ડ્રાઈવર ને એની મોટરને પહેલાં રાંચી પહોંચાડો, ને પછી અમને લેવા આવો. કારણ, એની પરેશાની વધારે છે. એકવાર અમે અ્યા કે પછી એનું કાર્ડ ધણીધારી નથી." પેલાએ રાજેન્દ્રપ્રાણુની વાત માની પહેલાં ડ્રાઈવરને લઈ ગયો. ને, જે અદી કસાદે રાજેન્દ્રપ્રાણુને પાછો લેવા આવ્યો. ત્યાં સુધીમાં રાજેન્દ્રપ્રાણુએ નિરાતે ઉંઘી લીધું. આવા રોમાંચક અનુભવો, હાડમારીઓ, તો એમને કેટલી યે પડેલી !

(૪)

૧૯૨૧નો સત્યાગ્રહ મોકુફ રહ્યો હતો. અમદાવાદમાં રાજકોહના ગુનાસર ગાંધીજીને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. ખબર મળતાંની સાથે જ રાજેન્દ્રપ્રાણુ સાબરમતી જવા માટે રવાના થયા. જે દિવસે ગાંધીજીનો મુકદ્દમે ચાલવાનો હતો તે દિવસે એઓ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

એ અદાલતનું રાજેન્દ્રપ્રાણુએ જે દૃશ્ય જોયું, તે એમની રમૂતિમાં ચિરમરણીય રહેશે. ગાંધીજીએ એમના પત્રમાં લખેલા લેખ પરત્વે મુકદ્દમે ચાલતો હતો. ગાંધીજીનું ખ્યાન તો ઐતિહાસિક હતું ગાંધીજીના મુખ પર એ જ મોહકે રિખત હતું. એઓ પૂરેપૂરા ખુશ મીઠામીઠા હતા. એમણે અદાલતના કામકાજમાં નિવેદન કરવા સિવાય બીજો કશો બાગ લીધો નહિ. એમણે નિવેદનમાં રપષ્ટ જથ્થાબુંદે પોતે જે બહાર રહેશે તો એવા આગ ઝરતા લેજો તો એઓ લખતા જ રહેશે. એમણે તો ન્યાયાધીશને પણ જથ્થાબુંદે એઓ કા તો એમના (ગાંધીજીના) વિચારો જોડે સહમત હોય, અથવા એના વિરોધી

હોય. જે સહમત હોય તો એમણે સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપવું જોઈએ. ને જે વિરોધ કરતા હોય તો એમને આકરામાં આકરી સળ ફરમાવવી જોઈએ. કારણ કે એમણે જે કંઈ કરેલું તે નાણી ખૂટીને કરેલું એટલું જ નહિ, પણ મોઠો આવે ફરી પણ એઓ એ જ કરશે.

ન્યાયાધીશ લાગણીપ્રધાન ટૂંકંશું બાપણ આપ્યું ને અન્તમાં ગાંધીજીને છ વર્ષની જેલની સળ ફરમાવી. ન્યાયાધીશ ઊઠી ગયા પછી ત્યાં બધા એકેએક ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. રાજેન્દ્રબાણુનું હૈયું તો ખૂબ જ ભરાઈ આવ્યું. એઓ તો ગાપુ પાસે ગયા ને ધૂરકે ધૂરકે નાના બાળકની જેમ રોવા લાગ્યા. એમને ખૂબ લાગી આવ્યું હતું. ગાંધીજીએ એમને ખૂબ સમજાવ્યા. હિંમત રાખવા કહ્યું. સત્યાગ્રહીને આમ રોવું શોભે નહિ એમ જણાવ્યું. પણ એ છાના શાના રહે? એમણે ત્યાં જ હૈયું ખાલી કયું. ત્યારબાદ જ ગાંધીજી જોડે ચાર શબ્દ બોલી ચકયા. એ દસ્ય એમને માટે અપૂર્વ હતું.

(૫)

રાજેન્દ્રબાણુ આસામના પ્રવાસે ગયા હતા. આસામની સાગર જેવી બ્રહ્મપુત્રા નદી, લીલમલીલા પહાડોની હારમાળા, મનને મુગ્ધ કરે એવી વનરાજી એ બધું જોઈ પ્રકૃતિપ્રેમી રાજેન્દ્રબાણુ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. રાજેન્દ્રબાણુને ગૌહતીથી એક સ્થાને જવાનું હતું. રસ્તો ભયાનક જંગલમાં થઈને પસાર થતો હતો. ગૌહતીથી દશપંદર માઇલ તો મોટરલોરીમાં ગયા. ત્યાંથી લગભગ વીસેક માઇલ જેટલું અંતર રેલગાડીથી ઠાપવાનું હતું. રસ્તો દિવસે પણ સૂર્યનો પ્રકાશ ન દેખાય એવા ગીચ જંગલમાં થઈને જતો હતો. એક ગાડીમાં રાજેન્દ્રબાણુ ને બીજા એક સ્વયંસેવક બેઠો હતો. બીજામાં બીજા ત્રણચાર સ્વયંસેવકો.

પામે ખાવાનું કંઈ જ નહોતું. જૂખ કકડીને લાગી હતી. જંગલમાં એકાદ ઝૂંપડી દેખાઈ ને એમનાં મોં આનંદથી ચમકી ઊઠ્યાં. ત્યાં ગયા, ત્યારે ખાવાનું તો કશું હતું નહિ. ફક્ત એકલા ચણા હતા. રાન્દ્રખાણુએ લીધા, ને, એ ચણા ચાવતાં ચાવતાં ગાડામાં એમને ઊંધ આવી ગઈ. બે ત્રણ કલાક વીત્યા હશે, ત્યાં મોટો શેરગોર માંભળીને એમની ઊંધ ઉઠી ગઈ. આંખ ઉઘાડીને જુએ છે તો, બે સ્વયંસેવકો આસપાસના ડબ્બાને જોરથી વગાડના હતા ને ખૂબ મોટો અવાજે ખૂમો પાડતા હતા. ગાડાવાળા પણ બળદને ધાંટાધાંટ કરી હાંકતા હતા. બંને ગાડાંઓમાં લાઘવતી સળગી રહી હતી. બંને બાજુ ગાડી ઝાડી હતી. જંગલની મધ્યમાં એ લોકો હતા. બંને બાજુએ પર્વતમાળા હતી. એટલે ઝાડો ને પર્વત સિવાય ક્યાંય ખીજું કશું નજરે આવતું નહોતું. રાજેન્દ્રખાણુ કયાં સુધી તો સમજ્યા નહિ કે પોતે સ્વખાવરથામાં છે કે જામૃત અવસ્થામાં. ક્યાંય સુધી એમણે આંખ ચોળી. છતાં પોતાની નજર સામેનું દ્રશ્ય એનું એ જ હતું. તેથી એમને ખાતરી થઈ કે પોતે સ્વપ્નું નથી જોતા પણ સાચોસાચ, ભયાનક જંગલમાં છે. આસપાસના સ્વયંસેવકો ને ગાડાંવાળાઓ જોર-જોરથી ખૂમો મારી ધાંટાધાંટ કરે છે. એમને કુતૂહલ થયું. એટલે એમણે એક સ્વયંસેવકને પૂછ્યું, “આટલું બધું છે શું? તમે લોકો આટલાંટલાં ધાંટાધાંટ શેના કરો છો?” તેના ઉત્તરમાં પેલો કહે “તમે તો નવા છો, સાહેબ! એટલે તમને નવાઈ લાગે, પણ અ જંગલમાં તો વાઘ, સિંહ ને વરનો ત્રાસ ધણો જ છે. આવ અવાજથી એ નજીક ન આવે. પણ એ તો કંઈ કહેવાય નહિ કોઈકોઈ વાર તો આપણી નજર સામે ક્યાંકથી આવી જોતરેલા બળદને બેચી જાય ને આપણે જોતા રહીએ. આજે એવી ખીક છે. તેથી આ જોરશોર મચાવીને તમારી ઉધ જગાડી.”

આ વાત સાંભળી રાજેન્દ્રબાણુ એકદમ ચોંક્યા. હવે ઉધ પૂરેપૂરી ઉડી ગઈ હતી. આખા જંગલમાંથી આ પ્રમાણે શોર મચાવતા મચાવતા પસાર થયા. જ્યારે બીક ઓછી થઈ, ત્યારે, પેલા લોકોએ અવાજ બંધ કર્યો. નિશ્ચિત સ્થાને પહોંચ્યા. રાજેન્દ્રબાણુને વધારે કુતૂહલ થયું. એમણે સ્વયંસેવકોને કહ્યું, "રાતના જે જંગલમાંથી આપણે આવ્યા, તે જંગલમાં થઈને આપણે દિવસે જઈએ. વાઘ વરનો દિવસે તો ત્રાસ નહિ હોય."

"સાહેબ ! ત્રાસ તો ખરો. પણ અમે તો એનાથી ટેવાઈ ગયેલા. તમારી મરજી છે, તો અમને વંધો નથી."

ને પાછા એ જ રસ્તેથી દિનશ્રીની શોભા જોવા રાજેન્દ્રબાણુ ગયા. થોડું ગયા ત્યાં વાઘની ગર્જના સંભળાઈ. પહાડની પાછળથી ધુરધુરાટ વધવા માંડ્યો. રાજેન્દ્રબાણુ મનમાં ને મનમાં પોતાની કુતૂહલવૃત્તિને દોષ દેવા લાગ્યા. પણ હવે ઉપાય નહોતો. જીવનમરણની વચ્ચે ઝાલાં ખાતા હતા ગાડાવાળા ને સ્વયંસેવકો પણ જરા ગભરાયા તો ખરા, પણ રાજેન્દ્રબાણુના જેટલા નહિ. રાજેન્દ્રબાણુને તો પોતાના શોખને ખાતર આ લોકોની છદ્મીને જોખમ આવ્યું, તેથી ઘણું લાંગતું હતું.

થોડીવાર થઈ, એટલે સામી બાણુની પહાડીઓમાંથી પણ વાઘનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. રાજેન્દ્રબાણુને સમજાયું નહિ, કે, આ તે, પેલા વાઘની ગર્જનાનો પડધો સંભળાય છે કે બીજા વાઘો પણ ગર્જનામાં ભળ્યા છે. બધાનાં મન તંગ હતાં હમણાં વાઘ અહીંથી આવશે, આ કૂદીને આવ્યો, એમ જ બધા રાહ જોઈને વાઘનો શિકાર થવા માટે જાણે છેલ્લું પ્રશુરમરણ કરતા હતા. જે જે અનેક વાઘો હોય તો તો હવે આ પૃથ્વીપરનું આ છેલ્લું રમરણ હતું એમ બધાને લાગ્યું. બધા સાંત હતા. આ વખતે કોઈ ખૂમાખૂમ કરતું

નહોતું, કારણ જુમાજૂમથી વાઘ કદાચ આવી પહોંચે એવી ખીક હતી. પણ બધાનાં નસીબ જોર કરતાં હતાં. એટલે વાઘની પધરામણી નહિ થઈ. ક્યારેક દૂરથી ચળકતી આંખો દેખાઈ, ને ઝો માયાં જોવી જૂમ એમનાથી પડાઈ ગઈ. પણ એ ચળકતી આંખો દૂર ચાલી ગઈ. આ દિન ને રાતનું રમરણ રાજેન્દ્રજાણના સ્મૃતિપટમાં આજે પણ એટલું જ સજીવ રીતે ઢોરાર્થ રહેલું છે.

(૬)

સંતાલ પરજણામાં સરકારનું દમન ચાલી રહ્યું હતું. સરકારી અમલદારોથી લોકો ધાક ખાઈ ગયા હતા. રાજેન્દ્રજાણને એની ખબર મળતાં એમણે એ દિસા તરફ પ્રયાણ કર્યું. ‘ પાકુર ’માં અતિશય ઉમ્મ દમનની ખબર મળી. એટલે એઓ પહેલા પાકુર પહોંચ્યા. એમણે પહેલેથી ખબર આપેલી. પણ મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ ગિરફતાર થયેલા, ને, ખીજા તો એવા ગબરાવણા કે રાજેન્દ્રજાણને રોશનપર લેવા ઢોઢ આવ્યું નહિ. નહિ ત્યારે સેંકડો માણસો રોશન પર આવે. ત્યારે આજે એઓ રોશનપર ઉતરી ત્યારે ચક્ર પથ દરકનું નહોતું. એમને તુરત જ પરિસ્થિતિની મંલીરતાનો ખ્યાલ આવી ગયો. રાતના સાત આઠ વાગ્યા હતા. અત્યારે ક્યાં જવું તે સમગ્રનું નહિ. ઢોઢને ત્યાં જાય ને એને પોલીસનો ત્રાસ વેઠવો પડે એ એમને ઠીક ન લાગ્યું. એમણે તો ગિરફતાર પામીને રોશનના પ્લેટફોર્મ પર જ લાંબાવ્યું. વહેલી સવારનાં ઉઠીને જુએ છે, તો પોતાનો એક જોડો ફૂતર તાણી મધું હતું. એ ઉઠ્યા. પોતાનો જોડો ગયો તે માટે જરા ખરખરો કર્યો, ને રોશન પરના જાહેર નળે જ હાતણ, પાણી, સ્નાનાદિ પ્રાતઃકર્મ પતાવ્યું. ગામમા જવા તૈયાર થયા, ત્યાં એમના ઢોઢ જૂના અસીસને ખબર પડી, કે, રાજેન્દ્રજાણ રાતના આવ્યા છે. રોશન પર જ પડ્યા છે. ઢોઢ પૂછતું નથી. એટલે એ વહેલો વહેલો

સ્ટેશન પર આવ્યો, ને રાજેન્દ્રબાણુ શહેરમાં આવવા નીકળતા હતા, તેમને મળ્યો, ને પોતાને ત્યાં આવવાનો આમ્રહ કર્યો. રાજેન્દ્રબાણુએ એને ઘણો સમજાવ્યો, પોલીસના ત્રાસનો બચ દેખાડ્યો, પણ પેલો એકનો બે થયો નહિ, આખરે સામાન ઉઠાવી એને ત્યાં ગયા. ને, ત્યાંથી સાચી પરિસ્થિતિ જાણવા જે કાર્યકર્તાઓ હતા તેમની મુલાકાત લેવા ગયા. તે વખતે બરાબર મધ્યાહ્ને સૂઈ તપતો હતો. તાપ સખત હતો. હિનાળાનો ધોમ ધખતો હતો. પગમાં જોડા તો હતા નહિ. ધરતી તો જાણે આગથી બરેલી હતી. સડકના પથરા ખૂબ ગરમ થઈ ગયા હતા. છતાં રાજેન્દ્રબાણુ દાઝતા દાઝતા એ રસ્તેથી જોલમાં ગયા. ત્યાં સત્યાગ્રહીઓની મુલાકાત લીધી ને એમની રિયાતથી વાકેફ થઈ ગયા. એમને આશ્વાસન આપ્યું. હિંમત રાખવાનું કહ્યું. પાછા આવતી વખતે પણ એ દાઝણાં ખૂબ લામતાં હતાં. એથી પગે ફોલ્લા બિઠ્યા. ગમે એમ કરી ઘેર પહોંચી બબાર-માંથી બીજા જોડા મંગાવ્યા.

સાંજે સભા બોલાવી, પણ સભામાં માંડ પાંચપચીશ માણસો આવ્યાં. ત્યાંથી દુમકા ગયા. ત્યાં પણ એ જ સ્થિતિ. કોઈ એમનું સ્વાગત ન કરે. એમણે ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો. ગિરફતાર સત્યાગ્રહીઓને ઘેર જઈ, એમનાં કુટુંબીઓને આશ્વાસન આપ્યું, ને પાછા વળ્યા.

(૭)

વીરપુરનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો. અનેક સૈનિકોનાં માયાં ફૂટતાં હતાં. કંઈ જાણે ગોળીથી ધાયલ ચતા હતા. બિહારના જાણીતા નેતા અબ્દુલ ખારી લોહીપુહાણુ થઈ અચેત પડ્યા હતા. રાજેન્દ્રબાણુ ત્યાં પહોંચ્યા. પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે એમને જોયા. એ રાજેન્દ્રબાણુનો સહાધ્યાયી હતો. નિશાળમાં ને હોટેલમાં પણ એ એમની સાથે હતા,

ઘણા વર્ષોથી એને એમણે જોયો નહોતો. લાડીઓ ચલાવવાતો એ હુકમ આપતો હતો, ત્યાં એણે રાજેન્દ્રબાણુને જોયા. એ શરમાયો. એણે એમની પાસે જઈ નમસ્કાર કર્યો. રાજેન્દ્રબાણુએ નમસ્કાર કીત્યા પછી એમને કંઈ ઓળખાણ પડી નહિ. પેલાએ રાજેન્દ્રબાણુ પાસે આવી પોતાની ઓળખાણ આપીને કહ્યું, “માફ કરો! હું હમણું જ લાડીમાર બંધ કરવા હુકમ આપુ છું.” રાજેન્દ્રબાણુને ધાયલની ચિન્તા હતી. એમણે “હીક” કહી, ધાયલની સારવારમાં એઓ પડ્યા. લાડીમાર બંધ થયો. પોલીસ ત્યાંથી ખસી ગઈ. રાજેન્દ્રબાણુએ આખો દિવસ સ્વપ્ન સેવકોની દેખરેખ કરવામાં ગાળ્યો. રાતે એઓ પોતાને ઉતારે આવ્યા. તો ત્યાં પેલો પોલીસ અમલદાર એમની રાહ જોઈ કપારનો ગેડો હતો. રાજેન્દ્રબાણુ આવ્યા તેવો જ એ રાજેન્દ્રબાણુને ચરણે પડ્યો, ને બાળકની જેટ ધૂરકે ધૂરકે રડવા લાગ્યો. રાજેન્દ્રબાણુએ એને હેતપૂર્વક ઉઠાડ્યો ને રડવા દીધો. એ વારંવાર રાજેન્દ્રબાણુની માફી માગવા લાગ્યો. પોતાને પોતાની વર્તણૂકથી ઘણું પશ્ચાત્તાપ થાય છે એમ જણાવ્યું. રાજેન્દ્રબાણુએ જ્યારે માફી આપી ત્યારે જ એ પાછો ફર્યો. એને પોતાના કૃત્યની ખૂબી આ મહાપુરુષના દર્શન માત્રથી જ સમજાઈ હતી.

(૮)

૧૯૩૧ ની સાલ હતી. સરકારે ગોગમેજી પરિપદમાં ખામ લેવા ટ્રેડિસ વિચારણા કરી શકે તેથી કારોબારી સમિતિના સધના સભ્યોને જોશમુક્ત કર્યો, છૂટતાવેંત મહાત્માજી અલ્લાખાદ ગયા. અલ્લાખાદમાં કારોબારી સમિતિની બેઠક થઈ. પંડિત મોતીલાલનું સ્વાસ્થ્ય દિન-પ્રતિદિન બગડતું જતું હતું. છતાં પંડિતજી તો કારોબારી સમિતિનો બધો જોજ લગાવતા. દરાવો પડ્યા, સુધારવા, ચર્ચા કરવી, બધામાં એઓ અમ બામ લેતા. પણ જાણે એમના મહાપ્રવાણની એમને

જાણ ન થઈ હોય તેમ પોતાની શક્તિનો છેવટ સુધી પૂરેપૂરો લાભ આપવા ઇચ્છતા હોય તેમ એઓ કાર્ય કરવા લાગ્યા. એ છેલ્લા દિવસોમાં સદ્ભાવે રાજેન્દ્રબાણ એમની જોડે જ હતા. રાજેન્દ્રબાણ એ એમની કાર્યશક્તિ જોઈ, એમની પ્રતિભા જોઈ, એમની જ્વલંત દેશ-દાઝ જોઈ, ને એની ઊંડી છાપ એમના દીલમાં ક્રાંતરાર્થ ગઈ. કામ પત્યું, એટલે દવા માટે વૈદને બોલાવ્યા. એમણે લખનૌ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ખરાબ હાલતમાં જવા માટે સ્વજનોએ તથા ડૉક્ટરોએ પ્રતિબંધ કર્યો, પણ એ ક્યાં માને એમ હતા? રાજેન્દ્રબાણ એ ખૂબ સમજાવ્યા પણ એ માને તો ને? જીજ્ઞે દિવસે સવારે ટ્રેન ઉપડવાની હતી. સ્ટેશન પર અંતિમ વિદાય લેવા ગયા. મોતીલાલજીનું મોઢું ચૂંચી ગયું હતું, એટલે હસતાં હસતાં એઓ રાજેન્દ્રબાણને કહે, "જુઓ, મારું મોઢું. જાણે કોઈ સૌંદર્યની હરિકાષ્ઠમાં ભાગ લેવા જતો હોઈ એમ લાગે છે ને?" રાજેન્દ્રબાણ જરા મલકયા, પણ એમનું હૃદય તો રડી ઊઠ્યું હતું. એમને થતું હતું જ, કે આ આખરી મુલાકાત છે. ક્યાં સુધી એઓ જતી માડીને જોઈ રહ્યા. હવે પાછા મળવાનું નથી, તેની એમને પૂરેપૂરી ખાત્રી હતી. હૈયું ભરાયું હતું, આંખમાંથી ડબ્બડબ્બ આંસુ પડવા માંડ્યાં.

ને એ આખરી મુલાકાત જ નીવડી, કારણ રસ્તામાં જ મોતીલાલજીનો દેહાન્ત થયો.

(૯)

રાજેન્દ્રબાણ કેએસના પ્રમુખ હતા. પ્રમુખ તરીકે દેસ બરની સાચી પરિચિતિ જાણવા, ને પ્રાંતપ્રાંતના પ્રશ્નો ઉકેલવા એઓ દેશયાત્રા કરતા હતા, પંજાબની યાત્રા કરતા હતા. એમને જાલંધર જવું હતું. એમની જોડે આચાર્ય કૃપાલાણી હતા. ગાડી સવારે, ત્રણ ચાર વાગે જાલંધર પહોંચવાની હતી. જાલંધરનાં બે સ્ટેશનો હતાં. બેમાંથી

કચે રોશને ઉતરવું તેની એમને ખબર નહોતી પણ એમને નિરાંત હતી કે રોશને સ્વાગત કરવા લોકો આવ્યા હશે. એટલે એમને કશી મુશ્કેલી પડવાની નથી. જલ્દીથી પહેલું રોશન આવ્યું. ત્યાં ઠીક ઠીક બીડ જમી હતી. લોકોએ એમને ઉતરવાનું કહ્યું. એમને ખૂબ ભાવભરી આમ્રહ કર્યો. જલ્દીથી આવવાનું આમંત્રણ એમને ડૉ. રામજીદા હંસરાજે આપેલું હતું. તેઓ એ રોશને દેખાયા નહિ, એથી રાજેન્દ્રપ્રસાદ તથા કુપાયાણીજી બન્નેને આશ્ચર્ય થયું. પણ એમને થયું કે, એમને ઠીક નહિ હોય તેથી આ લોકોને એમણે મોકલ્યા હશે. એથી રાજેન્દ્રપ્રસાદ ત્યાં ઉતર્યા. લોકોએ કૂચદારથી અને જ્ય-જ્યકારથી એમનું સ્વાગત કર્યું. પછી લોકો એમને રોશનના વેક્ટરીંગ રૂમમાં લઈ ગયા તે ત્યાં હાથ મોં ધોઈને તૈયાર થવાનું કહ્યું. રાજેન્દ્રપ્રસાદે ધાયું કે સવારે એમને નક્કી કરેલે ઉતારે લઈ જવામાં આશી. રાજેન્દ્રપ્રસાદ હાથ મોં ધોઈ તૈયાર થઈ ગયા. સવાર પડી, ત્યાં રામજીદા હંસરાજ આવી પહોંચ્યા. એ રાતના બીજા રોશને રાજેન્દ્રપ્રસાદની રાહ જોઈ ઉભા હતા. એથી એ સવારના અહીં ઉતર્યા હશે એમ માની અહીં આવ્યા. પછી રામજીદા સાહેબ જોડે વાત કરતા રાજેન્દ્રપ્રસાદને સમજાયું કે ત્યાંની ડેમોસ્ટ્રામાં બે પક્ષ હતા. એક રામજીદા સાહેબનો જોમણે બીજા રોશન પર રાજેન્દ્રપ્રસાદના સ્વાગતની તૈયારી કરી હતી. અને બીજા પક્ષ, કે જોમણે રાજેન્દ્રપ્રસાદને આગલે રોશને ઉતારી એમનું ત્યાં સ્વાગત કર્યું હતું. રામજીદા સાહેબે પોતાને ત્યાં રાજેન્દ્રપ્રસાદના ઉતારાનો બધો બદોલત કર્યો હતો, બ્યારે અન્યપક્ષે બીજા ઠેકાણે બધી વ્યવસ્થા કરી હતી. બન્ને રાજેન્દ્રપ્રસાદને પોતાને ત્યાં આવવા આમ્રહ કરવા લાગ્યા. રાજેન્દ્રપ્રસાદ તો બારે યુરોપીમાં આવી પડ્યા. બન્ને પક્ષો વચ્ચે વાતચીત થઈ. બોલાબોલી થઈ. આખરે એમ નક્કી થયું કે, બપોરનું બોજન રાજેન્દ્રપ્રસાદ રામજીદા સાહેબને ત્યાં કરે, ને સવારનો નારતો અન્ય પક્ષવાળા લોકોએ નક્કી

કરેલે ઠેકાણે કરે. રામજીદા સાહેબ જોડેનો રાજેન્દ્રબાણુનો સંબંધ ઘણો ગાઢ હોવા છતાં, આ વાત એમને મંજૂર રાખવી પડી. કારણ એ સિવાય છૂટકો નહોતો. રાજેન્દ્રબાણુને પોતાને આગળ કરીને આ લોહાં અધડો કરે એ વધારે ખરાબ લાગ્યું, પણ બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો.

મુશીબત આટલેથી જ પતી નહિ. લાહોર ગયા તો ત્યાં પણ આમ જ બે પક્ષો. બન્નેએ જુદે જુદે ઠેકાણે એમનો રહેવાનો પ્રયત્ન કરેલો. લાહોર આવવાને બે ચાર સ્ટેશન બાકી હતાં, ત્યાં એક જણે આવી, પંજાબ પ્રાંતીય કોંગ્રેસસમિતિના નેતા ડૉ. સત્યપાલની પત્નીનો પત્ર આપ્યો. તેમાં પોતાને ત્યાં જ આવવાનું આમંત્રણ હતું. ડૉ. સત્યપાલ જેલમાં હતા, એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ આ આમંત્રણ સ્વીકારણીય હતું. બીજા પક્ષે સભા-ભવનમાં રાજેન્દ્રબાણુના ઉતારાનો બધો બદોબસ્ત કર્યો હતો. બીજા પક્ષવાળા પણ ટ્રેનમાં આવી પહોંચ્યા. બન્ને પક્ષવાળા ત્યાં જ ઝઘડવા મંડ્યા એટલે આચાર્ય કૃપાલાલજીએ તેમને ધમકાવ્યા. બીજા પક્ષે તો સભાભવન કે ત્યાં રાજેન્દ્રબાણુનો ઉતારો હતો, ત્યાં શહેરના માનનીય પુરુષોને નિમંત્રણ આપ્યાં હતાં. ને પરિણામે જો રાજેન્દ્રબાણુ સત્યપાલને ત્યાં ઉતરે તો એ બધા આમંત્રિત લોકોનું અપમાન થાય એમ હતું. આખરે એમ સમાધાન થયું કે સાજનું વાળુ સભાભવનમાં લેવું પણ ઉતરવું ડૉ. સત્યપાલને ત્યાં. આમ બે પક્ષની ખોટી મારામારીમાં એમને નકાર્મું બેચાવું પડ્યું ને એમના સ્વભાવાનુસાર સમાધાનનો રસ્તો કાઢવો પડ્યો.

(૧૦)

૧૯૪૨ની સામુદાયિક ક્રાન્તિ સમયે રાજેન્દ્રબાણુ બાંકીપુર જેલમાં હતા. એઓ તો મોટો સમય અખ્યયનમાં પસાર કરતા હતા.

ત્યાં સરકાર તરફથી એક વખત જેલની મુલાકાત લેવા જેલ

સમિતિના સભ્યો આવે છે. રાજેન્દ્રબાણુ ચરખો કાંતતા હોય છે. એઓ આવી બીજી ત્રીજી વાત કરે છે. એમણે એક સભ્ય રાજેન્દ્ર-બાણુને પૂછે છે :

“ તમે છૂટવા માગો છો કે નહિ ? ”

“ ના, એકસો નહિ જ, જધાની સાથે છૂટવાનું હોય તો, ”
રાજેન્દ્રબાણુ નિશ્ચયાત્મક રીતે ઉત્તર આપે છે.

“ તમને અમે એકલા છોડી દઈએ તો ? ”

“ તો તો મને બહુ જ ખરાબ લાગશે, ને હું પાઠો થોડા વખતમાં
અહીં આવી રહીશ. ”

હવે પેપે સભ્ય મુખ્ય મુદ્દા પર આવ્યો, તે કહે કે :

“ તમે લોકોએ તોડફોડનો કાર્યક્રમ લોકોને આપ્યો ન હોય તો
થોડા જ વખતમાં આવો જાગૃતજન સંસ્થાઓ શી રીતે ચર્ચા કરે ? ”

“ એને માટે જાગૃતજન સંસ્થાઓની છે. સરકારે જ નેતાઓને
પકડવાના કારણોમાં જાગૃતજન કે કેએસ તરફથી રેલ, તાર, ટપાલ
વગેરેની બાંધફોડનો કાર્યક્રમ છે. સરકારે જુદું કશું, ને, લોકોએ
સાચેસાચ માની લીધું. એટલે એમણે એ કાર્યક્રમને કેએસનો માની
અમલમાં મૂક્યો. તમે લોકોને જાણી જોઈને બાંધફોડ કરતાં શીખવાડ્યું. ”

પેપે સભ્ય ચૂપ થઈ ગયો. એની પાસે કશો ઉત્તર નહોતો.
રાજેન્દ્રબાણુની દલીલ સચોટ હતી.

આમ રાજેન્દ્રબાણુના જીવનમાં અનેક વિચિત્ર પ્રસંગો બને છે.
આનંદના, શોકના, આશ્ચર્યના, હાસ્યના. આમ એમનું જીવન વિવિધ-
રંગી છે. એમની જીંદગી એ આવા આવા તો અનેક પ્રસંગોથી
બરેસો અપૂટ ખળતો છે. આ તો ફક્ત અંગુલિનિર્દેશ છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

રાજેન્દ્રબાણનાં વિચારમૌલિકો

રાજેન્દ્રબાણએ આપણા જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોપર વિચાર કર્યો છે. રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, આપાદાય, કેળવણીવિષયક, એમ અનેક વિષયો એમની વિચારસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરીને નિશ્ચિત આધાર ધારણ કરે છે. એમની વિચારસૃષ્ટિમાં વિવિધતા છે, જાંડણ છે, ને, સ્વાતુભવનું પીકાપણ છે. રાજેન્દ્રબાણ જે કોઈ પણ પ્રશ્નનો વિચાર કરે છે, તેનો એક દૃષ્ટિએ નહિ પણ અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે. સામા પક્ષના દૃષ્ટિકોણથી પણ પરિચિતિને અવલોકે છે. અર્થાત્ એમની વિચાર-સરણી સામણીથી ઘડાતી નથી પણ શુદ્ધિથી ઘડાય છે. ક્ષીણોના તોલનથી ઘડાય છે. એથી એમના વિચારોમાં એક પ્રકારની પરિપક્વતા, એક જાતનું ગાંભીર્ય, વર્ષોનાં ડકોળાં જળ નહિ, પણ શરન્નાં 'નીતપાં' નીર આપણને મળે છે.

રાજકીય હરાવો પણ પસાર થયેલા. પણ રાજેન્દ્રબાણુ ઇચ્છે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ રાજકીય સંસ્થામાં જોડાય, પણ વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થાઓમાં રાજકારણ ન હોવું જોઈએ. એઓ માને છે, કે વિદ્યાર્થીઓ રાજકારણમાં ભાગ લે તે પૂર્વે રાજકારણનો અભ્યાસ કરે. ડેરજ લાગણીથી દોરવાઈ જઈ, રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લે, તે પછી લાગણીનો પારો ઉતરતાં પરતાય એવી પરિસ્થિતિ તો ન જ ઉત્પન્ન થતી જોઈએ. જો ભાગ લેવો હોય તો પૂરેપૂરી સમજથી લે. વિદ્યાર્થી અવસ્થા એવી હોય છે કે, થોડાં સૂત્રોથી દોરવાઈ જાય છે. આમ ન હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓમાં એક જાતનું બળ હોય છે, એક જાતની અલુક્ય શક્તિ હોય છે, ને, તેથી દરેક રાજકીય પક્ષ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની જોડે જોડાય એવી અપેક્ષા રાખે છે અને તેથી દરેક પક્ષ વિદ્યાર્થીઓની લાગણીને ઉત્તેજવાનો નિષ્ફળ વા સફળ પ્રયત્ન કરે છે. આમ સામસામી દલીલોથી વિદ્યાર્થીઓનાં મન મૂંઝાય છે. એઓ સાચાખોટાની પરીક્ષા કરી શકતા નથી. ખરું ખોટું સમજવાની વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત થયેલી હોતી નથી. આથી એઓ ઇચ્છે છે કે વિદ્યાર્થીઓ પૂરેપૂરી સમજથી, પૂરતો વિચાર કરીને, રાજકારણમાં ભાગ લે. આ જ કારણથી એમણે બિહાર છાત્રસંમેલનને બને ત્યાં સુધી બિનરાજકીય બનાવવા પ્રયત્ન કરેલો. છાત્રસંમેલનો કે છાત્રસંસ્થાઓ, મોટા મોટા રાજકીય હરાવો પસાર કરે, ને હરાવો અમલમાં ન મૂકી શકે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તે બહુ જૂરું છે. દા. ત. ૧૯૨૧માં જ્યારે સત્યાગ્રહ આંદોલન જાગ્યું ત્યારે ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને શાળા ઠાલેજ છોડવાની હાકલ કરેલી. બિહાર છાત્રસંમેલને પણ પોતાના એક હરાવ દારા એ હરાવને અપનાવી લીધેલો. પણ ખરેખર જ્યારે એ હરાવને અમલમાં મૂકવાનો અવસર આપ્યો ત્યારે એ લાગણી વિવશ બની હરાવ રજૂ કરનાર ને પસાર કરનાર

વિદ્યાર્થીઓ પાછા પડ્યા. આ કારણથી ત્યાં સુધી વિચારો નિશ્ચિત આકાર ધારણ ન કરે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓએ રાજકારણમાં ન પડવું એવો એમનો અભિપ્રાય છે.

વિદ્યાર્થીઓએ આજની સંસ્થાઓમાં જે રૂઝવણીની ઉણપો હોય છે, તે પૂરી પાડવા તરફ લક્ષ આપી તે દિશાએ સંઘની રચના કરવી જોઈએ. એ સંઘનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને કાર્યકુશળ નાગરિકો બનાવવાનો હોવો જોઈએ. રાજકીય લડાઈ લડવાનો નહિ. વિદ્યાર્થીઓને તો ધણાં કામ કરવાનાં હોય છે. આપણા દેશની નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પોતાનો સક્રિય ફાળો આપવો જોઈએ. કામી એકતા માટે, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે, રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણના પ્રચાર માટે, એઓ ધણું ધણું ધારે તો કરી શકે એમ છે. એમની પાસે શક્તિ છે, બળ છે, ધન્ય છે, તો એનો વિનિયોગ આવાં રચનાત્મક કાર્યમાં કરવો જોઈએ.

રાજેન્દ્રબાણુ માને છે કે, હમણાં આપણને અપાતું શિક્ષણ તદ્દન નકામું છે. એથી આપણો માનસિક વિકાસ થતો નથી. પારકી બાપા દ્વારા શિક્ષણ લેવાથી આપણા અમૂલ્ય સમયની ખર્ચાદી થાય છે, કારણ આપણો બધો વખત શબ્દોનો અર્થ સમજવા પાછળ જ ખર્ચાઈ જાય છે તે એથી ચિંતન માટે વખત જ મળતો નથી. તે ખીજા દોષો ન હોય તો પણ આ એક જ દોષને કારણે પણ આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ અનિષ્ટ છે. પરદેશી બાપા એકાદ વિદ્યાર્થી બલે શીખે પણ, પરદેશી બાપા એ શિક્ષણનું માધ્યમ તો કદીય ન હોવું જોઈએ. આપણને અત્યાર સુધી જે શિક્ષણ મળ્યું, તે તો અંગ્રેજોએ પોતાની હકૂમત જારી રાખવાની દૃષ્ટિથી આપેલું શિક્ષણ હતું. એટલે આપણી આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિમાં તદ્દન નવી દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. આપણો રાષ્ટ્રપ્રેમ જાગૃત થાય, આપણી

રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા વિકસે એ દષ્ટિથી આપણા યૌવને જાતે જ રાષ્ટ્ર
એ જાતનું શિક્ષણ હોવું જોઈએ. અત્યારસુધી આપણને જે શિક્ષણ
મળ્યું, તેથી આપણાં શરીર હિન્દુસ્તાની રસાં પણ આપણાં મન
વિદાયતી બની ગયાં, ને તેથી એમનું કામ એમની બાષા મારફત જ
કરવાનું આપણે શીખ્યા. આથી જન્મું એમ કે એ આપણી પર
રાજ્ય કરે પણ તે માટે એને આપણી બાષા શીખવાની જરૂર ન
રહે. આથી જેઓ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતા થયા એઓ રાજદ્રોહી
બન્યા. સરકાર વિરોધી બન્યા. આથી જ એઓ છઠ્ઠે છે કે આપણું
શિક્ષણ પૂરેપૂરું રાષ્ટ્રીય બનવું જોઈએ. એ શિક્ષણમાં શરીર મહેનત
ફરનિયાત હોવી જોઈએ, કે જેથી, શરીર મહેનત કરનારા નીચા ને
માનસિક મહેનત કરનારા ઉંચા એવી બ્રામક માન્યતા દૂર થાય.

(૨)

હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન વિષે એમને લાગે છે, કે, એ પ્રશ્ન અંગ્રેજોએ
હોમો કરેલો પ્રશ્ન છે. અંગ્રેજ રાજ્યની શરૂઆતથી જ, મુસલમાન
અને હિન્દુ વચ્ચે બેઠ પડાવવાની ક્રિયા શરૂ થયેલી. એમણે અંગ્રેજો-
એ શી રીતે અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં, કોલેજના અંગ્રેજ પ્રીન્સી-
પાલ મારફત હિન્દુ વિરોધી પ્રચાર કરેલો, ને અંગ્રેજોએ શી શી
બાજીઓ બંને કોમ વચ્ચે વેરઝેર રોપવા કરેલી તેનો વિસ્તારથી પૂરાવા
સહિત પ્રતિહાસ આપ્યો છે. એઓ કહે છે, કે, મુસ્લિમોનું વતન
પણ હિન્દુસ્તાન છે. એઓ આ જમિમાં જ જન્મે છે ને દટાય છે,
અહીંના જ હવાપાણી લે છે, એટલે એમને આપણે પરાયા ન ગણી
શકીએ. વળી, એ આપણી જોડે સારી રીતે વર્તે કે ખરાબ રીતે વર્તે,
આપણે તો એમની જોડે સારી રીતે વર્તવું જ જોઈએ. હિન્દુઓએ
મુસ્લિમોને નાના બાઈ ગણી તેમની પ્રત્યે મોટાબાઈના જેમ વર્તવું
જોઈએ. એમને આ દેશમાં સરખા નાગરિક તરીકેના હક્કો મળવા

જોઈએ. આપણે એમને દયાવી નાખવાની વાત કરીએ એ ખોટી છે. આપણે એ લોકોને પ્રેમથી ને વિદ્યાસથી જીતી લેવા જોઈએ. બળથી નહિ. કારણ કે આપણે એ લોકોને જોરજુલમથી દયાવીએ તો એનો પ્રત્યાઘાત યથા વિના રહે જ નહિ. ને પછી ન એ લોકો શાન્ત રહે, કે, ન આપણને રહેવા દે. આજ કારણે કેમી એકતા માટે દરેક હિન્દુવાસીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે એ દિશામાં કરી જ પ્રયત્ન ન કર્યો તેથી જ આપણે એનાં માઠાં પરિણામો ભોગવી રહ્યા છીએ. જ્યારે જ્યારે ઝડપા જિભા થાય, ત્યારે સમજવડથી, ને ફલીભોથી સામાની જોડે કામ લેવું જોઈએ. ને જ્યારે સમજૂતી પર ન આવી શકાય એમ હોય તો, બન્ને પક્ષને માન્ય એવો એક લવાદ નીમી તેનો ચૂકાદો માન્ય રાખવો જોઈએ. જ્યારે જ્યારે કેમી રમખાણ ફાટી નીકળે, ત્યારે એ વિષેની ખાતમી ફેલાવા ન પામે તે માટે બન્ને કેમી પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. સામાને હોય દેનાં પૂર્વે આપણે આપણું દીક્ષ તપાસીને એમાં હોય હોય તો તેને દૂર કરવા કે સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

દરેક કેમીને બાપાની બાબતમાં, બાળકોની કેળવણીની બાબતમાં, પોતાની મનમાની રીતે રહેવાની ને વિચારવાની બાબતમાં, પૂરેપૂરી આઝાદી હોવી જોઈએ. હિન્દુસ્તાનમાં એટલી બધી કેમી છે, કે, દરેક કેમી ખીજ કેમની ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા રાખે તો દેશમાં શાંતિ કે આબાદીનું નામનિશાન ન રહે.

(૩)

જેવું હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાનું તેવું જ અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું. અસ્પૃશ્યતાને રાજેન્દ્રપ્રાણ બચકર ફૂટતા ને હિંસા માને છે. ને એને ખોટી રીતે ધાર્મિક માન્યતા મળી છે, તેથી અસ્પૃશ્યતા હોય ત્યાં સુધી

હિન્દુ ધર્મ જીવતો નહિ રહે. આ અરપૃથકો અનેક વર્ગના હોય છે. એક તો ઉંચા ગણાતા વર્ગો જે કામ કે ધંધાને મેલા માને છે, એવા કેટલાક કામ ને ધંધાઓ છે. જેમ કે, બંગીઓ, ચમારો વગેરે. એ લોકોને મોટે ભાગે ગામથી દૂર રાખવામાં આવે છે. એમને મંદિરો, જળાશયો, તળાવો વગેરેનો ઉપયોગ નિષિદ્ધ છે. મલબારમાં ને દક્ષિણ હિંદમાં તો એમને સવણો જે રસ્તે જાય તે રસ્તાનો ઉપયોગ પણ નિષિદ્ધ હોય છે. એમની સ્થિતિ એટલી ખધી કફોડી ને અસહ્ય હોય છે કે હજમ તેમની હજમત ન કરે, એનાં સ્ત્રીવર્ગો ધરણીગાંઠાં ન પહેરી શકે. આ માટે વિદ્યાર્થીઓ ઘણું કરી શકે. હરિજનો પ્રત્યેનું આપણું માનસ ન્યાં મુધી બદલાય નહિ ત્યાં મુધી એ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ થવાનો નથી. એ માટે આ કાર્યને માટે જ પોતાની જીંદગી આપનારા ભાવનાશાળી યુવકોની જરૂર છે. એઓ હરિજનો જોડે, હરિજન બનીને વસે, જરૂર પડે ત્યાં કામદાની મદદથી એમને ન્યાય અપાવે, જરૂર પડે ત્યાં એમની વતી સત્યાગ્રહ આદરે, તો જ અરપૃથકતા ચાલી જશે. કાર્યકર્તાઓએ પોતે બંગીનું કામ કરી આ કામ હલકું નથી એમ બંગીઓના મનમાં હસાવવું જોઈએ, કે જેથી અરપૃથક ગણાતા વર્ગમાં જે સહુતામન્ય બંધાઈ ગઈ તે નાબૂદ થાય. હરિજનો અંદર અંદર અરપૃથકતા ને જીત્યનીચના ભેદ રાખે છે, તે પણ દૂર કરાવવા જોઈએ. હરિજનો માટે જીદાં મંદિરો, જીદાં છાત્રાલયો, જીદાં શાળાઓ, જીદાં કૂવા તળાવો રાખવાથી આપણે એ લોકોની સેવા નહિ પણ કુસેવા કરીએ છીએ કારણ કે એથી તો અરપૃથકતા કાયમી બની જાય. એથી આપણે અરપૃથકતાને ઉત્તેજન આપીએ છીએ. ઉપદું સવણો ને હરિજનોના એક જ છાત્રાલયો હોય, એક જ કૂવા તળાવ ને મંદિરો હોય, શાળાઓ હોય તે માટે પ્રયત્ન થવા જોઈએ.

અરપૃથકોને બધા રાજકીય, સામાજિક હિતો અન્ય વર્ગોની જોડે

સમાન રીતે મળવા જોઈએ. એમનો દરજ્જો નીચો ન હોય. સર્વજ્ઞ
ને હરિજન એના અલગ વાસ ન હોય. આમ એ દિશામાં ઘણું કાર્ય
કરવાનું છે. ને એ માટે આ કામ પાછાડે જ પોતાનો બધો સમય
પર્યાનારા યુવકો જામવા જોઈએ.

(૪)

અસ્પૃશ્યતા નિવારણ જેટલો જ મહત્ત્વનો પ્રથમ મામોલોગોનો નિગમ
ને મામમુધારણ છે. આપણે દુર્ભાગ્યવશ એમ જ સમજતા થયા છીએ
કે હિન્દુસ્તાન એટલે સાત લાખ ગામડાં નહિ પણ પાંચ પચીસ શહેરો.
અને એથી શહેરોને પોષવા માટે આપણે મામડાંઓને ચૂકીએ છીએ.
મામજનો શહેરોની આવાગમનમાં એવા ફરી પડ્યા છે કે એમને પોતે
ચૂસાર્થ રહ્યા છે તેનું પણ જાન રહેતું નથી. આ ચૂસણ નાબૂદ કરવા
મામડાંએ સ્વયંસંપૂર્ણ થવું જોઈએ. મામડાંની જરૂરિયાતની
ચીજો ગામડું જ બનાવી શકે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ.
આથી પ્રથમ ખાદીનું ઉત્પાદન વધવું જોઈએ. ખાદીનું કાંતણ
એ ખેડૂતો માટે એક આડધંધો છે. ખાદીનું ઉત્પાદન વધે ને
ગામડું પોતાનાં જરૂરી વસ્તો માટે ખાદી ઉત્પન્ન કરે, તો પછી એમને
કાપડ માટે શહેરની ગીલો પર આધાર રાખવો નહિ પડે. એ ઉપરાંત
એ પોતાની જરૂરિયાત કરતા જે વધુ ઉત્પન્ન કરે, તે, શહેરમાં વેચી
શકે. શહેરના લોકો પણ કાંતે ને એ રીતે પોતાની જરૂર પૂરતી ખાદી
ઉત્પન્ન કરતાં શીખી લે. ખાદી ઉપરાંત ગામડાંમાં અનાજ વધારે પાકે,
એ માટેના પ્રયત્નો થવા જોઈએ. વળી, અનાજ પીસવા માટે સાંચા
કરતાં પાછી ધંદીઓ ફરવી જોઈએ. સાંચાને લીધે ગામડાંમાં દળાને
પોતાનું પેટ ભરતી ડાસીઓની રોજી મળે છે. એ બેકાર બની છે, ને
એની પર જ આધાર રાખનાર સારો જેવો વર્ગ રોટલા વિનાનો બન્યો
છે. દૂધને માટે પણ દુગ્ધાલયો સ્થાપવાની જરૂર છે. ઢોરનાં ઉછેર

માટે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જરૂર છે. ખેતીમાં નવી રીતો અપ્પત્યાર કરવી જોઈએ. તેલબિયાં માટે આપણી જૂની ધાણીનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ, જેથી ધાંચી વગેરેનો ધંધો જે અત્યારે પડી ભાંગ્યો છે તેનો પુનરુદ્ધાર થાય. તેવી જ રીતે શેરડીમાંથી ગોળ બનાવવાના ઢાલુને પણ પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ. મધમાખીના ઉછેરની શાસ્ત્રીય ખીલવણી થાય કે જેથી મધનો ઉદ્યોગ ખીલે. મધ એ ખૂબ જ પૌષ્ટિક પદાર્થ છે. આ ઉપરાંત ખાતર માટેની ચોખ્ખી વ્યવસ્થા થાય, જનનવરના મળનો ઉપયોગ થાય, તે માટેના પ્રયત્નો થવા જોઈએ. ને ખેતી વગેરે માટે જોઈતાં આજરો મેળવવા માટે શહેર ઉપર આધાર ન રાખતાં ગામડામાં જ એ બનાવવાની સગવડ થાય તે માટે પ્રયત્નો થવા જોઈએ.

આ પ્રમાણે ગામડાંનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ. ગ્રામીણ ભારતમાં નવજીવનનો સંચાર કરવો હોય તો આ ઉદ્યોગોને સજીવન કરવા જોઈએ. તેથી આંધીજીએ ઉચિત અધિકાર વાપરી જણાવ્યું છે તેમ ખાદીને સૂર્યને રથાને મૂકવી જોઈએ, ને ખીજા ઉદ્યોગો મહામંડળની જેમ તેની આસપાસ ફરતા રહે. ને જેઓ ગામડાંની સેવા કરતા હશે તેઓ બનતા સુધી ગામડાંમાં પેદા થયેલી બીજા સિવાય ખીજું કંઈ જ ન વાપરે, ને ખીજાઓ પાસે પણ એવી પ્રતિષ્ઠાઓ લેવાયે.

(૫)

હિંદ એ અત્યંત ગરીબ દેશ છે. એ દેશમાં ગરીબોનું પ્રમાણ વધારે છે. આપણા દેશમાં એક બાબત મોટો મહેલ ને ખીજા બાજુ નાનકડું ઝૂંપડું એવા દેખાવો આપણે વારંવાર જોઈએ છીએ. ને આપણા દેશમાં મહેલો કરતાં ઝૂંપડીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આજે જગતમાં જે યુદ્ધો ચાલી રહ્યાં છે તેનું મુખ્ય કારણ ધન અને ધરતી માટે રાષ્ટ્ર ને રાષ્ટ્ર વચ્ચે ચાલી રહેલી બીબલુ હરિશ્ચંદ્ર છે. ને

જ્યાં સુધી સમાજરચનાનો પાયો ને જીવન વિષેના સિદ્ધાંતો છે તેવા ને તેવા જ રહેશે ત્યાં સુધી એ હાથત સુધરવાની નથી. આ વિમ્મડો દૂર કરવા હોય તો આર્થિક અસમાનતાઓ નાબૂદ થવી જોઈએ. આ કારણે ગોપણ્યવૃત્તિ, ખીજના બોએ ને ખીજની મહેનતે પોતે પૈસાદાર બનવાની વૃત્તિ જવી જોઈએ. દષ્ટિકોણ પલટાવો જોઈએ. સમાજની રચનામાં પલટો થવો જોઈએ. આર્થિક અસમાનતા ન હોવી જોઈએ, એ બધુય આપણે સ્વીકારી લઈએ તો પણ, એ પલટો હિંસાથી થાય નહિ. એના પ્રત્યાધાતો આખ્યા વિના નહિ રહે. બળજબરીથી કૃત્રિમ સામાજિક પરિસ્થિતિ દૂર થઈ શકે ખરી, પણ વ્યક્તિઓને કુદરતે આપેલી શક્તિઓમાં જે સ્વભાવસિદ્ધ વિષમતા હોય તેને સમાન બનાવી શકાય નહિ. એ શક્તિઓ ક્યાં તો વ્યક્તિઓના લાભાર્થે ક્યાં તો સમગ્ર જનતાના લાભાર્થે વાપરી શકાય. પણ એ હિંસાથી ન થઈ શકે સમાનતા અહિંસાથી આવી હોય તો જ કામગીરી બને. સમાનતા લાવવા દરેક જણે પોતાથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. આપણે સમજીએ કે આપણી વ્યક્તિગત જરૂરિયાત માટે ઓછામાં ઓછું ધન ખર્ચાએ ને બાકીનું સમાજના હિતને માટે થાપણ તરીકે છે. સારા વિચારથી ને સાદી રહેણીથી જીવન ઉન્નત થાય છે એ વાત જો લક્ષમાં આવે તો પછી અસમાનતા દૂર કરવી મુશ્કેલ નહિ પડે. સામાજિક માનપાન કે દરજ્જો ધન કે કુળ પરથી નહિ પણ ચારિત્ર્ય અને સેવા પરથી ગણાવાં જોઈએ. મૂડીદારો ને મજૂરોને સારા કામના દર ને જીવનની સમવડો પૂરી પાડે, એટલે કે તેને સારો આરોગ્યપ્રદ ખોરાક ને કપડાં, અનુકૂળ રહેઠાણ, બાળકોની ઈજાવણી, અને પોતાને માટે તથા પોતાનાં આશ્રિતો માટે આરોગ્ય-પ્રદ મનરંજન એટલું તો ઓછામાં ઓછું આવવું જોઈએ. અને તે પછી મજૂરોને મૂડીવાદીઓને ચતા નફામાંથી ભાગ આપવો જોઈએ. જો રાજબૂદ્ધીથી મૂડીવાદી ન સમજે તો પછી તેને રાજ્ય તરફથી

એમ કરવાની ફરજ પાડી શકાય.

(૬)

અહિંસા વિષે રાજેન્દ્રગાથા કહે છે કે, અહિંસા એ બદ્ધ મેદન તત્વ છે એને જીવનમાં ઉતારવું બહુ જ કઠણ છે. ઘણા લોકો અહિંમાને સમજતા નથી તેથી એની શક્તિ વિશે, તથા મર્યાદા વિશે મસ્કરી ને ઠેકડી કરે છે. એમ પણ કહેવામાં આવે છે, કે અહિંસા માનવીને કાપર ને બાપતો બનાવી દે છે. વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે જગતમાં કોઈએ રાજકીય બાબતમાં અહિંસાનો પ્રયોગ કયો નથી. અહિંસાથી કંઈ દેશનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ. સાધારણ માનવીની વાત જરા દષ્ટિએ તો પણ બદ્ધબંધા સંબંધો ને મહાપુરુષો પણ કોઈને સંબંધમાં રાખી શકતા નથી. ને કોઈ એ તો અહિંસાનું ખીજું રૂપ છે. એટલે અહીં એ અભ્યવહારુ છે ધગેરે.

આ બધી ખોટી વિચારબમણાઓનું પરિણામ છે. એ વાત સમજી લેવી જોઈએ કે હિંસામાં કાપરતા છે, અહિંસામાં નહિ. જ્યાં કાપરતા હોય ત્યાં અહિંસા ટકી જ ન શકે. જો આપણે આપણા પ્રતિપક્ષીઓથી ડરતા હોઈએ, ને એ ડરના માધ્યમો એનું નુકસાન કરવા ઇચ્છતા ન હોઈએ તો એમાં અહિંસા નથી. પણ કોઈને નુકસાન પહોંચાડવું એ ચીજ જાતે ખરાબ છે તેથી આપણે નુકસાન ન પહોંચાડીએ તેમાં અહિંસા છે. કોઈને દુઃખ દેવું એ અન્યાય છે, એવી સમાજમાં રહેણી છે. એથી એ કોઈને દુઃખ થાય એવો વિચારમાત્ર નહિ કરે. પણ ખીજાને દુઃખ ન દેવું એમાં જ અહિંસા રહી નથી. પણ સાચી અહિંસા સામો ગમે એટલો જીવમ કરે તો એ તે હસતે મુખે સહન કરવામાં રહેલી છે. ને એ સહન કરનાં કરતાં

પણ સામા માણસ તરફ જરાયે દ્રેષ ન હોયો જોઈએ, એની પર પ્રેમ હોયો જોઈએ, એ બાવનામાં રહેલી છે. સાચો અહિંસક પોતાના શારીરિક બળ પર નહિ પણ પણ પણ અત્માના બળપર ઝભૂં છે. સાચો અહિંસાવાદી અન્યાય કદિયે બરદાસ્ત નહિ કરે. અહિંસામાં અન્યાયનો બદલો લેવાનો બાવના તો હરગિજ ન હોય પણ અન્યાયીનો હૃદયપથરો કરવાની વૃત્તિ હે.ય. અહિંસામાં સહન કરવાનું છે કુ ખોથી ડરવાનું નથી. પોતાનો પણ સાચો છે એવો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રહેલો છે. ને આમ હોવાથી જ અહિંસા એ કાયરનું શસ્ત્ર નથી, ધરવીરનું હથિયાર છે.

કેટલાક લોકો સામાન્યતઃ એવી દલીલ કરે છે, કે સામાન્ય માનવી કંઈ એવી અહિંસા પાળી ન શકે. એનામાં કંઈ એવી સહનશક્તિની અપેક્ષા ન રાખી શકાય. તો એના ઉત્તરમાં કહી શકાય કે સશસ્ત્ર લડાઈમાં ભાગ લેનાર પણ સાધારણ માનવીઓ જ હોય છે, જેઓ રણભૂમિમાં જ બહાદુર બની જાય છે. આમ કંઈ નિત્ય જીવનમાં એઓ ધરવીર નથી હોતા. એટલે એમાં જરૂર કેવળ અભ્યાસની છે. શૈજના સિપાઈની બહાદુરી પણ અભ્યાસથી કેળવી શકાય છે. એની બહાદુરી બીક પર રચાઈ છે. એને એમ હોય છે કે સામાને જે હું નહિ મારી નાખું તો એ મને મારી નાખશે. આમ મરવાની બીક જ એની બહાદુરીને ઉત્તેજિત કરે છે.

અહિંસાત્મક ક્રિયા બીજી જાતની હોય છે. અહિંસાની કવાયત સંયમ છે. નાનપણથી જ જો અહિંસાની કેળવણી આપી હોય, તો આપોઆપ બાળપણથી જ નિર્ભયતાનો ગુણ કેળવી શકાય. અહિંસાત્મક શક્તિની એક વિશેષતા એ છે, કે, અહિંસક સૈનિક આપત્તિને નોતરે છે. એ બીજને કષ્ટ આપવા ઇચ્છતો નથી, પણ પોતે કષ્ટ સહવા ઇચ્છે છે. એ કુસ્મનને વશ કરવા ઇચ્છે છે પણ તે બળથી

નહિ પ્રેમથી. આમ અહિંસાત્મક ક્રિયામાં એક જ પક્ષ પોતાને માથે બધો કદનો બોજો ઉપાડી લેતો હોવાથી એમાં એક પક્ષને સહન કરવું પડે છે. એટલે સહન કરવાનું અર્ધું થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત અહિંસાત્મક સામનામાં હથિયારની કે શસ્ત્ર સરજનમની જરૂર પડતી નથી. એમાં તો આત્માની શક્તિ એ જ શસ્ત્ર છે, કે જેને માટે એક પાર્શ્વનો પણ ખર્ચ કરવો પડતો નથી. સાચી અહિંસા સ્વપાપ તો પછી ન પોલીસની જરૂર પડે, ન અદાલતોની. ત્યારે પ્રેમનું સામાન્ય સ્વપાપ. કોઈ કહે છે કે રાજાંદાં જીવનમાં આવી અહિંસા શી રીતે દેશમાં કે વ્યવહાર બની શકે તો એના ઉત્તરમાં એટલું કહી શકાય કે સૌ એ નબળાં ટકા તો આપણે બળ-વિના, હિંસાનો આશરો લીધા વિના જ આપણો જીવનવ્યવહાર આચરીએ છીએ. તો પછી અહિંસાનો જે વિસ્તાર આપણને કરવાનો છે, તે બાકી રહેલા એક ટકા પૂરતો જ કરવાનો છે. એટલે આ વાત છે તે સાદી સીધી છે, જટિલ નથી, મુશ્કેલ નથી.

(૭)

રાજેન્દ્રબાણુ માને ■ કે આપણો દેશ હવે સ્વતંત્ર થયો છે તો એને એની પોતીકી રાષ્ટ્રભાષા હોવી જોઈએ. એ રાષ્ટ્રભાષા મોટા વર્ગની આમજનતા સમજે એવી હોવી જોઈએ. એ ભાષા દેવનાગરી તેમજ ઉર્દૂ બન્ને લિપિમાં લખાતી હિન્દુસ્તાની ભાષા જ કોઈ શકે, કારણ કે, સંસ્કૃતમય હિંદી, તેમજ ફારસીમય ઉર્દૂ બન્ને આમજનતા માટે નકામી છે. એમાં સંસ્કૃત શબ્દો આવે, ફારસી શબ્દો આવે તેમજ અંગ્રેજી ચલણી શબ્દો પણ આવે. પણ એ બધા શબ્દો હિન્દી વ્યાકરણ પ્રમાણે જ જાતિ, વચન, કે પ્રત્યયને અનુસરે. એઓ છૂટે છે કે આપણા આંતરપ્રાંતીય વ્યવહાર માટે રાષ્ટ્રભાષા તાબડોલ વપરાશમાં આવે. આપણી અદાલતોમાં, આપણી બેંકોમાં, આપણી

સરકારી ઓફીસોમાં રાષ્ટ્રભાષાનો ઉપયોગ થાય. અંગ્રેજી ભાષા આપણા આંતરવ્યવહાર માટે તો નાબૂદ થવી જ જોઈએ. તો જ આમજનતા રાજ્યકારભારમાં વિશેષ રસ લઈ શકશે, તો જ આમજનતાને સરકાર પોતાની છે, ત્યાં પોતાનો અવાજ મંભળાય છે એવી પ્રતિતી થશે. રાષ્ટ્રભાષા હિન્દના એકેએક જણે શીખી લેવી જોઈએ.

જેમ અખિલ ભારતીય વ્યવહાર માટે રાષ્ટ્રભાષાની ખીલવણી અવિરૂધ્ધ છે તેમ પ્રાંતના આંતરવ્યવહાર માટે સ્વભાષાની ખીલવણીની પણ જરૂર છે. માણુસના પોતાના વિકાસ માટે, તેની સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે અને તેના ઉડામા ઉડા વિચારો પ્રકટ કરવાના સાધન તરીકે માતૃભાષાની ખીલવણી આવશ્યક છે. પ્રાંતીયભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા એક ખીળની પૂરક છે, એ જે વચ્ચે ઝઘડો કે સ્પર્ધા ન હોય પણ સહકાર હોય. આપણે અંગ્રેજી રાજ્યને પરિણામે આપણી પોતાની માતૃભાષા તરફ એક જાતની બેદરકારી બતાવવાનું શીખ્યા છીએ. માતૃભાષાનું અધ્યાન એ શરમતી નહિ પણ મોટાઈની નિશાની મનાય છે તે કુ ખદ સ્થિતિ એકદમ દૂર થવી જોઈએ.

(૮)

આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો પુરુષોથી હલકો હોય છે, તે સામે આપણે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. જે કે આપણા ધર્મશાસ્ત્રોએ તો સમાન હક્કની હિમાયત કરી છે, અને સ્ત્રીને પુરુષનું અર્ધું અંગ ગણવામાં આવી છે. એને શક્તિનું ગૌરવમયું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે છતાં આપણા વહેમો, આપણા સામાજિક કુરિવાજો, આપણને સ્ત્રીનું સમાજમાં જે યોગ્ય સ્થાન છે તે મેળવતા અટકાવે છે. સ્ત્રીને પુરુષમાં બંનેનું સ્થાન સરખું હોવું જોઈએ. એ જે વચ્ચે ઠગો બેદ-ભાવ કે અંકુશ ન હોવો જોઈએ. આથી પડદાની પ્રથા ને બાળ લગ્નની

અથા દૂર ધવી જોઈએ, વિધવા વિવાહ, વારસા હક્ક, શિક્ષણને માટે સરખી તકો મળવી જોઈએ. ઓએને ડોક્ટર, નર્સ, શિક્ષિકા, વગેરે કાર્યક્ષેત્રમાં પોતાનો વિકાસ સાધવાની પૂરી તક મળવી જોઈએ. અર્થાત્ સ્ત્રીને પુરુષ બનને સહકારથી કામ કરે, સ્પર્ધા ન કરે. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ પુરુષની હરિદ્વાર્થ કરવામાં નથી પણ પુરુષની પડખે રહી એને પ્રેરણા આપવામાં છે. સમાજનાં સ્ત્રીને પુરુષ બનને અંગે સરખાં મહત્વનાં છે. એનું એક અંગ વિકાસ પામે અને બીજું અણવિકસ્યું રહી જાય એ પરિસ્થિતિ જ ન હોવી જોઈએ. કારણ તો તો સમાજ જોડાળ બની જશે, જોવાય ન ગમે એવો બની જશે, એટલે સમાજની સુંદરતા માટે એ બન્નેના સરખા વિકાસની જરૂર છે.

(૯)

રાજેન્દ્રબાણુ માને છે, કે રાજકારણમાં સાચા સેવકે ભાગ ન લેવો જોઈએ. એઓ કહે છે કે સેવકનું રથાન તો હંમેશાં ખાલી હોય છે. એમાં બીડ નથી હોતી. બીડ તો યાય છે સેવાના ધનામની વહેંચણી વખતે. ધનામની અપેક્ષા ન રાખનારો એક જ હોય. અત્યારે આપણે ત્યાં સાચા સેવકોની ઘણી જગ્યાઓ ખાલી જડે. સાચા સેવકે તો એકાદ ગામડું પકડી, એ ગામડામાં જઈને પોતાની જાતને ત્યાં દાટી દેવી જોઈએ. એ ગામડાના સર્વાંગી ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. ને એ રીતે બીજા મામ સુધારકોને દાખલો બેસાડવો જોઈએ. એઓ કહે કે, ધારાસભા કે કોંગ્રેસના ડોઈ પણ આદા માટે જે લાભય રાખે ને એને માટે પ્રયત્ન કરે તેને એ અધિકાર ને એ પદ કેઈવાર ન આપવું જોઈએ. એ પદો તો સાચા સેવકને આપવાં જોઈએ. એ પદ કે અધિકાર એની પાસે જાય. સેવક એ પદ કે અધિકાર માટે ફાઈ મારતો જાય એવી પરિસ્થિતિ ન જ હોવી જોઈએ. જનતા પોતાનો નેતા નિયુક્ત કરે. નેતા યનારો જનતા પાસે એ પદની બીજા માંગતો ન જાય.

પોતાનાં ઢાલ પોતે પીટવાં એના જેવું હીન કાર્ય બીજું કોઈ નથી. આથી રાજેન્દ્રપ્રાણી ધ્રુવે કે ચૂંટણીમાં પોતાની ઉમેદવારી કોઈ ન નોંધાવે પણ જનતા જ ઉમેદવારોને પસંદ વિના અરજી કર્યે કરી લે. આ કારણે આપણે જો સાચું લોકતાંત્ર સ્થાપવું હોય તો આપણી નેમ હોવી જોઈએ સેવા. પ્રતિષ્ઠા કે એવો બીજો સ્વાર્થ નહિ.

પણ રાજેન્દ્રપ્રાણીને એઓ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના સભ્ય હતા, તે વખતના એમના અનુભવથી એમ માલૂમ પડ્યું કે કેમિસના સેવકો પોતાની સેવાને વટાવવા ધ્રુવતા હતા. એઓ પોતાના કાર્યનો બદલો માગતા હતા. પછી એ સુધારાઈની ચૂંટણી હોય કે ધારાસભાની, અથવા તો કેમિસ સમિતિમાં જ કોઈ અગત્યનું કે મહત્વનું કોઈને હાથો આવે એવું સ્થાન હોય. આ સ્થાનો પર જઈ મનુષ્ય સેવા કરી શકે એ વિષે કોઈ શક નથી. પણ એ પદની ધ્રુવતામાં સેવાભાવ પ્રબળ છે કે પોતાની મહત્વાકાંક્ષા તે તો કોણ કહી શકે ? એ તો એ માનવીનું હૃદય પણ નહિ જાણતું હોય. આમ એમના અનુભવે એમને શીખવ્યું કે સાચા સેવકો તો જવલ્લે જ જડે. મોટે ભાગે તો એમની સેવા પાછળ અંગત સ્વાર્થની ભાવના રહેલી હોય છે.

આજ કારણથી રાજેન્દ્રપ્રાણી ધ્રુવતા કે જોશમાં પણ ફેદીના બ, ઘ, ક વગેરે ન હોવા જોઈએ. એ વર્ગીકરણને એઓ ખેદનીતિ મળે છે. એઓ તો એથી આગળ વધીને એમ કહે છે કે રાજકીય ફેદીઓએ પણ બીજા ફેદીઓથી પોતાનો વર્ગ અલગ રહે, ને બીજા ફેદીઓ કરતાં પોતાને વધારે સમવડો મળે એ જાતની માગણી ન કરવી જોઈએ. કારણ એ જાતની માગણી એક જાતની ગુસ્તા-મન્યિમાંથી જન્મેલી છે. ને એથી કાર્યકર્તા પોતાની જાતને બીજા ફેદીઓથી જિંઓ માનવા લાગે છે. એ માનસ જ કાર્યકર્તામાં ન હોવું જોઈએ. એણે તો ધ્રુવતાએ પણ પોતાના અધ્યક્ષ જોઈએ.

એમનાથી એ અમડાય નહિ પણ એમને જીતી લે. એમનો માનસ પકટો કરે. આમ સાચો કાર્યકર્તા પોતાને માટે ખાસ કેઈ જ સુખસમગવડોની અપેક્ષા ન રાખે ને એ માટે તે પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ રીતે પ્રયત્ન પણ ન કરે.

(૧૦)

આપણા દૈનિકજીવનના કાર્યક્રમ વિશે પણ રાજેન્દ્રપ્રસાદના નિશ્ચિત વિચારો છે. એઓ એમ માને છે, કે, આપણી ટેવો નિયમિત હોવી જોઈએ. આરોગ્યદાયી ને યોગ્ય આહાર હોવો જોઈએ. રોજ કસરત કરવી જોઈએ ને સંયમી જીવન જોઈએ. આપણા જીવનમાં નિયમિતતા તો હોવી જ જોઈએ. ગમે ત્યારે ખાવું, ગમે ત્યારે ઉંઘવું એવી સ્થિતિ ન હોવી જોઈએ. ખાવા માટે પણ આપણે ભાવે તે નહિ, પણ આપણા શરીરને માટે વધુ કયું જરૂરી છે તે આપણે સમજવું જોઈએ આપણે જીવતા માટે ખાવાનું છે, તે આપણે જૂલી જઈએ છીએ. આપણે ત્યાં પરિસ્થિતિ એ છે કે ગરીબો પૌષ્ટિક આહારને અભાવે માંદા પડે છે, ત્યારે પૈસાદારો અતિ આહારના રોગે પીડાય છે. આપણે આપણા આહારમાં વારંવાર પ્રયોગો કરતાં રહેવું જોઈએ. રાંધવાની ક્રિયા જોડેલે અંશે વધારે સાદી હશે તેટલે અંશે આપણો ખોરાક વધારે સહેલોઈથી પચે એવો બનવાનો. ચોખ્ખા, ઘઉં વગેરેમાંથી છામમજૂ ફેંકી ન દેવું જોઈએ. કારણ એમાં તો ખરાં પ્રાણપોષક તત્વો રહેલાં છે. આ ઉપરાંત શાકભાજી, પપૈયાં, કેરી, કેળાં વગેરે પણ શરીરને ધણું પોષક છે.

ચાલવું, આરોગ્યદાયી રમતો રમવી અથવા આસનો કરવાં, એમાંની એકાદ કસરત તો દરેક શરીર તાજગીભર્યું રહે તે માટે

કરવી જ નોઈએ. આ ઉપરાંત માણસે સંયમી રહેવું નોઈએ. માણસનું મન શુદ્ધ હોવું નોઈએ. પણ માનસિક શુદ્ધિનો આધાર મોટે ભાગે માણસ કઈ જાતનો ખોરાક લે છે, કેવું જીવન ગાળે છે, કેવી સોખત રાખે છે, કઈ ચોપડીઓ વાંચે છે તેની પર રહેલો છે.

(૧૧)

હિંદ આઝાદ થયું છે એટલું જ નહિ પણ જન્મતા સુધરેલા દેશોમાં પહેલી હરોળમાં આવ્યું છે. સ્વતંત્ર હિંદનો સમસ્ત કારભાર હવે હિંદીઓ જ કરશે એ સ્વાભાવિક છે. આથી હિંદની બાવી લોકસભા તેમજ રાજસભાના ઉમેદવારોની લાયકાત - વિશે રાજેન્દ્રબાણુ પોતાના પરિપક્વ વિચારો એમની અનન્ય લાક્ષણિક શૈલીમાં રજૂ કરતાં જણાવે છે કે બંધારણ સભાએ હિંદના બાવી રાજબંધારણ સંબંધી બે મહત્વના નિર્ણય કર્યા છે. એક હિંદના લોકશાહી રાજબંધારણ માટે બ્રિટિશ રાજબંધારણના નમૂનાની પસંદગી અને બીજો પુખ્તવયના અતાધિકારનો સિદ્ધાંત મંજૂર રાખી બંને સભાના સભ્યોની સીધી ચૂંટણીનાં પદમાં બહેર કરેલો નિર્ણય. રાજેન્દ્રબાણુ આગળ આસતાં જણાવે છે કે:

“દુનિયાના ઇતિહાસમાં આજસુધીમાં જેટલી ચૂંટણીઓ થઈ છે અને તેમાં જેટલાં ઓપુરુષોએ મતદાર તરીકે ભાગ લીધો છે તેવી કોઈ પણ ચૂંટણીના કરતાં આપણા નવા રાજ-બંધારણ મુજબ ચનારી પહેલી ચૂંટણીમાં વધારે ઓપુરુષો ભાગ લેશે.

“.....બંધારણસભાએ ઉમેદવારોના કાબેદપણાની બાબતમાં કોઈ જાતનો નિર્ણય કર્યો નથી અને બંધારણના ખરડામાં એ બાબતનો કોઈ ઉલ્લેખ પણ નથી. આથી આ સવાલ ગંભીર વિચારણા માંગી લે છે.

".....લોકસભા તેમજ રાજસભાના પ્રતિનિધિની ચૂંટણી આમગ્રજ મત આપીને કરશે એ વાત સાચી હોવા છતાં ડૉર્ષ દગાખોર, જૂઠા આગેવાન જેનામાં મૂળે 'ગાનનું' નામ ન હોય, ચારિત્ર ન હોય તે મતદારોને છેતરીને પોતાને માટે મત મેળવી શકે છે. સિદ્ધાંતોને ધારણે પક્ષોની રચના થાય અને નિર્દેશ, પ્રાંત કે ધર્મ વગેરેના સંકુચિત ખ્યાલ રાખી અથવા એથી થે વધારે જૂઠી રીતે ખુદ પ્રતિનિધિઓનાં સ્વાર્થના ખ્યાલ રાખી ન થાય તે સંજોગોમાં આવી ધારાસભાઓમાં સાચા, સેવાભાવી, ઉદાર દિલના અને પોતાના આખા થે મુશ્કેલી જરૂરિયાતોને સમજનારા લોકો જાય એ જરૂરનું છે. તેથી ચૂંટાઈને ધારાસભાઓમાં જનારા ઉમેદવારોમાં જિંચી જાતની નૈતિક તેમજ બૌદ્ધિક લાયકાત હોય એ ખીનાની ખાતરી કરવાની જરૂર રહે છે.

".....પુખ્ત ઉંમરની લાયકાત રાખવામાં આવે તો થે એમાં અમુક પ્રમાણમાં લોકવહેવારનું જ્ઞાન તેમજ અનુભવનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને ધારાસભાના સભ્યોને માટે એવું જ્ઞાન તેમજ એવો અનુભવ ધણી ઉપયોગી બાજતો છે પરંતુ 'દેવળ ઉંમરની લાયકાત પૂરતી નથી એ ચોખ્ખું છે. વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી મળેલી ઉપાધિ કે પાસ કરેલી ડૉર્ષકે પરીક્ષાનું પ્રમાણપત્ર અથવા ડૉર્ષ એક ખાસ સંરચામાં લીધેલી 'કેળવણીનું' પ્રમાણપત્ર વગેરેને આધારે ઉમેદવારની કેળવણીને લગતી લાયકાતની પણ ખાતરી થઈ શકે. પરંતુ એવું બનતું જોવામાં ક્યાં નથી આવતું કે ડૉર્ષ ડૉર્ષ માણસો ધણા બુદ્ધિમાન હોય છતાં પરીક્ષાની કસોટીમાંથી પાર ન થે ઉતરે? આ ઉપરાંત એમાં વિચારવા જેવી વાત એવી છે કે ડૉર્ષ નહિ તો આજની મોજૂદ પરિસ્થિતિમાં આપણી પ્રજાના બહુ થોડા

ભાગના લોકોને પ્રાયમિક કેળવણીનો લાભ મળે છે તે વખતે આવી જાતનું લાયકાતનું ધોરણ રાખવાથી પ્રજાના બહુ મોટી સંખ્યાનાં માણસોને ચૂંટાવામાંથી બાદ રહેવું પડશે. પરંતુ એટલી જ બધકે એથી જે વધારે જરૂરી વાત ધારાસભાના સભ્યની નૈતિક તેમજ આધ્યાત્મિક લાયકાત પારખવાને માટે નિયમ બનાવવાની છે. પ્રમાણિકપણું, સેવાભાવ અને એવા જ ખીજા ગુણોનું માપ કાઢવાને માપનું કંઈ રમૂજ સાધન થોડું શક્ય એવું નથી. એ ગુણોને પારખવાનું સાધન હોય તો એટલું જ કે એ માણસના જીવનમાં એ ગુણો કેટલી હદ સુધી ઉતપા છે અને એના પાછલા જીવનનાં આચરણોનો ખીજા લોકોને કેવી જાતનો અનુભવ છે.....”

આ બધા વિચારો પરથી પ્રતીત થશે કે રાજેન્દ્રાશ્રુએ આપણા જીવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નો પર કેવા મૌલિક ને મંબીર વિચાર કર્યો છે. એમના વિચારો કેવા સંગીન છે! ઘણાને એમના વિચારો આદર્શ લાગે, ઘણાને અવ્યવહાર લાગે, પણ રાજેન્દ્રાશ્રુએ અહિંસા વિષે કહ્યું છે તેમ એમના વિચારો અવ્યવહાર પણ નથી ને અશક્ય પણ નથી. એ સામાન્યજન ને આજે નીતિમુદ્ધ બન્યો છે તેની ઉન્નતિ થી રીતે થાય તેના આર્થિક સીમાચિહ્નો છે. એક અનુભવીના જીવનના રામનું નિદાન છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું

રાજેન્દ્રબાણુ ને જવાહરલાલ

રાજેન્દ્રબાણુ ને જવાહર બન્ને હિન્દના પ્રથમ પકિતના નેતાઓ છે. રાજેન્દ્રબાણુ ને જવાહર બન્નેએ વર્ષો સુધી ત્રણ ત્રણ વાર કોંગ્રેસના પ્રમુખપદની ધુરાઓ વહન કરી છે. રાજેન્દ્રપ્રસાદ ને જવાહર બન્નેના એક જ શુરુ. જેના ચરણે એઓ વિદ્યા ભવવા, સ્વતંત્રતાના પાઠ ભવવા, તેમ જ સત્યાગ્રહની ગ્રીમાંસા કરી. વર્ષો સુધી આ બન્ને છુઝમું નેતાઓ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિમાં છે. બન્ને વકીલો છે. બન્નેએ પોતાના શાળા ને કોલેજના શિક્ષણમાં ઘણું જીવ્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું ને પોતાના સમયમાં વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણા લોકપ્રિય થયેલા. રાજેન્દ્રબાણુ ને જવાહર બન્ને કર્મચોગી છે. એઓ જીવનમાં આચરીને પછી લોકોને ઉપદેશ આપે છે. વર્ષો સુધી આ બન્ને નેતાઓ હોદ્દા સ્વીકારતી વિરૂદ્ધ હતા. એઓએ મોતીલાલજી ને માલવીયાજી, દેશબંધુ ને લાલા લજપતરાય એઓનો ધરાસભા પ્રવેશ અંગે વિરોધ કરેલો. સરકાર જોડે કોઈ પણ જાતનો સહકાર સાધવાની નીતિને એમણે ધાતક ગણેલી. બન્ને રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં માનનારા ને પોતપોતાના પ્રતિમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં લાગેલા. રાજેન્દ્રબાણુને પડિત મોતીલાલજી જોડે પણ ઘણો ગાઢ સંબંધ હતો. મોતીલાલજીના મૃત્યુ સમયે પણ એઓ એમની પાસે જ હતા. રાજેન્દ્રબાણુ મોતીલાલજીના ઘરમાં

એક આત્મીય સ્વજન બની ગયેલા તો પડિત જવારલાલજી પણ સદાકત આશ્રમમાં અનેકવાર આવી પોતાનું ઘર માનીને રહેલા. રાજેન્દ્રપ્રાણુ માટે પ્રયાગ તો જવાહર માટે બિહાર પોતાના પ્રદેશો જ છે. વધો સુધી સાથે રહી બન્નેની વિચારસરણીએ પણ હવે નિશ્ચિત આકાર ધડ્યો છે. એટલે બન્નેનાં મન સમાન સ્થિતિમાં જ કાર્ય કરે છે. બન્ને એક જ દષ્ટિકોણથી એક જ પ્રશ્નને તપાસીને સમાન નિર્ણય પર આવી શકે છે. રાજેન્દ્રપ્રાણુ તેમ જ જવાહર બન્ને છેક નાનપણથી જ રાષ્ટ્રપ્રેમના પાઠ પઢેલા. જંગમ-જનાં આંદોલને બન્ને ઉપર બહુ પ્રબળ અસર કરેલી. રાજેન્દ્રપ્રાણુ ને જવાહર બન્ને અહિંસામાં માને છે. એની શક્તિમાં બન્નેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. રાજેન્દ્રપ્રાણુ ને જવાહર બન્નેએ આપણા સત્યાગ્રહસંઘામોમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. બન્નેએ ગાંધીજી સમક્ષ પોતાના અલગ વિચારોને ને મતભેદોને તિલાંજલી આપી શિસ્તપાલન કયું છે. જવાહર અને ગાંધીજી વચ્ચે અનેક મતભેદો હતા. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ આંદોલન સમયે, જમીનદારીના નાશની રીત વિષે, ગાંધી-અરવીન સમજુતી વિષે, ગાળમેજી પરિપદમાં ભાગ લેવા વિષે, કામી-ચૂકાદા વિષે, એમ અનેકવાર મતાતર થવા છતાં જવાહર આખરે તો ગાંધીજી ની વિચારસરણીને માન્ય રાખી વળગી રહ્યા. તેવી જ રીતે રાજેન્દ્રપ્રાણુ પણ ૧૯૧૯ના જલ્લીયાવાળા બાગ પછી થયેલા સત્યાગ્રહના આંદોલન વખતે માનતા હતા કે વિદ્યાર્થીઓએ શાળા ફાલેજનો બહિષ્કાર ન કરવો જોઈએ, ને પૂરતી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ બહાર આવે તો જ, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો સ્થાપવી. પણ, પોતે પોતાનો એ મતભેદ પકડીને બેસી રહ્યા નહિ ને એમણે પણ વિદ્યાર્થીઓને શાળા ફાલેજનો બહિષ્કાર કરવાને વિનંતી કરી. પોતાના પુત્રોને તથા ભત્રીજાઓને અંગ્રેજી શિક્ષણની શાળાઓમાંથી બહારી લીધા ને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો સ્થાપી. આમ બન્ને શિસ્તબદ્ધ સૈનિકો છે.

રાજેન્દ્રબાણુ તેમ જ જવાહરલાલજી બન્ને વિદ્યાવ્યાસંગી છે. બન્ને જણે પોતાના જીવજીવનનો ઉપયોગ અભ્યાસમાં તેમ જ પુસ્તકોના લેખનમાં કર્યો છે. જવાહરની આત્મકથા, કે ઇન્દીરાને પત્રો અથવા તો *Discovery of India* કે *Glimpses of World History* જેવાં ગૌરવભર્યાં પુસ્તકો જીવજીવનને પરિણામે આપણને મળ્યાં, તો રાજેન્દ્રબાણુએ પણ પોતાની આત્મકથા, *India Divided*, વગેરે પુસ્તકો જેમમાં જ લખ્યાં. રાજેન્દ્રબાણુ ને જવાહર બન્ને બહુશ્રુત છે. જવાહરનું *Glimpses of World History* વાંચવાથી કે એમની આત્મકથા વાંચવાથી કે એમનું *Discovery of India* વાંચવાથી એમનું અનેક વિષયોનું પ્રૌઢ તેમજ તત્ત્વરૂપી જ્ઞાન ને ચિંતન જણાઈ આવશે. તો બીજી બાજુ, રાજેન્દ્રબાણુની આત્મકથા વાંચવાથી સમકાલીન રાજકીય પ્રશ્નો વિષેની એમની જાંઠી વિચારણાનું, દરેક વિષયની એમની પ્રાગ્વૃત્તાનું દર્શન થશે. રાજેન્દ્રબાણુની *Economics of Khadi* જેવાં પુસ્તકો અથવા *India Divided* એમણે પોતાના વિષયનો કેવો સર્વજાગી દૃષ્ટિથી ને તત્ત્વરૂપી અભ્યાસ કરે છે તે જણાય છે. એમણે *India Divided* લખતાં પૂર્વે જાણે હિન્દના રાજકારણનાં એકેએક પુસ્તકો જોઈ નાંખ્યાં હોય. એવું એમની કૃતિ વાંચતાં પ્રતીત થાય છે. એ ગ્રંથ જાણે હિન્દના રાજકીય ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. જવાહર ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્નેની આત્મકથાઓ વાંચવાથી આપણને હિન્દના ઉત્સાહ ત્રીશ આવીશ વર્ષનો રાજકારણનો અભ્યાસ સહજ રીતે થાય છે. બન્ને પંડિતો હોવા છતાં બન્નેની દૃષ્ટિ રાજકીય હોય છે, અને એમનો ગ્રિપ વિષય રાજકારણ જ છે. હિન્દના બધા મહત્વના રાજકીય નિર્ણયો, બધી મહત્વની રાજકીય મંત્રણા, એ બન્નેની સલાહથી લેવાઈ છે. મહાસભાના મહામંત્રીનું પદ પણ આ બન્ને જણે ભોગવ્યું છે, ને પોતાને એ એટલી એમણે દેશભરમાં ફરી, કેશિસ સમિતિઓની

રચના ને કાર્યપદ્ધતિનું અવલોકન કરી, તેમાં પોતાની-સલાહસૂચના આપી અધડા મીટાવ્યા છે. આમ એક રીતે જોઈએ તો હિન્દના પ્રાણુસમા આ બન્ને નેતાઓમાં સામ્ય ધણું છે.

પણ એક બીજી રીતે જોઈએ તો એ બન્ને નેતાઓમાં વૈષમ્ય પણ ધણું છે. જવાહર એ મહાપુરુષને ત્યાં જન્મેલા હતા, એટલે એમને જન્મથી મહત્તા વરી હતી. જ્યારે રાજેન્દ્રપ્રાણી તો એક સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મેલા. એમણે જે કંઈ રાજકીય મહત્તા મેળવી, દેશના રાજકીય જીવનમાં જે અગ્રગણ્ય સ્થાન મેળવ્યું તે સ્વાયત્ત છે. જવાહરલાલને વકીલાત કરવાની ખાસ જરૂર પડી નથી, ત્યારે રાજેન્દ્રપ્રાણીને તો કુટુંબનો ખાર વકીલાતના ઉપાર્જનથી નભાવવો પડતો. રાજેન્દ્રપ્રાણી એટલે પોતાના કુટુંબના નભાવનો પ્રશ્ન અને એ પ્રશ્ન રાજેન્દ્રપ્રાણીને વારંવાર મૂંઝવનારો ચર્ષ પડ્યો છે. જ્યારે દ્રવ્યની છોળા ઉડતી હોય એવા કુટુંબમાં જન્મેલા પંડિતજીને તો એ પ્રશ્ન કદીય મૂંઝવતો નથી. રાજેન્દ્રપ્રાણીને જે મોટી મુશ્કેલી વારંવાર એમના કાર્યમાં નડતરરૂપ નીવડી છે, તે એમની નાકુરસ્ત તબિયત છે. ઘણી અતિ મહત્વની કેંગ્રેસની બેઠકોમાં, ઘણી મહાસભાસમિતિની ચર્ચાઓમાં એમના બાધિને લીધે એઓ જઈ શક્યા નથી. એ કારણે એઓ પોતાની પૂરતી શક્તિનો લાભ દેશને આપી શક્યા નથી. બીજું, રાજેન્દ્રપ્રાણી એ પૂરેપૂરા હિન્દવાસી છે. એમની રહેણીકરણી, એમની રચિઓ, એમની ભાવનાઓ, એ બધું હિન્દી હોવાથી એઓ વિલાયત ગયા તો પણ ખાદીનાં કપડાં સીવડાવતા ગયા. ને ત્યાં પણ વિલાયતી પોષાક નહિ પણ હિન્દી પોષાક જ પહેરેલો. અને એ રીતે એમણે વિલાયતમાં પોતાપણું કાવચ રાખેલું, જ્યારે જવાહરલાલની રહેણીકરણી, શોખો, રચિઓ, અંગ્રેજી ઢગની હોવાથી એઓ વિલાયતમાં વિલાયતી પોષાક પહેરે, ત્યાંના રીતરિવાજો પાળે. આ કારણથી જ

જવાહરલાલની હિન્દ કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો તરફ દૃષ્ટિ વિશેષ છે. એઓ હિન્દનો વિચાર આંતરરાષ્ટ્રીય સંપર્કની દૃષ્ટિએ કરશે. આમ કારણથી એઓ હિન્દ, બ્રિટીશ કેમનવેલ્થમાં રહે એમ ધૃષ્ટિ, કાશ્મીરનો પ્રશ્ન યુ. એન. ઓ. માં લઈ જાય, તથા યુ. એન. ઓ. માં શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે, જ્યારે રાજેન્દ્રબાણની દૃષ્ટિ રાષ્ટ્રીય જ રહી છે. એમને હિન્દના પ્રશ્નોની સમજ વધારે સારી, ને, બ્યવહાર હોય છે. જવાહરલાલજી અને રાજેન્દ્રબાણુમા એમ બીજો મહત્વનો બેઠ એ છે, કે, જવાહરલાલજીનો સ્વભાવ પુષ્કળ લાગણીપ્રધાન અને હૃદયથી દોરવાય એવો, જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુ સ્વસ્થ ને લાગણીથી ન દોરવાતાં કોઈ પણ પ્રશ્નનો બધી દૃષ્ટિએ સમતાથી વિચાર કરે એવા. જો કે, કેટલાક પ્રસંગોએ તો એઓ પણ ખૂબ જ લાગણીવિવરણ બની જાય છે. ૧૯૨૨ માં જ્યારે અમદાવાદમાં મહાત્માજી પર હુકમો ચાલ્યો, ને અદાલતે બાંધીજીને ૭ વર્ષની સજા ફરમાવી, ત્યારે રાજેન્દ્રબાણુ બાંધીજી પાસે જ હતા, અને એઓ ધૂરકે ધૂરકે રડી પડ્યા હતા. આમ છતાં એઓ કોટોકડીના સમયમાં પણ મન સ્વસ્થ રાખી કાર્ય કર્યું જાય. જેમકે બિહારના બૂકંપ વખતે આવી દીલ પીમળાવનારી કહાણી હોવા છતાં, એઓ રાહતનું કાર્ય સ્વસ્થતાથી કરી શકતા હતા. રાજેન્દ્રબાણુ ને જવાહરલાલ એ બન્નેને એટલું સાદું હતું કે એમના સ્વજનો તરફથી સેવાના કાર્યમાં મોટો વિશેષ નહોતો નહિ પણ જવાહરલાલના પિતાજી ને રાજેન્દ્રબાણુના ગોટા ભાઈ, પણ, રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં લાગી ગયા.

જવાહરલાલજી ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્ને વચ્ચે કાર્યરીતિનો ફરક એ છે કે, પંડિતજીએ પોતાનો પક્ષ રચ્યો નથી. એમણે પોતાનું આગતું, મંડળ રચ્યું નથી કે નથી, હોદ્દા માટે કદીય કાવાદાવા કર્યા, નથી, કંઈ પ્રયત્ન કર્યા. જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુએ પણ બહુ જ સરળતાથી

કેંગ્રેસનું કાર્ય કયું છે. પણ એમની આસપાસ અમાનપણે પણ એમને જ વફાદાર કહી શકાય એવો સારો જેવો પક્ષ જન્મ્યો છે, કે જે રાજેન્દ્રબાણુનો પડતો બોલ જીવી શ્રેયને હંમેશાં તૈયાર હોય છે, આ જ કારણથી રાજેન્દ્રબાણુએ આ વખતે કેંગ્રેસના પ્રમુખની ચૂંટણી વિષે જે છેલ્લું નિવેદન બહાર પાડ્યું તેને અંગે બિહારના લગભગ બધા મતો પડામીને મળ્યા. રાજેન્દ્રબાણુ પણ આમ તો પંડિતજી જેવા સાદા, સરળ, કાવાદાવા વિનાના માનવી છે; પંડિતજીની જેમ સેવા પ્રતી છે, ને પોતાના જીવનની એકેએક ક્ષણ દેશકાર્યમાં જ ખર્ચે છે. પણ આજે રાજેન્દ્રબાણુનો પક્ષ છે, પંડિતજીનો નથી જે કે પંડિતજીના પ્રાંતમાં એમને માટે મરી હીટનારા હજારો લોકો છે, ને એમના પ્રાંતમાં એમની લોકપ્રિયતા, બિહારમાં રાજેન્દ્રબાણુની હોય તેટલી જ છે. પરંતુ જવાહરલાલજી પાસે પોતાના જ કહી શકાય એવા થોડા કાર્યકર્તાઓને ગમે ત્યારે બોલાવીને, પોને હુકમ કરે તે કાર્ય કરાવી શકે એવા માણસો નથી.

રાજેન્દ્રબાણુ પહેલેથી જ ગાંધીવાદી વિચારસરણીના છે. એઓ સમાજવાદના સિદ્ધાંતોમાં માનતા હોવા છતાં એમનું વલણ ગાંધીજી તરફ છે, ન્યારે પંડિતજીની હમદર્દી સમાજવાદીઓ તરફ વિશેષ હોવાથી, એઓ એક બાજુ ગાંધીવાદ તરફ ઢળતા હોય તો બીજી બાજુ સમાજવાદના સિદ્ધાંતો પણ અપનાવતા હોય તેથી એમનું મન ડામાડોળ સ્થિતિમાં રહેતું હોય. આથી જ પંડિતજી ન્યારે ન્યારે કેંગ્રેસના પ્રમુખ ચૂંટાયા ત્યારે, એમણે કેંગ્રેસની કારોબારી સમિતિમાં થોડા સમાજવાદીઓને લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તે વખતે રાજેન્દ્રબાણુએ પંડિતજીને કહેલું કે, ‘તમે જે એકલા સમાજવાદીઓની કારોબારી રચો તો પણ અમે તમને પૂરતો સહકાર આપીશું. પણ જેમની વચ્ચે ગેળ ખાઈ શકે, જેમની વિચારમરણી વધારે એકરામી હોય

તેવાઓની કારોગારી રચો. ' પણ પંડિતજી રહ્યા આદર્શની જૂમિમાં વિહરનારા, એટલે એમનો વિચાર હતો, આ જન્મે પણ વચ્ચે મેળ ખાડાવવાનો. તેથી જ એમણે જન્મેના પ્રતિનિધિઓ કાર્યવાહક-સમિતિમાં લીધા. પણ રાજેન્દ્રનાજી જણાવે છે તેમ એ પ્રયોગ કંઈ જોઈએ એવો સફળ જન્મો નહિ. કારણ કે જન્મે વિચારસરણીવાળાઓ વચ્ચે મેળ ખાઈ શકે એમ હતું નહિ. એકપક્ષ ધારાસભામાં જવામાં માગતો હોય, બીજો એની વિરુદ્ધ હોય, ત્યાં શી રીતે જન્મે વચ્ચે એકરાગ થઈ શકે? જો કે, પંડિતજી પણ ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે ગાંધીવાદ તરફ વળતા ગયા, ને તેથી પંડિતજી ને રાજેન્દ્ર-બાણના વિચારોમાં, સમાનતા આવતી ગઈ. ને, પરિણામે આજે સમાજવાદીઓ જવાહરને, હડતાળની ધમકીઓ આપે છે, જવાહરની સરકાર એ મુડીવાદીઓના હાથમાં રમે છે, એવા આક્ષેપો મૂકે છે. રાજકારણના રંગ તો એવા જ હોય છે !

પંડિતજી ધર્મમાં માનતા નથી. એમને મન સમાજવાદીઓની જેમ ધર્મ એ મુડીવાદીઓએ ગરીબોને ગરીબ રાખવા રચેલી માયા-જાળ છે, જ્યારે રાજેન્દ્રનાજી એ પરમશ્રદ્ધાળુ છે. એઓ પ્રાર્થનામાં માને, પ્રાર્થના કરે, ધાર્મિક વિધિઓ રીતસરની કરે. આમ એમનું વલણ આધ્યાત્મિક વધારે. રાજેન્દ્રનાજી તુલશી રામાયણમાંથી પ્રેરણા લે, ઉપનિષદોમાંથી બોધપદ્ય લે. જ્યારે જવાહરને માર્ક્સ ને લેનીનનું આકર્ષણ વધુ. પંડિતજી સ્વભાવે બોજા જ્યારે રાજેન્દ્રનાજી ચક્રાર. સામાયી એ જાડું અંજનય નહિ. જવાહરસાહેબના મમાં અણુગમા એક ધડી પણ છપા ન રહી શકે. એઓ ધડીધડીમાં ગુસ્સે થાય. જરા જરામાં એમનો દિગ્માજ તેજ જળે. ત્યારે રાજેન્દ્રનાજી દરેક પ્રસંગે સ્વરથતા જાળવે, ક્રોધ તો કરે જ નહિ. મન તો મને તેવી સ્થિતિમાં પણ સ્વસ્થ જ રહે. ને એમના મનમાં શું ચાલે છે

તેનો અજસારો સરખો સામાને ન જાય એવી રીતે વર્તે.

આમ પંડિતશ્રી ને રાજેન્દ્રબાણુ વચ્ચે ફેટલાંક આમળ પડતાં સામ્યો ને વૈપર્યો છે. જન્ને દેશના લાડીલા નેતાઓ છે. જન્ને દેશ માટે એકસરખા જ અગત્યના છે. જન્ને પોતપોતાની રીતે દેશસેવા કરે છે. દેશને જન્નેની જરૂર છે. એને જ ધારજીસનાના પ્રમુખ પણ જોઈએ છે, ને રાષ્ટ્રનો વડો પ્રધાન પણ જોઈએ છે. એમાથી એકે વગર રાષ્ટ્રને ચાલે નહિ. જન્ને એકઠીજનાં પૂરક છે.

મકરણ ૧૭ મું

રાજેન્દ્રબાણુ ને સરદાર

ગુજરાતમાં જે ધ્યાન સરદારનું છે, તે રથાન બિહારમાં રાજેન્દ્રબાણુનું છે. વલ્લભભાઈ ગુજરાતના સરદાર તો રાજેન્દ્રબાણુ બિહારના સરદાર છે. ગુજરાતના કાર્યકરો જેમ સરદારને પડતો બોય ઝીલી એમની બાગાનું અધપાધન કરે, તો, એ જ સ્થિતિ રાજેન્દ્રબાણુની બિહારમાં છે.

એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો રાજેન્દ્રબાણુ ને સરદાર એ બન્નેની સરખામણી કરવા બેસીએ, બન્નેની જીવન રીતિઓ, બન્નેના સંસ્કારો, બન્નેની કેળવણી ને કાર્યપદ્ધતિ વગેરેનું પૃથક્કરણ કરીએ તો, એમાંથી જે નવનીત નીકળે તે બહુ મૂલ્યવાન થાય. એ મંથન કરતાં અથમ તો આપણને જડે છે, બન્નેની બાળપણની સ્થિતિની સમાનતા. બન્ને ગામડાના સામાન્ય કુટુંબમાં કશીય સમવડ વિના, કશીય વિશિષ્ટતાઓ વાતાવરણ વગર જન્મેલા. બન્ને બધાં બધાં કુટુંબમાં ઉધરેલા. બન્નેને રાજકીય નેતાગીરીનો વારસો નહોતો. બન્નેને એ સમયની પરિસ્થિતિએ જ રાજકીય નેતાઓ બનાવ્યા. સરદાર ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્નેને નાનપણમાં ગામડી નિયાબદારા ગામડાનું શિક્ષણ મળેલું. જીવનની વિપત્તિઓ સામનો બન્નેએ નાનપણમાંથી જ કરેલો હોવાથી, ગમે તેવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ, ગમે તેવી, મુશીબતો એમને ડરાવી શકે નહિ.

સરદાર વિદ્યાર્થી તરીકે ખૂબ જ તોફાની ને સિદ્ધિને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવનારા, ન્યારે રાજેન્દ્રબાણુ અભ્યાસરત, ગંભીર ને ચાંત દતા. ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ શકે એવી સ્થિતિ બન્નેમાંથી એકની નહિ. તેથી સરદારે મેટ્રીક થઈને ઘરેલ જ વકીલાતનું શીખવા માંડ્યું. ન્યારે રાજેન્દ્રબાણુએ છાત્રવૃત્તિ મેળવી ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા માંડ્યું. રાજેન્દ્રબાણુને અભ્યાસકાળમાં રાષ્ટ્રીયતાનો, સ્વદેશીનો ને સેવાવૃત્તિનો નાદ લાગેલો. બંગલો એમને રાષ્ટ્રીયતા તરફ પ્રેર્યા. 'ડોન સોસાયટી' એ એમને દેશના પ્રશ્નોની સમજ આપી. ન્યારે સરદારને રાષ્ટ્રીયતાનો પવન બહુ મોડો રપડ્યો. અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ રાજેન્દ્રબાણુની પરીક્ષા ગોખલેએ કરેલી ને એમને પોતાની જોડે દેશસેવામાં જોડાવાનું આવાહન આપેલું.

રાજેન્દ્રબાણુ તેમજ સરદાર બન્નેએ પોતાના જીવનની શરૂઆત વકીલાતથી કરી. બન્નેએ શરૂઆતથી જ વકીલાતમાં પ્રતિષ્ઠા જમાવી. સરદારને જેમ જોરસદથી ગોધરા, ને આશુદં, એમ વકીલાતનાં સ્થાનો બદલવા પડ્યાં તેવી જ રીતે રાજેન્દ્રબાણુએ પણ કલકત્તામાં વકીલાતની શરૂઆત કરી પછી પટણામાં હાઈકોર્ટ પ્રુક્ષતા પટણા આવ્યા. બન્નેએ ૧૯૨૧ના સત્યાગ્રહ સમયે પોતપોતાની વકીલાત છોડી ને જંગમાં અંપલાવ્યું. બન્નેએ પોતપોતાની રીતે પોતાના સર્વસ્વની કુરબાની કરી. રાજેન્દ્રબાણુ ને સરદાર બન્ને મહાત્માજીને ચરણે બેસી સત્યાગ્રહના ને યુદ્ધનીતિના પાઠ શીખ્યા. ગાંધીજી ચંપારણ્યમાં આવ્યા ને એમની કાર્યરીતિ જોઈ, એમની ખરીબો માટેની તમજા જોઈ, એઓ જેલમાં જવા તૈયાર થયા ને ત્યારથી એઓ દેશસેવાનું કાર્ય અવિરત કરતા રહ્યા. સરદાર ખેડાના સત્યાગ્રહ વખતે ગાંધીજી જોડે જોડાયા, તે જોડાયા જ. ને ત્યારપછીથી તે આજદિન સુધી એઓ ગુરૂને ચરણે પાઠ પઢતા જ આવ્યા છે.

રાજેન્દ્રબાણુ ને સરદારે આજ્ઞાસુધીની બધીય સત્યાગ્રહ લડતોમાં
 જંપલાવ્યું. જેલવાસ અનુભવ્યો, સરકારી જુલમો સહન કર્યો.
 સરદારે સત્યાગ્રહ લડત દરમિયાન ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપનામાં
 સક્રિય ફાળો આપ્યો. તો રાજેન્દ્રબાણુએ બિહાર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના
 કરી. વલ્લભભાઈએ પ્રત્યક્ષ અધ્યાપન કાર્ય કર્યું નહિ, ત્યારે
 રાજેન્દ્રબાણુએ પ્રત્યક્ષ અધ્યાપન કાર્ય કર્યું. સરદારે પોતાના પ્રાંતના
 ખેડા સત્યાગ્રહમાં જંપલાવ્યું તો રાજેન્દ્રબાણુએ અંપારણના.
 દેશીરાજપોના ઝઘડામાં પણ બન્ને પડેલા. સરદાર રાજકોટ સત્યા-
 ગ્રહમાં પકડ્યા તો રાજેન્દ્રબાણુ બેતીયા રાજ્ય સામે ઝઝૂમ્યા. સરદારે
 ગુજરાતમાં જે જે કુદરતી આફતો આવી તેની સામે રાહત કાર્ય
 કર્યું, ને તેમાં વિશેષ કરીને ગુજરાત રેલસંકટ વખતે એમણે જે
 પ્રયત્ન કાર્ય કર્યું, હજારોની સંખ્યામાં સ્વયંસેવકોને ગામેગામ
 મોકલી જન ભાસની ખુશારી અટકાવી તો તેવી જ રીતે રાજેન્દ્રબાણુએ
 પણ પોતાના પ્રાંતમાં આવેલી કુદરતી આફતોમાં રાહતનું કાર્ય
 પોતાની જાત ખરચીને, પોતાના શરીરની સ્વચ્ચતાનો ભોગ આપીને
 કર્યું. એમાં વિશેષ નોંધપાત્ર બિહારનો પ્રયત્ન જૂકંપ હતો.
 મહિનાઓ સુધી ગામેગામ રખડીને, પોતે બિમાર હોવા છતાં, એઓ
 દિવસ ને રાત જોયા વિના એ કાર્યમાં લાગી ગયા જૂકંપ પછી
 રેલસંકટ આવ્યું. તે સમયે પણ રાજેન્દ્રબાણુએ એનું નિવારણ
 પોતાના કાર્યકૌશલથી કર્યું. આમ સરદાર ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્નેએ
 પોતાના પ્રાંતમાં સાચા સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓનું જૂથ ઊભું કર્યું.
 સરદાર તેમજ રાજેન્દ્રબાણુ બન્નેએ કેંગ્રેસના સ્વાગતાધ્વક્ષ તેમજ
 કેંગ્રેસના પ્રમુખનો જીવામાં જીવો હોદ્દો સંભાળ્યો છે. બન્ને ૧૯૩૪
 સુધી ધારાસભા બહિષ્કારના ચૂસ્ત હિમાયતી હતા અને એથી
 બન્ને રચનાત્મક કાર્યમાં પરોવાયલા હતા. પણ ૧૯૩૪માં કેંગ્રેસની
 નીતિ બદલાતાં એમણે બન્નેએ કેંગ્રેસનો પાલીમેન્ટરી કાર્યક્રમ

સંભાળી લીધો ને ધારાસભાની ચૂંટણી વગેરેના કાર્યક્રમમાં એમણે સક્રિય ફાળો આપ્યો. પછી જ્યારે અધ્યક્ષ સરદાર રચવાનો સમય આવ્યો ત્યારે પણ એ બન્નેએ પોતાને નિષ્પત્ત કરેલા સ્થાનને જરાય આનાકાની વિના શોભાવ્યું. સરદાર ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્ને શાંત, ગંભીર, સ્થિરચિત્ત માનવીઓ છે. લાગણીના પ્રવાહમાં એઓ તથાતા નથી. પરદેશયાત્રા તો બન્નેએ કરેલી. એક ખેરીસ્ટરીનો અભ્યાસ કરવા, બીજાએ વકીલાતના ધંધાને અંગે. સરદાર ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્નેને પોતાના કાર્યમાં મદદ કરે એવા, પોતાના કાર્યને આગળ ધપાવે એવા ભાઈઓ મળેલા. ને બન્નેએ એ ભાઈ ઓને દુર્ભાગ્યે એમના જીવનકાળમાં જ ખોયા. રાજેન્દ્રબાણુ ને સરદારની રાજકીય વિચારસરણી એક જ પ્રકારની છે. બન્નેની મીટ હિંદ તરફ જ મંડાવેલી હોય છે. બંને આંતરરાષ્ટ્રીય નહિ પણ વિશેષતઃ રાષ્ટ્રીય જ છે. જો કે, રાજેન્દ્રબાણુ હિંદ તરફથી લંકા, ક્ષત્રદેશ એમ રથજે રથજે ફર્યા છે ખરા, પણ એઓ વિશેષતઃ તો રાષ્ટ્રીય નેતા જ છે. બન્ને ગાંધીપક્ષના હોવાથી એમનો બહેર મતભેદ થયો જ નથી. બન્નેએ પોતાની છેલ્લી ત્રણ દાયકાની જીંદગીની એકેએક ક્ષણ રાષ્ટ્રના કાર્યક્રમમાં ગાળી છે.

આમ આ બન્ને નેતાઓ વચ્ચે એક પ્રકારનું અદ્વિત સામ્ય છે તો બીજી બાજુ, બન્ને વચ્ચે વૈષમ્ય પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે. રાજેન્દ્રબાણુ એ વિદ્યાભ્યાસંગી છે. એમનો આનંદ પુસ્તકો વાંચવાનો, અભ્યાસ કરવાનો, વસ્તુને મૂલ્યમાની રીતે તપાસવાનો છે. એમને પ્રકૃતિનિરીક્ષણનો શોખ છે. ત્યારે સરદારને વાંચવું, અભ્યાસ કરવો વગેરે બહુ ગમતાં નથી. સરદાર પોતાના અનુભવો ને પોતાની માનવીપરીક્ષાની શક્તિ પર આધાર રાખે છે, જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુ પુસ્તકના સિદ્ધાંતો ઉપર. રાજેન્દ્રબાણુ માનવીની પરીક્ષામાં ક્યારેક ભૂલે છે. એઓને માનવીમાં શ્રદ્ધા છે. જ્યારે સરદાર માનવી સારો

છે એમ સાબિત કરવાનું સામા માણસ પર છોડી દે છે. સરદાર વધારે વ્યવહાર છે, રાજેન્દ્રબાણુ નથી. બીજા, રાજેન્દ્રબાણુ સામાના દૃષ્ટિબિન્દુને સમજવા પ્રયત્ન કરે છે, તટસ્થવૃત્તિ રાખી શકે છે. એથી જ એઓ ૧૯૩૫માં જનાબ છન્નાને મળી સમજૂતી માટે પ્રયત્ન કરે છે. લીમ કેમ્પેસમંત્રીમંડળ સામે આક્ષેપો મૂકે છે તો, એ આક્ષેપોની એઓ જાતે તપાસ કરે છે, ને, તે તરફ લક્ષ આપે છે. આમ એમની નીતિ લોકચાલીની છે. સરદારની રીતિ સરખાપત્તારની છે. એઓને એકવાર માલૂમ પડ્યું કે, અમુક માનવીએ દગો દીધો, અથવા રાષ્ટ્રવિરોધી વક્તવ્ય અપાત્તાર કર્યું, તો એની પ્રત્યે એઓ જરા પણ રહેમ બતાવવાના નહિ. પણ, એની જોડે બહુ જ સખત હાથે કામ લેવાના. રાજેન્દ્રબાણુને એમ નથી. એઓ તો સામાની તરફ પણ પ્રેમની દૃષ્ટિથી જુએ, પોતાના વિરોધી તરફ દેખ, કે, શિક્ષાની વૃત્તિ ન રાખે, પણ એની જોડે પ્રેમથી જ વર્તે. એ રીતે રાજેન્દ્રબાણુ ને સરદાર બેમાં આધીછના વધારે ચૂસ્ત અનુયાયી રાજેન્દ્રબાણુ કહી શકાય. રાજેન્દ્રબાણુને આધીછના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં જોટલી શ્રદ્ધા તેટલી સરદારને નહિ. રાજેન્દ્રબાણુએ એથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હિંદુ-મુસ્લિમ અકબ, પ્રૌઢ શિક્ષણ વગેરેમાં જોટલું ચિત્ત પરાવળ્યું તેટલું સરદારે નહિ પરાવેળ્યું. એનું મુખ્ય કારણ એ છે, કે સરદાર એ મુખ્યત્વે સૈનિક છે, બ્યારે રાજેન્દ્રબાણુ એ રચનાત્મક કાર્યકર્તા છે.

રાજેન્દ્રબાણુને વિવિધ વિષયોમાં જોડા રસ છે. જેમકે, એઓ વિદ્યાવત જાય, તો, યુદ્ધવિરોધી સંમેલનમાં જોટલી જ દિલચસ્પી લે, રોમાં રોમાં મળે, ગોસેવાના પ્રશ્નમાં પણ જોડા ઉતરે. રાષ્ટ્ર બાધાનાં પ્રશ્નની પણ કુશળતાથી છલાવટ કરે, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાં પણ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાય, હરિજન મંદિર પ્રવેશ માટે દક્ષિણ હિંદની યાત્રા કરી આવે. રંગુન જઈ, ત્યાંના હિંદીઓની સ્થિતિની

જાતે તપાસ કરે. બૌદ્ધમંદિરોના વહીવટના પ્રશ્નનમાં પણ જાંડા હિતરે, પટણા યુનિવર્સિટી બીધ સામે કચ્છર કસે, ખાદીની પ્રવૃત્તિ માટે આસામ સુધી ફરી આવે, મલનિષેધ ને અશીષુ જેવા ફેશી પદાર્થોના પ્રચાર સામે આસામ જઈ આવી મોરચા માટે. જ્યારે સરદારની પ્રવૃત્તિ રાજકીય ક્ષેત્રમાં જ મર્યાદિત છે. સરદાર જોડે ઝઘડાનું અથવા તો સરકારનું તંત્ર ચલાવવું એ જ એમને સારી રીતે આવડે. આવી વિવિધ બાબતોમાં એ માયું મારે જ નહિ. એમને એમાં મઝા પણ ન પડે. સરદાર ને રાજેન્દ્રબાણુ એ બન્નેએ પોતપોતાના શહેરની સુધરાઈની ચૂંટણીમાં ભાગ લઈ, બન્ને મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા. ને બન્નેએ અત્યંત કાબેલિયતથી પોતાનો હોદ્દો સંભાળી સુધરાઈમાં સાફસુધી ફરી. ને મ્યુનિસિપાલિટીને રાષ્ટ્રીય બનાવી, છતાં સરદારે કડક હાથે કામ લઈ, સુધરાઈને સરકાર વિરોધી મોરચો બનાવી, સરદારને એક પછી એક શિક્ષત આપી. સુધરાઈને પૂર્ણતઃ રાષ્ટ્રીય બનાવી, સરદાર પાસેથી છીનવી લીધી, તો રાજેન્દ્રબાણુએ વધારે ધ્યાન, પટણા શહેરને નજ તથા વિજળી પૂરી પાડવા તરફ, મ્યુનિસિપાલિટીના હરિજનોની સ્થિતિ સુધારવા તરફ, એમની સામાજિક સુધારણા તરફ આપી. ને જ્યારે એમનો વિરોધ થયો, ને કાર્ય કરવાનું મુશ્કેલ લાગ્યું, ત્યારે એમણે રાજીનામું આપી દીધું. એમને બદલે સરદાર હોય તો પોતે રાજીનામું ન આપે, પણ સામાને રાજીનામું આપવું પડે, એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે.

સરદાર ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્નેનો હેતુ ઉચ્ચોચ્ચ હોવા છતાં બન્નેના સાધનોમાં ફેર રહે. રાજેન્દ્રબાણુ સત્ય, અહિંસા, વગેરે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોના માર્ગમાર્થી કદિ ય અચૂત ગાય નહિ. અને જો એ સિદ્ધાંત અળગો મૂકી ગમે તેવું કાર્ય સધાવું હોય તો એઓ કાર્ય ન સાધે. ત્યારે સરદાર જો કાર્ય સધાવું હોય તો પછી સાધનની ઝાઝી પરવા ન

કરે. એઓ પર્યાવરણના વિરોધી નથી. એઓ સામાને હંદાવવા છૂપી યોજનાઓ કરે. મસલતો ચલાવે અને એ પ્રમાણે પોતાની મુત્સદ્દી-ગીરીનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરે, ત્યારે રાજેન્દ્રબાણુ રાજકીય પુરુષ ખરા, પણ મુત્સદ્દી નહિ. આથી જ ૧૯૪૦ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ પછી, ન્યારે બારડોલીમાં લાંબામાં લાંબી ડેઝિસની કારોબારી સમિતિની બેઠક મળી, ત્યારે બિટીશો જો અમુક માગણીઓ મંજૂર કરે તો યુદ્ધમાં મદદ આપવાનું સરદારે કબૂલ કર્યું. ન્યારે રાજેન્દ્રબાણુ તો પોતાના યુદ્ધવિરોધી સિદ્ધાંતને વળગી રહ્યા ને, એમણે એ દરાવની વિરોધમાં મત આપ્યો, કારણ એઓ તો યુદ્ધમાત્રના વિરોધી હતા.

સરદારની પ્રકૃતિ રાજસી છે. એઓ ગુરસે થાય, એકવાર 'વિક્ષપાં તો સામાનું' નામનિશાન ન રહેવા દે. એમની વાણી તીખી છે. એમની વાણીમાંથી અગ્નિ વર્ષે છે. એમનાં બાપણે સામાને દઝાડે એવાં—હોય છે. ન્યારે રાજેન્દ્રબાણુની વાણી સંધ્યમી છે. એમના બાપણેમાં સામા પક્ષ પ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિ હોય છે. એનું દષ્ટિબાણુ સમજવાનો પ્રયત્ન હોય છે. એઓની વાણી વર્ષાની ધારા જેવી શાંતિદાયી હોય છે. એમની પ્રકૃતિ સાત્ત્વિક છે.

રાજેન્દ્રબાણુ ને સરદાર વચ્ચે બીજો એક મહત્વનો બેઠ એ છે કે, સરદારનું જે પરિવર્તન થયું તે સહસ્રા થયું, રાજેન્દ્રબાણુનું કમશ. સરદાર પહેલા અંગ્રેજ પોષાકમાં સજ્જ રહેતા, કલબમાં પતા બેસતા, એશઆરામની છાંદમી જીવતા, મળક ઉડાવતા, અંગ્રેજ બાપા તરફ મમતા રાખતા. ન્યારે રાજેન્દ્રબાણુનું ઘડતર પ્રથમથી જ રાષ્ટ્રીય. એમને અંગ્રેજ તરફ પક્ષપાત થયો નથી. પહેલેથી જ એમણે પટલા યુનિવર્સિટીમાં હિન્દી બાપાનું માધ્યમ બને એવો આગ્રહ રાખેલો ને તે માટે અનેક વિરોધો છતાં પ્રયત્નો પણ કરેલા. એઓ વિલાપત મયા તો પણ આપણા દેશી પોષાકમાં જ રહેતા. એમને એ પોષાકનો રોખ ઠઠી

થયેલો જ નહિ. તે પ્રથમથી જ એઓ મુશ્કેલીમાંથી જ પસાર થયેલા એટલે એશઆરામની જાંદગી કે કલબજીવન એમણે જાણેલું જ નહિ. બહુતી વખતે પણ ટચુથનો કરતા. વકીલાત વખતે પણ વકીલાત ધણી સારી ચાલતી હોવા છતાં એઓ ધણોખરો પૈસો સેવાનાં કાર્યમાં જ ખર્ચો નાખતા. અંગત શોખને માટે એઓ કશું જ રહેવા દેતા નથી. એમણે જ્યારે વકીલાત છોડી, ત્યારે એમને નામે ભેંકમાં માત્ર ૫૬૨ રૂપિયા જમા હતા. તે પરથી, રાજેન્દ્રબાપુ કેવા અપરિમણી હતા તેની પ્રતીતિ થશે.

આમ આ બન્ને નેતાઓમાં વૈષમ્ય હોવા છતાં, પણ, બન્ને રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યરક્ષણના સુકાની છે. રાજેન્દ્રબાપુ ગાંધીજીએ અધૂરું મૂકેલું રચનાત્મક કાર્ય સંભાળવાને, સરકાર રાજ્યતંત્ર ચલાવવાને. બન્ને વિના દેશને ચાલી શકે એમ નથી. નૂતન રાષ્ટ્રના ધડતરના આ સંક્રાન્તિકાળમાં બન્ને અનિવાર્ય છે, એટલું જ નહિ પણ બન્ને અન્યોન્યના પૂરક છે.

મકરણ ૧૮ મું

રાજેન્દ્રબાણુ ને રાજાજી

સામાન્ય રીતે આપણા નેતાઓ તરફ આપણે દષ્ટિપાત કરીએ તો એ જણાશે કે એમાંના મોટે ભાગે વકીલો છે. મહાત્માજી ને માલવી-આજી, રાજેન્દ્રબાણુ ને રાજાજી, મોતીલાલજી અને ચિત્તરંજન દાસ, સરદાર ને જવાહર, સર્વે વકીલાતના ધધામાં પ્રાવીણ્ય મેળવી પછી રાજકીય નેતાગીરી મેળવવા ભાવ્યશાળી થયેલા. આથી રાજેન્દ્રબાણુ ને રાજાજીનો વિચાર કરતાં આપણી સમક્ષ જે બે મૂર્તિઓ ખડી થાય છે તે દુરંધર કાપડેબાજ વકીલોની. એક કલકત્તા અને પટણાની અદાલતોને મૂળવે છે, બીજો સેલમની ને મદ્રાસની. એક કલકત્તામાં વકીલાતની શરૂઆત કરી ત્યાંથી પટણા જાય છે. બીજો સેલમમાં શરૂઆત કરી ત્યાંથી મદ્રાસ જાય છે. વકીલ તરીકે બન્ને સુપ્રતિષ્ઠિત છે. બન્નેની છુદ્ધિપ્રતિભા નાનપણથી જ પંકાય છે. વિદ્યાર્થી તરીકે પણ રાજાજી ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્ને ઝળકી ઉઠેલા. નાનપણમાં બન્નેને નિશાળો બદલવી પડેલી.

રાજેન્દ્રબાણુ ને રાજાજી બંને સાધારણ સ્થિતિના માબાપના પુત્રો. બંનેના પિતા પાસે થોડી-જમીનદારી ખરી. પણ એ જમીનદારી એવી મોટી નહિ, કે, જેથી ધરખર્ચ ઉપરાંત બચત રહે. ઉલટું કાઈ મોટો પ્રસંગ આવે ત્યારે દેવાં કરવાં પડે એવી બંનેના

ધરની સ્થિતિ. આથી આ બે મહાપુરુષો નાનપણમાં પોતાની પ્રતિભા-
થી છાત્રવૃત્તિ મેળવીને જ બચ્ચતા. એ છાત્રવૃત્તિ એમને છેક
છેવટપર્યંત મળતી રહી. બંનેએ વક્રીલાતનો ધંધો જ પસંદ કરી,
એ માટેનો અભ્યાસ આદર્યો. રાજેન્દ્રબાણુને નાનપણથી વિલાપત
જવાનો શોખ ખરો. ને એ માટે એમણે બધી તૈયારીઓ પણ કરેલી.
પણ એ શોખ કંઈ ફળ્યો નહિ. કારણ કે માતાપિતા તરફથી અનેક
પ્રકારના અંતરાયો ઉભા થયા. ત્યારે રાજાજીને પહેલેથી જ વિલાપતનો
મોહ નહિ. એ તો કોઈ પૂછે કે, "વિલાપત શા માટે નથી જતા?"
ત્યારે ઉત્તર આપતા, "મારો દેશ શું ખોટો છે કે મારે વિલાપત
જવું પડે?" આમ બંને જણુ વિલાપત જતા નથી. રાજેન્દ્રબાણુએ
બધી તૈયારીઓ કરી હોવા છતાં એમનાથી વિલાપત જવાતું નથી.
તેનું એમને દુઃખ નથી. કારણ એ તો દરેક પરિસ્થિતિને સહન કરી
લે અને અનુકૂળ બને એવા હતા. રાજેન્દ્રબાણુ ને રાજાજી બંને
પોતાના વસ્ત્રોની સાદાઈ માટે ગણીતા છે. પ્રથમથી જ એઓની
મેળશોખ તરફ વલણ નહોતી. એનું કારણ સાધારણ સ્થિતિમાં
બંનેનો ઉછેર થયો હતો તે હતું.

રાજેન્દ્રબાણુ તથા રાજાજી બંને એક જ ગુરુના શિષ્યો. બંનેએ
ગાંધીજી પાસે જ રાષ્ટ્રીયતા તથા દેશસેવાની દીક્ષા લીધેલી. રાજેન્દ્રબાણુ-
એ એઓ ગાંધીજી જોડે સંપર્કમાં આવ્યા તે પૂર્વે પોતાની રીતે
પટથા સુધારાઈ દ્વારા પોતાની દેશસેવાની વૃત્તિને અભિવ્યક્ત કરી,
શહેરની સેવા કરી, તો રાજાજીએ પણ, સેલમની સુધારાઈના પ્રમુખપદે
આવી, સેલમ શહેરને સુધારવા તનતોડ મહેનત કરી. રાજેન્દ્રબાણુએ
પ્રમુખપદે હોવા છતાં જાતે હરિજનવાસમાં જઈ હરિજનોની સ્થિતિ
સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો તો રાજાજીએ પણ પોતે પ્રમુખ હતા ત્યારે હરિ-
જનોને બાંહેધરીની વસ્તીમાં કામ કરવા મોકલી, એક મહાન ક્રાંતિકારી

પગલું બધું ને ખાજણોનો ખોદ વહેરી લીધો.

આવી રીતે સમાજ સુધારાની પૂર્વતૈયારી કરી આ બંને મહાવીરોએ રાષ્ટ્રસેવામાં ઝંપલાવ્યું. ગાંધીજીએ ૧૯૧૯ના સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો તે પૂર્વે આ બંને મહાવીરોએ એમની પાસે રાષ્ટ્રીયતાની દીક્ષા લઈ લીધેલી. તેથી રાજેન્દ્રબાણની જેમ જ રાજજી પણ સત્યાગ્રહની શરૂઆત ચતાં ગાંધીજીના હુકમ અનુસાર, પોતાની ધીકતી વકરી શકતો હોઈ, સરકારી શાળામાંથી પોતાના જ પુત્રપુત્રીઓને હોઠાડી, રાષ્ટ્રીય શાળામાં તેમને ગોઠવી, સત્યાગ્રહમાં ઝંપલાવે છે.

દેશસેવાની બંનેની રીતિ પણ ઘણે અંશે સમાન જ છે. રાજેન્દ્રબાણ જેમ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં માનતા, ને તેમાં જ પોતાનો ફાળો આપતા, તેવી જ રીતે રાજજી પણ ખાદી ઉત્પાદન, ખાદી પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, વગેરે પ્રવૃત્તિમાં જ પોતાનું ચિત્ત પરોવે છે. રાજેન્દ્રબાણ આ બધી પ્રવૃત્તિઓ બ્રાંચી થઈ શકે તે માટે 'સદાકત આશ્રમ'માં રહે છે. તો રાજજી પણ 'પુણ્યપ્રસાદ આશ્રમ' રથાપી ત્યાંથી જ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. એમને રાજકારણની બંધારણીય પ્રવૃત્તિમાં મહાત્માજીની જેમ જ રસ નથી. રાજેન્દ્રબાણને પણ નહોતો. એથી, મોતીલાલજી, માધવીબાજી, વગેરેએ જ્યારે એમની ધારાસભાપ્રવૃત્તિ ચલાવી ત્યારે સક્રિય રાજકારણમાંથી આ બંને પુરો નિવૃત્ત થાય છે. ને પોતપોતાના પ્રદેશમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં જ મન પરોવે છે, ને બંધારણીય પ્રવૃત્તિમાંથી દૂર રહે છે. બંને અન્ય રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ મહત્વ આપે છે ખાદી પ્રવૃત્તિને. ખાદી પ્રચાર અને ખાદી ઉત્પાદન માટે બંનેએ સંઘીન અને સ્વદેશીય કામ આજ વધોથી એકધારું કર્યું છે અને હજી પણ કરે છે. અખિલ ભારત ચરખા સંઘમાં આ બંનેનું કાર્ય અતિ મહત્વનું હતું. ચરખા-સંઘને જે યશ મળ્યો છે તેમાં વિશેષ ફાળો આ ઉભયનો છે.

૧૯૨૯માં સત્યાગ્રહ આંદોલન જાગે છે. બંધારણીય પ્રવૃત્તિ છોડી કેંગ્રેસ પુનઃ યુદ્ધપ્રતિભાં પડે છે. મહાત્માજીની હાકલ પડે છે, ને, દેશભરમાં નિમક સત્યાગ્રહ ચાલે છે. ને, રચનાત્મક કાર્ય છોડી બને યુદ્ધમાં જંપલાવે છે. જાને બે વાર જેલવાસ સેવે છે. સાયમન કમીશનના બહિષ્કારમાં પણ એ જાને અગત્યનો ભાગ બજાવે છે, ત્યાર પછી આવે છે, ૧૯૩૪માં કેંગ્રેસની નીતિનું પરિવર્તન. કેંગ્રેસ અધિકૃત રીતે બંધારણીય પ્રવૃત્તિ આદરે છે ને કેંગ્રેસના હરમાનને વશ થઈને જાને બંધારણીય પ્રવૃત્તિ અપનાવે છે. રાજેન્દ્રબાણુ કેંગ્રેસ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડમાં જોડાય છે. રાજ્ય મદ્રાસ પ્રાંતમાં થૂંટણીમાં જિલ્લા થર્ડ, કેંગ્રેસપક્ષના નેતા ને મદ્રાસ પ્રાંતના મુખ્ય પ્રધાન બને છે. ત્યારબાદ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં પણ રાજ્ય ભાગ લે છે. રાજેન્દ્રબાણુ નાદુરસ્ત તબિયતને લઈને એમાં ભાગ લઈ શકતા નથી. ત્યાર પછી ૧૯૪૨ વખતે રાજ્યને મતભેદ પડે છે ને એઓ કેંગ્રેસમાંથી રાજ્યનામુ આપે છે. પછી આવે છે, પુનઃ બંધારણીય પ્રવૃત્તિ ને આ બંને નેતાઓ મધ્યસ્થ સરકારના કેંગ્રેસ મંત્રીમંડળમાં ભેગા થાય છે, ને કેંગ્રેસની કારોબારી સમિતિમાં પણ આ બંને સાથે બેસે છે. ત્યારબાદ રાજેન્દ્રબાણુ કેંગ્રેસના પ્રમુખ બનવા માટે મધ્યસ્થ સરકારના મંત્રીપદેથી રાજ્યનામુ આપે છે, જ્યારે રાજ્ય રાજ્યનામુ આપી પશ્ચિમ બંગાળનું ગવર્નરપદ સ્વીકારે છે.

આ તો થઈ રાજકીય પ્રવૃત્તિની વાત, પણ બીજા-રાજકીય પ્રવૃત્તિ જોઈએ તો પણ એ બંને વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય દૃષ્ટિએ પડે છે. રાજેન્દ્રબાણુ જેમ લેખક છે, વિદ્વાન છે, અભ્યાસી છે, તેવા જ રાજ્ય પણ છે. રાજેન્દ્રબાણુએ પોતાની આત્મકથા લખી છે તો રાજ્યએ પોતાના જેલજીવનનાં સ્મરણો લખ્યાં છે. રાજેન્દ્રબાણુએ પાકીસ્તાન વિષે India Divided લખ્યું તો રાજ્યએ પણ રાજકીય

વિષયક 'The Way Out' પુસ્તક લખ્યું. ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોના સમર્થનમાં રાજેન્દ્રજીએ રચનાત્મક દાર્શનિક અને ખારીતું અર્થશાસ્ત્ર એ વિષે પુસ્તક લખ્યાં તો રાજાજીએ આંબેડકરે ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યો માટે કંઈ કંઈ નથી એમ એમના What Gandhiji has done for Untouchables? એ ગ્રન્થમાં કહ્યું, તો રાજાજીએ એનો અનેક દાખલા દલીલો સાથે વિદ્વાતભર્યો જડખાતોઃ જવામ Ambedker Refuted નામની પુસ્તિકામાં આપ્યો. ૧૯૪૩માં જ્યારે ગાંધીજીએ જીવમાંથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણની ચળવળ શરૂ કરી ત્યારે રાજેન્દ્રજી તથા રાજાજી બંનેએ જોડે મળી સમગ્ર હિન્દનો પ્રવાસ કરી મંદિર-પ્રવેશની બૂંદો ઊપાડેલી. ઉત્તર હિંદમાં રાજાજી અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરતા અને ત્યાં ને ત્યાં રાજેન્દ્રજી એનો હિન્દીમાં તરજુમો કરી દેતા. ગાંધીજીએ જ્યારે એ કાયદે અંગે ધરવડા મંદિરમાં ઉપવાસ આદર્યો ત્યારે આ બંનેને જણ્યું ત્યાં બાપુના સાન્નિધ્યમાં જઈ પહોંચ્યા હતા. રાજાજીએ તો ઉપનિષદ પર એક ગ્રન્થ લખ્યો છે. દૂંડી વાર્તાઓ લખી છે - ચિત્રાત્મક અને કળાત્મક. મહાભારત ઉપર પણ એક વિદ્વાતભર્યો ગ્રન્થ લખ્યો છે. આમ બંનેના લખાણમાં અભ્યાસ, વિદ્વાતા, દીર્ઘદષ્ટિ, તાત્વિક પર્યેષણ, તત્ત્વસ્પર્શિતા એ બધું જણાઈ આવે છે એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે એમની વિવેકશુદ્ધિની તેજસ્વિતાનાં દર્શન થાય છે. દલીલબાજીમાં બને પાવરધા છે. લાગણીના પ્રવાહમાં બેમાંથી એકે તણાતા નથી. રાજકીય પરિસ્થિતિની સમજ અને એનું પૃથક્કરણ બને જોડાણથી કરી શકે છે અને સાદાર્થને સ્વાવલંબિતા એ બનેનો મંત્ર છે.

આ રીતે આ બે હિંદના મહાપુરુષો વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે, તો, બંને વચ્ચે અમુક પ્રકારનું વૈષમ્ય પણ છે. એક વિષમતા તો એ છે, કે રાજેન્દ્રજી ગાંધીજીના ચૂસ્ત અનુયાયી. ગાંધીજી પ્રત્યેની એમની

બકિત ભાવના પર રચાયેલી. એટલે માંધીજી જે કહે તેને રાજેન્દ્રપ્રાણુ સ્વીકારી લેવાના જ. એને એઓ જીવિથી સમજવા તથા સમજાવવા પ્રયત્ન કરે જ. જ્યારે રાજાજી એવું અનુકરણ કરનારા નહિ. રાજાજી ૧૯૪૧થી બાપુથી જુદા પડ્યા. ‘હિંદ છોડો’ અળગળના વિરોધી હતા, યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને સહકાર આપવાના પક્ષમાં હતા. ૧૯૪૦માં જીતાને પાકીસ્તાન આપવાની તરફેણમાં હતા. એ મતભેદને લીધે જ એમને રાજાનામું આપવું પડ્યું. ને, ૧૯૪૬માં એમના પ્રાંતની ધારાસભાના કેંગ્રેસ પક્ષે એમને નેતા તરીકે ચૂંટ્યા નહિ તે બાજુ કારણ. રાજેન્દ્રપ્રાણુને મતભેદ હતા જ નહિ. જ્યારે આમને ગાંધીજી જોડે મતભેદ પડતા, ને તેનો એઓ જાહેર સ્વીકાર કરતા. જે કે, પોતાના સિદ્ધાંતોને માટે જે કંઈ સહન કરવું પડે તની તૈયારી બંનેમાં છે. એથી જ ૧૯૪૨માં એમની ઘણી નાણેશી યર્ષા છતાં રાજાજી પોતાના મંતવ્યને દહતાપૂર્વક વળગી રહ્યા. રાજાજી અને રાજેન્દ્રપ્રાણુ વચ્ચે બીજો એક ભેદ એ છે કે રાજાજી કેંગ્રેસ કારોબારીના સભ્યપદ સુધી જ પહોંચ્યા, જ્યારે રાજેન્દ્રપ્રાણુ ત્રણ વખત એ સંસ્થાના પ્રમુખપદે આગ્યા. ને એ રીતે રાજેન્દ્રપ્રાણુને કેંગ્રેસની સેવા કરવાની ઘણી સારી તક મળી. રાજેન્દ્રપ્રાણુ કેંગ્રેસની પ્રવૃત્તિમાંથી કદી નિવૃત્ત થયા નહોતા. ત્યારે રાજાજી અત્યારસુધી ત્રણવાર કેંગ્રેસપ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા. ને ત્રણે વાર એમને સમજાવવાથી, વિનંતીથી પાછા સક્રિય બનાવવા પડેલા. રાજેન્દ્રપ્રાણુ શરૂઆતથી અત્યારસુધી જનતામાં લોકપ્રિય રહ્યા છે. જ્યારે ૧૯૪૨ પછી રાજાજી એમના પ્રાંતમાં ઘણા અળખામણાં યર્ષા પડેલા ને એમની લોકપ્રિયતા એટલી જધી ઓસરી ગઈ, કે મદ્રાસ ધારાસભાના સભ્યોને ગાંધીજી, મૌલાના સાહેબ વગેરેની ઘણી ઘણી વિનંતી છતાં, રાજાજીને પક્ષનેતા તરીકે ન ચૂંટ્યા તે ન જ ચૂંટ્યા.

આમ આ બંને લોકનેતાઓ પોતપોતાની રીતે, દેશસેવા કરે છે.

હિંદમાતાના બંને લાડીયા છે. બંનેનું સ્વાર્થણ પણ અનેક દષ્ટિએ વિરત કહી શકાય. ગાંધીજીના બંને લાડીયા હતા. ગાંધીજી નેડે રાજકીય બામતમાં જ રાજજીને મતભેદ હતો. બાકી રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિષે તો રાજજીને ક્યારેય મતભેદ રહ્યો નથી. એક દષ્ટિએ જોતાં ૧૯૪૨માં રાજજીએ જે કહ્યું હતું, તે પછીના રાજકીય બનાવોએ સાચું ઠેરવ્યું છે. ૧૯૪૭માં જે આપણું પડ્યું, તે જો ૧૯૪૦માં આપણું હોત, તો કેટલી ખૂનામરકી, કેટકેટલી લોહીની નદીઓ ને વેરઝેર એ બધું અટકાવી શકત ' કોણ કહી શકે કે રાજજી રાજકીય પયગબર નથી ?

રાજેન્દ્રમાણુ મુતસદ્દી નહિ, પણ સાચા સિપાઈ છે, અણુતમ યોદ્ધા છે, મહાન દેશવીર છે. રાજજી દેશપ્રેમી ખરા, પણ સાથે સાથે મુતસદ્દી થે ખરા, એટલો જ દેર.

પ્રકરણ ૧૯ મું

રાજેન્દ્રબાણુ ને ગાંધીજી

રાજેન્દ્રબાણુ ને ગાંધીજીની સરખામણી હોઈ શકે નહિ સૂર્ય ને ચંદ્ર એ બેની વચ્ચે, બંને તેજસ્વી ગ્રહો હોવા છતાં સરખામણી થઈ જ ન શકે. ગાંધીજી સૂર્ય હતા. એ સૂર્ય પાસેથી તેજ ગ્રહણ કરી જગત ને શીતળતા ને પ્રકાશ આપનાર ચંદ્ર તે રાજેન્દ્રબાણુ.

રાજેન્દ્રબાણુ એ પરમશિષ્ય છે. ગાંધીજી એમના જીવનગુરુ. રાજેન્દ્રબાણુ ને ગાંધીજીની જોડી આપણને પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ ને તેમના શિષ્યોની યાદ આપે છે. એકવાર ગુરુ વિચાર કરીને પસંદ કર્યા, પછી તો ગુરુ બ્રહ્મા, ગુરુ વિષ્ણુ, ગુરુ દેવો મહેશ્વર, ગુરુ સાક્ષાત પરબ્રહ્મા, એજ નીતિ જેમ પ્રાચીન શિષ્યો રાખતા, તેવી જ રીતે રાજેન્દ્રબાણુ ગાંધીજી પ્રત્યે ભક્તિ રાખતા. ગાંધીજી, એમના રાજકીય કહો તો રાજકીય, સામાજિક કહો તો સામાજિક, આધ્યાત્મિક ગણો તો આધ્યાત્મિક, ને સાર્કારિક માને તો સાર્કારિક ગુરુ હતા. ગાંધીજી એમના પ્રેરણામૂર્તિ હતા. ગાંધીજીનું વચન એમને મન બ્રહ્મવાક્ય હતું. ચંપારણ્યમાં એમણે ગાંધીજીને જરાજર પિછાન્યા. પહેલાં સાધારણ કૌશલના અધિવેશનમાં મળેલા ખરા, પણ ખાસ પરિચય નહોતો થયો. સાચો પરિચય તો થયો, જ્યારે, ગાંધીજીએ ચંપારણ્યમાં આવી, કામ

કરવા માંડ્યું ત્યારથી, અને રાજેન્દ્રબાણુ વગેરે ને કાર્યકરો ત્યાં આવ્યા હતા, તેમને જેવર્મા જવાનું કહ્યું ત્યારે, માંધીજીની કાર્ય-રીતિ એમને ગમી, ને એમણે અપનાવી. ને ત્યારથી એમના માંધીજી ચુરુ બન્યા. પછી તો કમચઃ સાબરમતી એઓ પાત્રાએ જતા ને માંધીજીની આરાધા અનુસરતા. ૧૯૧૯ વખતે માંધીજીએ ત્યારે સરકારી શાળા ને કોલેજોનો તેમજ સરકારી અદાલતોનો બહિષ્કાર કરવાનું કહ્યું, ત્યારે રાજેન્દ્રબાણુ એની તરફેણમાં નહોતા, છતાં, પણ એક ચૂસ્ત શિષ્યની જેમ એમણે બાપુની આરાધા માથે ચઢાવી, ને, પોતાની ધીકતી વહીલાતની કમાણી છોડી, પોતાનાં બાળકોને સરકારી શાળામાંથી બિડાડી લીધાં, એટલું જ નહિ, પણ એમણે રાષ્ટ્રીય શાળા ને કોલેજની સ્થાપના કરી, બિહાર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી, ને, કીટબર ત્યાંની જેમ એઓ માંધીમય બની રહ્યા.

પછી તો માંધીજી રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પડ્યા, તો રાજેન્દ્ર-બાણુએ પણ ખાદી પ્રચારનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. ને બિહાર ચરખા સંઘની શાળાનું પ્રધુન માન રાજેન્દ્રબાણુને સિરે જાય છે. માંધીજીએ દર્શાવેલે માર્ગે એઓ ચાલ્યા છે. માંધીજી બંધારણીય ચળવળની વિરૂદ્ધ હતા તો રાજેન્દ્રબાણુ પણ બંધારણીય ચળવળની વિરૂદ્ધ રહ્યા. માંધીજીએ ઉપાડેલી દરેક હડતમાં રાજેન્દ્રબાણુએ સક્રિય ફાળો આપ્યો છે. માંધીજીએ ખાદીનો પ્રચાર કર્યો, ને રાજેન્દ્રબાણુએ તેનું સમર્થન કરતો ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર નામે એક ગ્રંથ લખ્યો. માંધીજીનાં સૂત્રોને નેટલાં રાજેન્દ્રબાણુએ જીવનમાં ઉતાર્યાં છે, તેવા બીજા ઘણાં થોડાં હશે. તેથી તો માંધીજી જતાં, એ સ્થાન લેવાનું રાજેન્દ્રબાણુને સ્વયંવામાં આવ્યું છે. માંધીજીનો ત્યાગ એમનામાં છે, શુદ્ધિની તીવ્રતા છે, રચનાત્મક

કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા છે, સત્તા તરફ એક જાતનો અણુગમે છે. ગાંધીજીની જેમજ એઓ કર્મચોગી છે.

રાજેન્દ્રપ્રાણુ ને ગાંધીજી બંનેમાં એક રીતે જોઈએ તો સમાનતા ધણી છે. બંને વકીલ છે. બંનેએ નાનપણ ધણી ગરીબીમાં ગુળથું છે. બંનેએ પોતાનાં ઘરખાર ત્યાગી આશ્રમમાં જ વાસ કર્યો છે. બંનેએ સેવાને જ પોતાનો ધર્મ માની, કશી ય પણ અંગત સિદ્ધિ માટે પ્રયત્નો કર્યા નથી. રાજેન્દ્રપ્રાણુ તેમજ ગાંધીજી શુદ્ધ હિન્દી છે. એમને વિધાયતી કપડાંનો શોખ નહિ, આચાર વિચારનો મોહ નહિ. વિધાયત જાણ તો એ પોતાનો હિન્દી પોષાક બેમાંથી એક પથુ છોડે નહિ. ખાદી તો એમના જીવનમાં જ વણાઈ ગયેલી. ગાંધીજીની જેમ જ રાજેન્દ્રપ્રાણુ યુદ્ધવિરોધી નીતિમાં માને છે. ગાંધીજીની જેમ જ રાજેન્દ્રપ્રાણુને પણ પોતાના કહી શકાય એવા, એમની હાક પડતાં, આંધળિયાં કરીને ધસી આવે એવા કાર્યકર્તાઓ છે, જેમનો એઓ બિહાર બૂકંપ, કે જળપ્રસય જેવા કાર્યમાં ઉપયોગ કરે છે. ગોખલે જેમ ગાંધીજીના રાજકીય ગુરુ હતા તેવી જ રીતે રાજેન્દ્રપ્રાણુના પણ એક દૃષ્ટિએ ગુરુ કહી શકાય. કારણ કે, દેશસેવા કરવાનો મંત્ર રાજેન્દ્રપ્રાણુને પદાવનાર પ્રથમ ગોખલે હતા. ગોખલેએ જ એમને વકીલાતનો ત્યાગ કરી દેશસેવામાં જંપલાવવા આવાહન આપેલું.

ગાંધીજી અને રાજેન્દ્રપ્રાણુ બંને આપણા દેશની મહાન અને ઝોજરવી વિભૂતિઓ છે. હિંદના સ્વાતંત્ર્ય ઘડતરમાં બંનેએ અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. ગાંધીજી ન હોત તો આજે આપણે સ્વતંત્ર ન હોત. રાજેન્દ્રપ્રાણુ ન હોત તો આજે બિહાર આટલું ઉજળું ન હોત. ને ગાંધીજીને પણ ચંપારણમાં ઉત્સાહિત કરનાર, બિહાર આણું એમની પડખે હો તેની ખાત્રી આપનાર રાજેન્દ્રપ્રાણુ

જ હતા. ગાંધીજીના હિન્દના પ્રથમ વિજયના રાજેન્દ્રબાણુ સાક્ષી હતા. બિહારમાં જે ભગૃતિ છે, બિહાર, દરેક બાળકમાં જે મોખરે રહ્યો છે, તેમાં ગાંધીજી ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્નેનો સરખો હિસ્સો છે.

રાષ્ટ્રબાપા પ્રચાર, ને, અરપૃચતા નિવારણ, એ બે પ્રશ્નોમાં પણ ગાંધીજીને રાજેન્દ્રબાણુએ અપૂર્વ મદદ કરી છે. જ્યાં સુધી ગાંધીજી હિન્દીના પક્ષમાં હતા ત્યાં સુધી રાજેન્દ્રબાણુએ રાષ્ટ્રબાપા પ્રચારમાં હિન્દના એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધી પ્રવાસ કરી ગાંધીજીને એમના કાર્યમાં સક્રિય સાથ આપ્યો, ને, જ્યારે ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનીના પક્ષમાં બળ્યા, ત્યારે પણ રાજેન્દ્રબાણુ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાંથી છૂટા થઈ હિન્દુસ્તાની પ્રચારના કાર્યમાં વળગ્યા. ગાંધીજીની જેમ જ રાજેન્દ્રબાણુની વિચારસરણી ચોક્કસ ને તર્કબદ્ધ હોવાથી, એઓ પ્રચારકાર્યમાં ઘણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. વળી માતૃબાપા જ કેળવણીનું માધ્યમ હોવું જોઈએ એ વિચારે ગાંધીજીએ પ્રગટ કર્યો તે પૂર્વે, રાજેન્દ્રબાણુએ એ ગાંઠે મૂખેશ ઉપાડેલી ને એમાં ફતેહ મેળવેલી.

એક રીતે જોઈએ તો ગાંધીજી ને રાજેન્દ્રબાણુમાં ઘણું અંતર છે. ગાંધીજી આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિના મહાપુરુષ છે. રાજેન્દ્રબાણુની ખ્યાતિ આપણા રાષ્ટ્રપૂરતી મર્યાદિત છે. ગાંધીજીનું વક્તવ્ય જોટલું આધ્યાત્મિક તેટલું રાજેન્દ્રબાણુનું નહિ. જો કે રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ ઉચ્ચ નીતિના બન્ને સરખા જ આગ્રહી. પણ કેંગ્રેસ બંધારણીય દિશામાં ૧૯૩૪માં વળી, એટલે ગાંધીજી એમાંથી નિવૃત્ત થયા એટલું જ નહિ, પણ એમણે કેંગ્રેસની એ પ્રવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ સાથ ન આપ્યો, પણ ચૂસ્ત કેંગ્રેસવાદી તરીકે રાજેન્દ્રબાણુએ ચૂંટણીજંગમાં સક્રિય ભાગ લીધો ને બંધારણીય પ્રવૃત્તિને પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ સાથ આપ્યો. ગાંધીજી આત્મશુદ્ધિ અર્થે, જેમ વારંવાર

ઉપવાસ આદરતા, તેવા પ્રયોગો રાજેન્દ્રબાણુ ન કરે. ગાંધીજી જેમ દોષ પશુ સત્તા સ્વીકારવી નહિ, હોદ્દાથી અજગા રહેવું એમાં જ એમની લાક્ષણિકતા હતી, પણ રાજેન્દ્રબાણુ કેંગ્રેસના આદેશને માન આપી, એમને માટે જે સ્થાન નક્કી થાય તે સ્વીકારતા. ગાંધીજી કેંગ્રેસ કરતાં મહાન હતા, જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુ કરતાં કેંગ્રેસ મહાન છે.

રાજેન્દ્રબાણુએ કેંગ્રેસને મહાન બનાવી, મહાત્માજીએ હિન્દની આમજનતાને. ને એ દૃષ્ટિએ રાજેન્દ્રબાણુ કરતાં ગાંધીજીનું કાર્યક્રમક ધણું વિસ્તૃત ને મોટું. ગાંધીજીને જો આપણે છુદ્ધની ઉપમા આપીએ તો રાજેન્દ્રબાણુને આપણે જ્ઞાનક કહી શકીએ. રાજેન્દ્રબાણુ ને ગાંધીજી એ બન્નેને સમમતાએ અવસોક્તાં બીજી આપણને એક એ હકીકત નજરે ચઢે છે કે, ગાંધી યોજનાના નિર્માતા છે, સેનાધિપતિ છે, રાજેન્દ્રબાણુ સિપાઈ ને સેવક છે. ગાંધીજીની યોજનાઓ ને સિદ્ધિતા, રાજેન્દ્રબાણુઓ વિના અમલમાં મૂકે કોણ? રાજેન્દ્રબાણુની જે મહત્તા છે તે ત્યાં જ છે. ગાંધીજી તો જેલમાં રહ્યા રહ્યા અસ્પૃશ્યતા નિવારણની ચળવળ ઉપાડે, પણ દેશમાં ફરી અસ્પૃશ્યતાની સામે જુએય ઉપાડી, એ અહોમનના પાપો રાજેન્દ્રબાણુ વિના સુદૃઢ ક્યાંથી થાય? રાજેન્દ્રબાણુ ને ગાંધીજી વચ્ચે એક બીજો મોટો બેદ એ છે કે, રાજેન્દ્રબાણુ પ્રવૃત્તિએ અભ્યાસી ને પંડિત. એમને નિરનિરાળા પુસ્તકોના વાચનનો શોખ. જે વિષય હાથ પર લીધો હોય તેનો અભ્યન્ત ને સર્વદૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરી, પૃથક્કરણ કરી, તેનાં અંગપ્રત્યંગ તપાસે ત્યારે જ એઓ જ'પે. એમનું 'ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર,' ને 'ખંડિત ભારત' એ એમની આ શક્તિની સમ્પત્તિ પૂરે છે. જ્યારે ગાંધીજી એ વિચારક ખરા, પણ રાજેન્દ્રબાણુ જેવા અભ્યાસી નહિ. ગાંધીજીની

વિચારણા મૌલિક, એમની પોતાની જ કહી શકાય એવી વિશિષ્ટ. ગાંધીજી એ વ્યવહાર પુરુષ. એમની સિદ્ધાંતિક દિશાસૂચી અબ્યામ જન્ય નહિ પણ કેમજન્ય.

રાજેન્દ્રબાણુ ને ગાંધીજી વચ્ચે બીજો તફાવત એ હતો, કે, ગાંધીજીએ બધાં જ દુન્યવી બંધનો ત્યાગેલાં. રાજેન્દ્રબાણુએ નહિ. ગાંધીજીને વસ્ત્ર નિરર્થક લાગે તો એઓ લંગોટ સિવાય બીજાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરે. જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુ અમુક અંશે દુન્યવી હતા.

રાજેન્દ્રબાણુ એ રાજકારણના ક્ષેત્રમાં પડ્યા હોવા છતાં રાજકીય પુરુષ નહોતા. જ્યારે ગાંધીજી એ પૂરા રાજકીય પુરુષ હતા, રાજકારણની આંટીધુંટીઓમાં રસ લેતા, નવું રાજકારણ ઘડતા, તેમજ નવું અર્થશાસ્ત્ર રચતા, પુરુષ હતા.

ગાંધીજીને પોતાના કાર્યને મટિ મોટામાં મોટી અનુકૂળતા એમનું શરીર સ્વાસ્થ્ય હતું, જે રાજેન્દ્રબાણુને નથી. રાજેન્દ્રબાણુને ઘણા અમત્યના બનાવો સમયે એમની તબિયતે ફોડો દીધો છે. ઘણી અમત્યની મહાસમિતિની બેઠકા વખતે એઓ હાજરી આપી શક્યા નથી. લાહોરની ઐતિહાસિક કોંગ્રેસ, ૧૯૪૨ની 'ચલે જાઓ' નાં ઠરાવવાળા ઐતિહાસિક મહાસભા સમિતિ, બકિતમત સત્યાગ્રહ, ફરે વખતે એમનું શરીર આડે આવ્યું છે. ગાંધીજીને એવું નથી. એઓ તો પોતાના શરીરને કેળવી શકે, દાકતરી સલાહને અવગણે. જો કે, શરીર સ્વાસ્થ્ય બગડવાથી જ બંનેને સરકારે જેલમાંથી છોડેલા.

રાજેન્દ્રબાણુ ને ગાંધીજી વચ્ચે અમુક અંતર આમ છે. પરંતુ, ગાંધીજી જેવી વિશ્વવંદ્ય વિજ્ઞાતિ વચ્ચે ને દેશના કોઈપણ મહાનર્મા

મહાન નેતા વચ્ચે એટલું અંતર તો હોવાનું જ.

ગાંધીજી વિના રાજેન્દ્રબાણુ આજે પટણા હાઈ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ માનવંત રાજેન્દ્રબાણુ હોત, હિંદી સંઘની વડી અધ્યક્ષતાના વડા ન્યાયમૂર્તિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ હોત, વા, હિંદમશહૂર મહાન ધારાસભી હોત. પણ સ્વદેશાભિમાનની તીવ્ર અને ઉત્કટ લાગણીથી છલાછલ ભરેલા, સૌજન્યમૂર્તિ રાજેન્દ્રબાણુ, હિંદના લોકપ્રિય ને લાડીલા નેતા ન હોત, રાષ્ટ્રસેવક ન હોત અને હિંદનાં રાજકારણમાં જ'પલાવી એમણે જે જ્વલંત પરંપરા ઉભી કરી છે તેનું નામનિશાન પણ ન હોત. હોત માત્ર કુટુંબ સેવક, કે બહુ બહુ તો બિહારના સેવક. આમ રાજેન્દ્રબાણુને પ્રકાશમાં લાવનાર, એમના જીવનનો ઉત્તર્માશ પ્રગટ કરનાર વિભૂતિ તે મહાત્મા ગાંધીજી.

પ્રકરણ ૨૦ મું

કુટુંબજીવન

રાજેન્દ્રભાણ એક દષ્ટિએ વિચારીએ તો ત્યાગી છે, એટલે એમને તો આખો દેશ એમનું કુટુંબ છે, એમને અંત કુટુંબ નથી. જેમણે ધર છોડી આશ્રમને પોતાનું ધર બનાવ્યું, જેમણે સ્વજનોને છોડીને, હિંદના દરેક દરિદ્રને પોતાના સ્વજનો બનાવ્યા, દરેક પીડિત અને દલિતોને પોતાના આત્મીય બનાવ્યા, એવા સાધુપુરુષને કુટુંબજીવન કેવું એવો પ્રશ્ન સાહજિક રીતે ઉદ્ભવે, પણ તેમ છતાં, રાજેન્દ્રભાણનું કુટુંબજીવન આપણે ધારીએ છીએ, તેવું, જીવનવિહોણું, આપણે માનીએ છીએ તેવું શુદ્ધ નથી, પણ સભર છે.

રાજેન્દ્રભાણના પિતા અત્યંત પ્રેમાળ હતા પણ એમની પર વધુ પ્રેમ એમના પિતાના કાકા શ્રી ચૌધુરીલાલનો. ચૌધુરીલાલજી પોતાના પુત્ર તેમજ પોતાના ભત્રીજા ને ભત્રીજાના પુત્ર વચ્ચે જરા નેટલો પણ ફરક મણુતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ પોતાના પુત્ર કરતાં પોતાના ભત્રીજા તથા ભત્રીજાના પુત્રને એઓ, એમને જરા ય ઓછું ન આવે તે માટે વધારે પ્રેમાળતાથી ઉછેરતા. રાજેન્દ્રભાણની ઉછેરજ ચૌધુરીલાલને હાથે થઈ એમ કહીએ તો ચાલે, રાજેન્દ્રભાણને પણ એમના પિતા કરતાં ચૌધુરીલાલનો પ્રેમ

વધારે. બીજું કારણ એ પણ ખરું કે, એમના ચાચાજી ચૌધરી-લાલના પુત્ર જગદેવને કંઈ સંતાન નહોતું, એટલે એમના ભત્રીજા મહાદેવના વંશજો એ જ પોતાના ખરા વારસો હતા. ચૌધરીલાલજી પાસે જરજમીન સારી હતી. હથુઆ રાજ્યની કૃપાદષ્ટિ પણ પથ ખૂન. એટલે પોતાના ભત્રીજાઓને ખૂન લાડકોડથી ઉછેરેલા. રાજેન્દ્રબાણ સત્યતઃ એમના દાદાજીના - બડે ચાચાજીના - બોળામાં જ ઉછેરેલા. એમની આતમકથામાં એઓ રપષ્ટ રીતે જણાવે છે કે, એમના દાદાજીના શરીરને એ તથા એમની નાની બહેન બરાબર ગૂંદી નાંખતાં. એમના એ બડા ચાચાજીનું એમનું રમરણ આજુ છે, કારણ કે રાજેન્દ્રબાણના બચપણમાં જ એમનું મૃત્યુ થયેલું.

રાજેન્દ્રબાણના પિતા મહાદેવબાણ એ ઉદારચિત્ત અને પરગજુ પુરુષ હતા, અને રાજેન્દ્રબાણ પર ખૂબ પ્રેમ રાખતા, ને રાજેન્દ્રબાણ પણ એમના પિતાને ખૂબ ચાહતા. પણ રાજેન્દ્રબાણને એમના પિતા જોડે રહેવાનો પ્રસંગ ઝાઝો સાંપડેલો નહિ. કારણ કે એમની હાઈરિક્લસના શિક્ષણથી જ, રાજેન્દ્રબાણને પિતાથી દૂર ભણવા જવું પડેલું, એટલે માત્ર રજા દરમિયાન જ પિતા પુત્રનો બેઠો થતો. રાજેન્દ્રબાણના પિતાને વૈદ્યકતો ખૂબ શીખ, તેમજ કસરતનો પણ. એટલે એઓ બાલરાજેન્દ્રને વારંવાર કસરતના દાવો શીખવતા. ઘોડાની સવારી કરતાં શીખવતા. રાજેન્દ્રબાણનો એમના પિતા જોડેનો સંબંધ હંમેશા મીઠો રહ્યો હતો. રાજેન્દ્રબાણની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ જોઈ એમને ઘણો આનંદ થતો. ને, રાજેન્દ્રબાણને એઓ એમના સઘળા કાર્યમાં પ્રોત્સાહન આપતા. રાજેન્દ્રબાણને એમની બી. એ. ની પરીક્ષા વખતે વિધાયત જવાની મહત્વાકાંક્ષાએ ઘેરો. એમના પિતાના પ્રેમની એમને ખબર હતી, એટલે વિધાયત જવાની રજા એમના પિતા એમને આપે એમ

હતું જ નહિ. એટલે પિતાને વિદાયત જતાં મુધી ન જણાવું એવો એમનો નિર્ણય. પિતાની તે વખતે મંજીર માંદગી હતી. એમના મોટાભાઈ મહેન્દ્રપ્રસાદ, એમની જોડે કાવત્રામાં શામિલ થયા, ને, વિદાયત જવા માટેની છાત્રવૃત્તિ, માટે બદાયરત થયે. એમણે છાનાં છૂપાં કપડાં સીવડાવ્યાં, પાસપોર્ટ વગેરેની સઘળી પૂર્વ તૈયારીઓ કરી. પણ રાજેન્દ્રબાણુને સાસરે કંઈ વાત ખબર પડી, એટલે, એમણે રાજેન્દ્રબાણુને ઘેર જણાવી, એટલે તો ઘેરથી, રાજેન્દ્રબાણુ પર તારો છૂટ્યા. રાજેન્દ્રબાણુ ઘેર આવ્યા. આવીને જુએ છે તો પિતાજી મૃત્યુ ચમ્પા પર પડ્યા છે. પિતા પડ્યા છે, ને પુત્રને જોતા જ એમની આંખમાંથી ચોધાર આસુની ધારા છોટે છે. એઓ રાજેન્દ્રબાણુને કહે છે, “બેટા રાજેન્દ્ર! આમ મરતી વખતે તું મને આમ ચોરી છૂપીથી છોડીને ચાલ્યો જસો? આ વાત જો મેં સાંભળી તે સાચી છે કે નહિ?” રાજેન્દ્રબાણુ શું જોવે? એમણે પોતાની જૂલને સ્પષ્ટ જોઈ. પિતાને કરેયો અન્યાય સમજાયો. પણ એક બાણુ બધી જ છેવટની તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી. એમની આંખમાંથી પણ અશ્રુબિન્દુઓ વહેવા લાગ્યાં. પિતાએ એમને કહ્યું, “કેમ બેટા! જોલવો નથી મને વચન આપ કે તું મને છોડીને નહિ જાય.” એમ કહીને રાજેન્દ્રબાણુ તરફ સન્નજનનપને જોઈ રહ્યા. રાજેન્દ્રબાણુની જીવન-ભરની મહત્વાકાંક્ષા ધૂળમાં મળતી હતી. પોતાના બધા ય મનસુખા આજે ભૂમિસાત્ થતા હતા, છતાં ય પિતૃભક્તિએ વિનય મેળવ્યો. એમની મહત્વાકાંક્ષા કરતાં પિતાનો સ્વતોષ એમને મન વધારે મૂલ્યવાન હતો, એટલે એમણે પિતાને વચન આપ્યું કે પોતે વિદાયત નહિ જાય. આ રાજેન્દ્રબાણુની પિતૃભક્તિનો અચૂક પુરાવો છે. આ પછી, બે ત્રણ મહિને જ એમના બ્દાસોયા પિતાનું મૃત્યુ થયું.

પિતાની જેમ માતાનો પ્રેમ પણ રાજેન્દ્રજીએ સારા પ્રમાણમાં અનુભવેલો. એમની માતા એમને નાનપણમાં રામાયણ મહાભારતની વાતો કહેતાં, પુરાણની કથાઓ કહેતાં, ને એમ રાજેન્દ્રજીને ઉંઘાડી દેતાં. રાજેન્દ્રજીને નાનપણથી જ ખુબ જ વહેલા—દીવાળીએ—ઉઘવાની ટેવ. એટલે એમને ઉઘાડીને એમની જગ્યાએ સુવાડતાં સુવાડતાં તો એમની માતાને નવનેળ પાણી આવતાં. છતાં ય રાજેન્દ્રજીની માતા એમની પર નથી ઠાઠવાર ચિડાયાં, નથી ઠાઠવાર એમને ધમકાવ્યા. માતા તરફથી એમણે પૂરા પ્રેમનો અનુભવ કર્યો છે.

રાજેન્દ્રજીએ સૌથી વધારે માયા મમતા અનુભવી હોય, કુટુંબના ઠાઠ પણ માનવી તરફથી એમણે અમાધ પ્રેમ અનુભવ્યો હોય તો તે એમના મોટાભાઈ મહેન્દ્રપ્રસાદ તરફથી. એ એમના માત્ર મોટાભાઈ નહોતા, પણ મિત્ર હતા, નિકટમાં નિકટ સ્વજન હતા, એમના સલાહકાર તથા સાથી હતા, સુખ દુઃખના ભાગીદાર હતા. રાજેન્દ્રજી એમના મોટાભાઈની સાથે જ ઘણો વખત રહેલા. એમના ભાઈ જે જે નિશાળમાં ભણ્યા, તે, તે નિશાળમાં રાજેન્દ્રજી પણ ગયેલા. ભાઈ કલકત્તે કોલેજમાં ગયા, તે રાજેન્દ્રજી પણ કલકત્તે કોલેજમાં ગયા. એમના વિદ્યાવત જવાના કાવત્રામાં બધુંપ્રેમી મહેન્દ્રજીનો પૂરેપૂરો સાથ તથા સહકાર હતો. પૂરી મદદ હતી. પિતાના મૃત્યુ પછી, એમના મોટાભાઈ ૧૯૩૩ની સાલમાં મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી, કુટુંબનો હિમાલય જેવો બાર મોટાભાઈએ ફૂલની જેમ ઉપાડ્યો છે. રાજેન્દ્રજીને ઘરની ઠાઠપણ મુશીબતો એમણે, કહી નહોતી, કારણ કે એથી ભાઈને દુઃખ થાય. એમના મોટાભાઈનો પ્રેમ એમની પર એહહ હતો. રાજેન્દ્રજી કલકત્તામાં ભણતા હતા, તે વખતે એમને ગાખલેએ બોલાવેલા ને દેશસેવાનું પત લેવા કહેલું.

પોતાના બાઈને પોતાનો નિર્ણય કહેવાની હિંમત ચાલી નહિ, એટલે બાઈના બિસ્તરાપર પત્ર લખીને તે પત્ર મૂકી એઓ બહાર ચાલી ગયા. બાઈએ પત્ર વાંચ્યો, એમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. રાજેન્દ્રબાણુ જેવા આવ્યા તેવા એઓ રાજેન્દ્રબાણુને બાઝીને દૂરકે દૂરકે રહી પડ્યા. બાઈની આ કરુણ દશા જોઈ રાજેન્દ્રબાણુ પણ રડ્યા. એમને બાઈની લાગણી વધુ દુ ખવવી એમને ઠીક ન લાગી એટલે એમણે પોતાનો દેશસેવાનો નિર્ણય માંડી વાળ્યો, ને વકીલાતમાં લાગી ગયા. આમ છતાં અંપારણુ વખતે જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુએ વકીલાત છોડી દેશસેવામાં ઝંખલાવ્યું ત્યારે આ જ એમના પ્રેમાળબાઈએ ધરનો બધો બોલે ઉપાડીને, ધરની ચિંતામાંથી રાજેન્દ્રબાણુને સંપૂર્ણ મુક્ત કર્યો. એટલું જ નહિ પણ એમણે પોતાના પુત્રને પણ સરકારી શાળામાંથી ભેટાડ્યા, ને સરકારી ખિતાબને પાછો સોંપ્યો. રાજેન્દ્રબાણુ પણ બાઈને ખૂબ ચાહતા. એમના બાઈની તબિયત જરા બગડે તો રાજેન્દ્રબાણુ આકુળબાકુળ બની જાય. ને, રાજેન્દ્રબાણુની પણ હાલત જરા બગડે, તો એમના બાઈ બેઆકળા બની જાય. રાજેન્દ્રબાણુની બધી ય માનસિક સક્રિયનો વિકાસ થયો હોય તો તે એમના મોટાબાઈને લીધે જ. એમના બાઈએ એમને માટે સર્વે જાતની સગવડો કરી આપી. રાજેન્દ્રબાણુના સમય જીવનધડતર ઉપર એમના બાઈની જ છાયા પડેલી. એમના બાઈ ન હોત તો રાજેન્દ્રબાણુ આજે આટલા મહાન ન હોત. કુટુંબને સંભાળનારા એકે મોટા વકીલ હોત, કદાચ પટથા હાઇ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ હોત પણ રાષ્ટ્રનિર્માતા ન હોત, દેશસેવક ન હોત. એમના મોટાબાઈએ તેર ચૌદ વર્ષ સુધી ધરનો બોલે ઉપાડ્યો અને એ કાર્યમાં એમને ઘણું દેવું પણ ચર્ક ગયેલું. રાજેન્દ્રબાણુના રચનાત્મક કાર્યમાં એમણે પૂરેપૂરી મદદ આપેલી. ૧૯૩૩માં જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુ જ્ઞેષ્ઠમાંથી છૂટ્યા ત્યારે એમના મોટાબાઈ મૃત્યુશય્યાએ હતા. એઓ તુરત જ મોટાબાઈની

સેવામાં લાગી ગયા. પણ મોટાભાઈને બચવાની આશા નહોતી. એમણે ઘણી સેવા કરી પણ આખરે પોતાની પ્રીતિરૂપી સુવાસ હવામાં ફેલાવી પોતે પોતાનો ભોગ ધૂપસળાની જેમ આપી રાજેન્દ્રબાણને અત્યંત શોકમરત મૂકી એઓ મૃત્યુ પામ્યા.

રાજેન્દ્રબાણનાં લગ્ન તો છેક નાનપણમાં જ થયેલાં, ને વડું પણ ઘેર વહેલી આવેલી. પણ સખત રિવાજોને લીધે, પડદાને લીધે, પતિ-પત્ની એક ખીજા જોડે સંપર્કમાં આવી જ શકતાં નહિ. બહુતરનો સમય તો બધો નિરાદર્શની બહાર ગયો. ને, વકીલાત પણ કલકતામાં શરૂ કરી ત્યારે એઓ એકલા જ રહેતા. પટણામાં વકીલાત કરવા માંડી ત્યારે એમણે ઘર માંડ્યું. પણ એવામાં આખું ચંપારણ ને ગાંધીજીને સત્યાગ્રહ. એટલે એમણે ઘરખાર છોડી આશ્રમમાં વાસો કર્યો. રાજેન્દ્રબાણને આમ પત્નીના સહવાસનો ધણો લાભ મળ્યો નથી. છતાં એમને પત્ની માટે ખૂબ લાગણી છે. એકવાર એમનાં પત્ની ખૂબ માંદા પડી ગયેલાં. રાજેન્દ્રબાણની ત્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થા. ઘરના રિવાજો પણ બધા રૂઢિચુસ્ત. એટલે પત્નીની ખજર પણ પૂછાય નહિ. એટલે એઓ મનમાં ખૂબ જ મૂંઝાય એ વખતની પોતાની મનોવેદના એમણે એમની આત્મકથામાં બહુ હૃદયદ્રાવક શબ્દોમાં વર્ણવી છે.

રાજેન્દ્રબાણને બે પુત્રો છે. મોટો મૃત્યુંજયપ્રસાદ ને નાનો ધનંજયપ્રસાદ. રાજેન્દ્રબાણએ ૧૯૨૧ના આંદોલનમાં ભાગ લીધો, ને સરકારી શાળા ફાલેજનો બહિષ્કાર ઉપદેશ્યો. તે જ સમયે એમણે પોતાના ઘરમાં જ પહેલ કરી અને પોતાના છોકરાઓને સરકારી શાળામાંથી ઉઠાડી ને રાષ્ટ્રીયશાળામાં મોકલ્યા. એમના બંને પુત્રોએ રાષ્ટ્રીયશાળામાં ને વિદ્યાપીઠમાં સિદ્ધિ લીધું છે. અને,

રાજેન્દ્રબાણુની વિનમ્રતા, સાદાઈ, એ બંનેમાં હિતયાં છે. એ બંનેના શિક્ષણ વગેરેની જોગવાઈ તો એમના મોટાભાઈએ કરેલી. રાજેન્દ્રબાણુના મોટાભાઈના મૃત્યુ પછી, ઘરનો સમગ્ર ભાર આ બે સુપુત્રોએ જિઠાવી લઈને પોતાના પિતાને રાજકાર્ય માટે મુક્ત રાખી પિતૃધર્મ બજાવ્યો છે. એમનો ભત્રીજો જનાર્દન એ પણ રાજેન્દ્રબાણુનો ખૂબ લાડકો છે. એ પણ રાજેન્દ્રબાણુને પિતાતુલ્ય માને છે.

રાજેન્દ્રબાણુને નાનાં બાળકો તરફ ખૂબ જ પ્રેમ. નાનાં બાળકોને રમાડવાં એમને ખૂબ જ ગમે. મૃત્યુંજયના પુત્રપુત્રીઓને લાડ લડાવતાં એઓ યાદે જ નહિ. પણ એમને નસીબે એ પહેલાં મૃત્યુંજયબાણુનો મોટો પુત્ર જે રાજેન્દ્રબાણુની ગોદમાં ઉછર્યો હતો તે મૃત્યુ પામ્યો. એના મરણનો આઘાત રાજેન્દ્રબાણુને ખૂબ જ તીવ્ર લાગ્યો. એ પછી રાંચીમાં, રાજેન્દ્રબાણુ દિલ્હી ફેરિસ કાર્ય માટે ગયા હતા, ત્યાં એનો બીજો પુત્ર એકાએક માંદો પડ્યો. માંદો પડ્યો તેની ખબર રાજેન્દ્રબાણુને આપવામાં આવી. એ ખબર મળતાં જ દાદાજીનું પ્રેમાળ હૈયું ખારા પોત્રને મળવા અધીરું બની ગયું. ને એમણે એકદમ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. એમનું દિલ લાથમાં રહેતું નહોતું. પળે પળે અધીરાઈ વધતી જતી હતી. ત્યાં તો ટેલિફોનની ધંટડી વાગી. એમાં સમાચાર આવ્યા કે એ મૃત્યુ પામ્યો, ને, રાજેન્દ્રબાણુ જમીન પર પટકાયા. એ કરજ પ્રસંગ માટે એઓ એમની આત્મકથામાં લખે છે :

“આ આઘાત ધણો જ સખત હતો. એનો મોટો ભાઈ મોહન બાર વર્ષ પહેલાં આમ જ ચાલી ગયો હતો. એ ઘો હજી સુધી તાજો જ છે. એની યાદ આવે છે ત્યારે આંસુ એની મેજે જ આવી જાય છે. આ બીજો ધા નિર્દય

કાળે માગી પર માયો છે. પણ શું થાય ? આ બાળકોને ચાલી જ જવું હોય તો અહીં આવે છે શું કરવા ? બમવાનની લીલા અકળ છે."

આ શબ્દોમાં જે કશ્ચુતા રહેલી છે તે પરથી પોતાનાં કુટુંબીઓ તરફ પ્રેમ હોય છે બયો છે, તેની પ્રતીતિ થાય છે.

આમ રાજેન્દ્રાશુ સાધુ હોવા છતાં સંસારી છે. એમના ગૃહસ્થ જીવનમાં આવી સરવાણીઓ વહાં કરે છે. બહારથી કોઈને લાગે કે એમને કુટુંબજીવન જેવું કશું જ નહિ. પણ એમના અંતરમાં કુટુંબ પ્રેમ પારાવાર બયો છે. એમના કુટુંબમાં જે મોટામાં મોટી રાશની છે તે એકલિલી છે, એકબીજાને સમજવાની કુનેહ છે, એકબીજાના ચર્મને રહેવાની આવડત છે, સામાની દૃષ્ટિએ સમજવાની વૃત્તિ છે. રાજેન્દ્રાશુનાં કુટુંબજીવનનો પ્રવાહ આમ શાંત ને પ્રચ્છન્ન રીતે વહાં કરતો હોય છે. એ એવો પાતળો ઝરો છે કે જે બહારથી દેખાય નહિ.

પ્રકરણ ૨૧ મું

રાજેન્દ્રપ્રાણના જીવનની વિશેષતાઓ

ખિહાર એ મહાપુરુષોની જન્મભૂમિ છે. એ જૂમિએ આપણને પુરાણકાળમાં જનકસિદ્ધી જેવા ત્યાગમૂર્તિ રાજા આપ્યા, છુદ્ધ ભગવાન જેવા વિશ્વવંદ્ય પદ્મજંબર આપ્યા, અને મહાવીર સ્વામી જેવા મહાન તીર્થંકર આપ્યા. વળી, જે જૂમિએ આપણને અશોક જેવા ધર્મ-સમ્રાટો આપ્યા, એ ખિહારની પુષ્પજૂમિ આજે હિન્દના મહાનનેતા રાજેન્દ્રપ્રાણને હિંદને ચરણે બેઠા ધરે છે. રાજેન્દ્રપ્રાણ ખિહારના નથી, એઓ તો સારાય ભારતના છે. એઓ સમગ્ર હિંદી જનતાના છે. રાજેન્દ્રપ્રાણ એ ભારતનું જૌરવ છે. રાજેન્દ્રપ્રાણ અનેક રીતે પોતાની જ વૈયક્તિક વિશિષ્ટતાવાળા છે. એઓ હિંદના ધીમ જાગ્રત નેતાઓથી જૂદા તરી આવે છે.

રાજેન્દ્રપ્રાણ એ ભારતના, હિંદી મહાસમાના, ત્રાતા છે, બીડ વખતના, વહાણ ખરાબે ચઢતું હોય તે વખતના, તોફાનને વખતે, ન્યારે ભગ્નભક્ષાના હાજી ગગડી જાય ત્યારે એઓ નીકર રીતે, રાજૂના તારણહાર બને છે. એઓ તો હિંદના અખતલશત્રુને નામે ઓળખાય છે. સાચે જ, રાજેન્દ્રપ્રાણના ભારતમાં તો શું પશુ સારી ચ આશ્રમમાં કોઈ જ શત્રુ નથી. કારણ એમને કોઈ રાજકીય નેતાગીરી માટે હરિશર્ષ કરવી નથી, કોઈ હોદ્દા માટે પ્રવૃત્ત કરવો નથી, નથી કોઈને

માર્ક લગાડવું, પછી એમની જોડે હરિદ્વાર્ કરવાની, કે એમની પ્રત્યે મોર્મ પણ જાતની અદાવત રાખવાની વૃત્તિ સંભવે જ ક્યાંથી ?

રાજેન્દ્રબાહુ એટલે વર્તમાન ભારતના એક તપસ્વી. એ આશ્રમમાં રહે છે, એટલા માટે જ તપસ્વી નથી, પણ એમણે પોતાની સારી ય જીંદગી ત્યાગમાં બ્યતીત કરી છે. નાના હતા, ત્યારે કુટુંબ માટે, મોટા-પણમાં દેશને માટે, એમણે પોતાના અંગત સુખનો ત્યાગ કર્યો, ઘર છોડ્યું, ધીકતી વડીલાત છોડી, વહાણનો સંગ છોડ્યો, સર્વાવહાલાં ને આત્મીય સ્વજનોને છોડ્યાં, ને એમણે પ્રાચીન ઋષિની જેમ સન્યસ્ત સ્વીકાર્યું. એમણે પોતે હંમેશાં દુઃખ સહન કર્યું, બીજા સુખ ભોગવી શકે એટલા માટે. એમણે ત્યાગ કર્યો, બીજા ભોગ ભોગવે તે માટે. એમણે બલિદાન આપ્યું, કે જેથી એનાં મુમધુર અને રમ્ય પરિણામો પોતાના દેશબાંધવો ભોગવે. એ જ કારણથી એમણે નથી કદી પોતાના શરીરસ્વાસ્થ્યનો વિચાર કર્યો, નથી પોતાની સગવડ અગવડ જોઈ, નથી પોતાની અંગત લાગણીને એમણે પ્રાધાન્ય આપ્યું. આમ પોતાના પ્રાણથી પણ વહાલા મોટાભાઈના મૃત્યુ પછી થોડા દિવસમાં જ, હજી એમની ચિતાની રાખ પણ ઠરી નહોતી ત્યાં જ એમને આવાહન આપ્યું મુંબઈમાં બરનારી કેંમેસના પ્રમુખ થવાનું. એ સમયે એઓ શોકમગ્ન હતા. હૃદયથી દિલ બરું હતું. પણ છતાં બાપુનો આદેશ હતો. એટલે એમને એ આદેશને શિરોમાન્ય રાખ્યે જ છૂટકો હતો. એટલે એમણે અંગત શોકને દબાવી, કેંમેસના પ્રમુખપદની મહાન જવાબદારી સ્વીકારી.

૧૯૪૨ ની ‘ હિંદ છોડો ’ની ક્રાંતિ વખતે એઓ બિમાર હતા. બિમારીને કારણે મુંબઈના ઐતિહાસિક અધિવેશનમાં એમનાથી હાજરી આપી શકાઈ નહિ. છતાં ૧૯૪૨માં એમણે સત્યાગ્રહમાં જ'પલાગ્યું. પોતાના શરીરસ્વાસ્થ્યની પરવા ન કરી, ને જેલમાં જઈને પણ એઓ

શરીર સુધારવા ન બેઠા, પણ સત્યાગ્રહી કેદીઓની અરજીઓ, ઠાટની આપીલો, એને માટે બચાવની તૈયારીઓ એ બધા કામમાં પરોવાયવા રહેતા. આમ શરીર પ્રત્યેની બેદરકારીને લીધે જ એઓ વારંવાર સખત બિમાર પડી જાય છે ને દ્વિસો સુધી એમને પચારીવડ રહેવું પડે છે. એમની તબિયત સારી ન હોવા છતાં, એમણે અન્નમંત્રી ને કેમેસ પ્રમુખ તરીકેની એમ ઉભયવિધ જવાબદારી ઉપાડી, ને તે ઉપરાંત હિંદી બંધારણ સમાના પ્રમુખનો ભાર પણ માથે લીધો. પરિણામે એ બોલે એમને માટે એટલો અસહ્ય મર્મ પડ્યો, કે, અન્નમંત્રી તરીકેની તો જવાબદારી એમણે છોડી પણ પ્રમુખ હોવા છતાં જયપુર કેમેસના અધિવેશનમાં એઓ હાજરી આપી શક્યા નહિ. એટલું જ નહિ પણ ફરીથી એમનું નામ કેમેસ પ્રમુખ તરીકે સચવવામાં આવ્યું ત્યારે એમને જરા હિંમત રાખી રપટ રીતે એ જવાબદારીનો ઇન્કાર કરવો પડ્યો, ને બિમારી વધવાથી એઓ બંધારણ સમાના પ્રમુખ તરીકેની એકમાત્ર જવાબદારી તે પણ સંભાળી શક્યા નહિ, ને શરીરસ્વાસ્થ્ય સાચવી રાખવા, વધી રહ્યા રાજેન્દ્રનાથએ કપડાં સર્તાં, એવા કશા માટે અંમત શોખ રાખ્યો નથી. એઓ આખા દેશની સંભાળ લે છે. બધા દેશાધિવો માટે પ્રાણ પાયરે છે. ફક્ત નથી લેતા સંભાળ પોતાના શરીરની, પોતાની જાતની. એમની આત્મકથામાં એઓ પોતે જ કહે છે કે, મિહારના પ્રસયકારી ધરતીકંપ વખતે એઓ ઇસ્પિતાવમાં હતા. એમની તબિયત ધણી જ નાજુક હતી. એઓને એમના ખંડની બહાર નીકળવાની દાકતરોની મનાઈ હતી. પણ સેવાના આવા પ્રતોભક મોકાને રાજેન્દ્રનાથુ જેવો માણસ ખાળી શકે ખરો કે? એઓ તો તુરંત જ બધાની અવગણના કરી રાહનના કાર્યામાં એટલા બધા પરોવાઈ ગયા કે ચોરીથી કશાક એમણે એને આખા તબિયતની બાબતમાં એઓ ફક્ત માંધીજીની આજ્ઞા માનતા. માંધીજીએ

એમને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ સમયે જેવમાં જવાની મના કરી. ને રાજેન્દ્રબાણને ગાંધીજીની એ આજ્ઞાને અનુસરવું પડ્યું. આમ રાજેન્દ્રબાણએ પોતાની જાતને, જનતામાં સમાવી દીધી છે. દેશથી અલગ એવા પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને એમણે મીઠાવી દીધું છે. ને આ જ એમની મહત્તા છે.

રાજેન્દ્રબાણ હંમેશાં ગાંધીવાદી રહ્યા છે. ગાંધીજીના વિચારો, ભાવના, આદર્શો, કાર્યરીતિ, એ વિષે એમને ક્યારેય ગાંધીજી જેડે મતભેદ પડ્યો નથી. સંપારણ્યમાં એમણે ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ જોઈ ને એમણે ગાંધીજીને પોતાના ગુરુ માન્યા. જવાહરલાલને ધણીય વાર બાપુ જેડે મતભેદો થયા છે. એ મતભેદ જાહેરમાં પડિતજીએ પ્રગટ પણ કર્યો છે. ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્ય વિષે સરદારને શંકા હતી, ને એઓ લડતના કામમાં જ વધારે માનતા. ચરખો, ખાદીપ્રચાર, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ બધાં કાર્યોને એઓ હસી કાઢતા, એ હકીકત ગુજરાતમાં ઠેરઠેર જાણીતી છે. પણ, રાજેન્દ્રબાણએ તો હંમેશાં ગાંધીજીને દરેકે દરેક બાબતમાં સાથ આપ્યો છે. એમણે રચનાત્મક કાર્યનું સમર્થન કર્યું. ગાંધીજીની જોમ એ વિષે પુસ્તિકા લખી. એમણે ખાદીપ્રચાર કર્યો. ગોસેવા કરી. રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કર્યો. એમ એમણે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનું યથાર્થ રીતે પાલન કરી બતાવ્યું. ગાંધીજીના એ સાચા અનુયાયી હોવાથી જ, એમને અજમત્રીની કે કોંગ્રેસ પ્રમુખની જવાબદારી લેવી ગમતી નહિ. ને છતાં એક સાચા સેવકની જોમ એઓ ગમે તે ભોગે ને ગમે તેવું જોખમ ખેડી જવાબદારી લેતા. જ્યારે ૧૯૩૬માં સુભાષબાણએ કસકપાની અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિ વખતે રાજનાથું આપ્યું, ને, એ કાંટાળો તાજ રાજેન્દ્રબાણએ સ્વીકાર્યો ત્યારે એમની પર શારીરિક

‘હુમલાઓ થયેલા. એમની પર અનેક જાતની ધમકી આપવાના પ્રયોગો થયા. એમની પર અપમાનની ઝડીઓ વર્ષો. પણ આ કાર્યાનિધિ પુરુષે એ બધું સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ સહન કર્યું. ને, પોતાની હિમ્મત, પોતાનું ગૌરવ જાળવી રાખ્યું.’

રાજેન્દ્રબાણને મન જીવન એક સંગ્રામ છે. મુશીબતોનો સામનો કરી, એને પાર પાડવામાં જ એમનું આત્મ જીવન વ્યતીત થયું છે. રાજાજીવનથી જ એમની મુશ્કેલીઓ સાર થયેલી. તારવાર નિશાળ બદલાયી રાજાના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર થાય. શિક્ષકોની સીખવવાની રીતો જુદી હોય ને મૂંઝાય કાલેજમાં પણ દરવખત, છેલ્લા મહિનાઓમાં જ મહેનત કરવી પડે. કારણ, માદગીએ અવારનવાર ત્યારથી જ એમની ખજર લેવા મારેલી. તેમાં વળી રાજકીય આદોલનની પ્રવળ અસર પણ એમના નાનકડા મગજને રોડી રાખતી હતી. કલકત્તા યુનિવર્સિટીને છોડી અલ્હાબાદ જવાનો વિચાર આવે. પણ પાછું મન ફરે અને કાર્યક્રમ બદલાય. તેમાં વળી, દરવખતે અચૂક, એઓ સારે માર્કે પાસે થયા હોય છતાં અકસ્માતથી એવી જૂઠ્ઠા થઈ જાય કે એમનું નામ પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓમાં ન આવે. એથી એમને દોઝદોડી કરવી પડે. ઉંચે શાસે રહેવું પડે ને ત્યારબાદ સાચું પરિણામ જાહેર થાય. ને એમ, એ, થયા પછી વકીલાતનું સીખવા મરિ, ત્યારે પણ, ટપુસનોમાં પડે, કાલેજના દિવસોમાં પણ છાત્રવૃત્તિમાથી જ પોતાના બચુતરનું ખર્ચ કાઢી નાખે. આમ એમણે જીવનમાં સંગ્રામો જ ખેડ્યા છે, જીવનમાં આવતી અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો જ કર્યો છે. એમ હોવાથી એમને જીવનસંગ્રામ એ રોજંદી ખીના જેવી સાહજિક દ્રિયા થઈ પડી છે.

રાજેન્દ્રબાણ એ આપણા બધાપ નેતાઓમાં પોતાની અનેક

વિશિષ્ટતાઓથી જૂદા તરી આવે છે. એમાંની એક વિશેષતા એમની 'પહેરવેશ પ્રત્યેની હિંમતીનતા છે. એમણે ક્યારેય પહેરવેશ માટે દરકાર રાખી નથી. કાલેજમાં હતા ત્યારે એમનો પાવજમો ને પહેરણુ એવો બધાથી જૂદો તરી આવતો. વેશ જોઈ એમના પ્રેરિસરોએ એમને મુસ્લિમ ધારેલા. એમની ટોપીનું ઠેકાણું ન હોય. કાટને એકાદું બટન જ ન હોય. ટાપરીપ ન હોય. કપડાં તો શરીરને ફક્ત ઢાંકવા માટે છે. શરીર ઢંકાય એટલે ખસ એ એમની દલીલ. એઓ વડીલ થયા ને એમણે પ્રેક્ટીસ કરવા માંડી ત્યારે કલકત્તાના હાઈકોર્ટ જજ શ્રી. ચેટરજીએ કપડાં વિશે દરકાર રાખવા મિઠી શિખામણુ આપેલી. પણ શેઠની શિખામણુ માંખા સુધી રહી છે. માંધીજી પહેરતા તો માત્ર લંગોટી પણ કપડાં તરફ ધ્યાન આપતા. પણ રાજેન્દ્રબાણુને કપડાં ઘાયલાં હોય એટલું જ જોઈ એ. બીજી દરકાર નહિ.

રાજેન્દ્રબાણુની બીજી લાક્ષણિકતા એ છે કે, એમની લાંબી માંદગી, ને માંદગી છતાં રાષ્ટ્રના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ. જાણે ધણીવાર એમના જીવનમાં માંદગી ને રાષ્ટ્રકાર્ય એ બે વચ્ચે હરિશર્ષ ન ચાલતી હોય એવું લાગે છે. એમણે લાંબી તેમજ ફરીફરી માંદગી ભોગવી છે. માંદગીને પરિણામે જ એમને ૧૯૩૪માં જોલમુક્ત કરવામાં આવ્યા. ૧૯૪૨માં પણ એમની માંદગી જ એમને છોડવવા પ્રયત્ન કરતી હતી. કેમ્પિસની ધણી બેઠકમાં એઓ હાજરી નથી આપી શક્યા. બંધારણસભાની અગત્યની બેઠકમાં પણ એમણે માંદગીની પરવા ન કરતાં નિયમિત હાજરી આપી સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન કર્યું છે. નાણુક તગિપત છતાં બિહારજૂકપનો હિમાલય જેવડો મોટો ખાર એમણે તે સમયે સહય ઉપાડી લીધે. કેમ્પિસના પ્રમુખપદનો અસલ બોન્ને દૂધની જેમ ઉપાડ્યો. અન્નમંત્રી થયા ને બંધારણસભાના પ્રમુખ થઈ

બધારણ્ય ધડતરનું કપરું કામ પણ હાથપર લીધું. આમ નિત્યના મોઢા છતાં નિત્યના ક્રિયાશીલ એવા કોઈ પણ નેતા હોય તો તે રાજેન્દ્રપ્રાણુ છે.

રાજેન્દ્રપ્રાણુની ત્રીજી લાક્ષણિકતા એ એમની નાનપણથી જ દીક્ષા એવી શુદ્ધિપ્રતિભા. ફારસી હોય કે હિંદી, સરકૂત હોય વા અર્થશાસ્ત્રો હિલસૂકી હોય કે ઇતિહાસ, ચિત્રકામ હોય કે કાવ્યો બધી પરીક્ષામાં એઓ હમેશાં પ્રથમ જ આવ્યા છે. પછી સામે હરિદ્વ પચીસ હોય કે પચીસહજાર. કલકત્તા યુનિવર્સિટી તરફથી લેવાતી મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પ્રથમ આવનાર એઓ. પ્રથમ બિહારી હતા, ને પછી તો અનેક મુશીનતો વચ્ચે એમણે પ્રથમ રહેવાનો ક્રમ ચાલુ જ રાખ્યો છે. વચ્ચે તો એવું પણ જાણેમવસાત બને કે એમણે જે વિષયની બીજે દિવસે પરીક્ષા આપનાર હોય તે વિષયને તેને આમલે દિવસે રાત્રે ઉપરઉપરથી કોઈ વિદ્યાર્થીની નોટસ મેળવી જોઈ લીધો હોય. વર્મ તો બધા જ ન હોય. આમ છતાં એમની ચપળ શુદ્ધિ, ધુરત જ વિષયનો મર્મ પારખી શકતી ને પોતાના વિષયની હજીવટ એઓ નિષ્ણાતની અદાથી કરતા. આ શુદ્ધિપ્રતિભા વડે જ એઓ વકીલાત કરતા. વેંત જ એક નામાકિત વકીલ તરીકે પંઢાયા એટલું જ નહિ પરંતુ, વકીલાતની સાથેસાથ સારા સમાજ-સેવક તરીકે પણ એમણે નામના મેળવી.

રાજેન્દ્રપ્રાણુની એક અન્ય વિશેષતા એ છે, કે એઓ સમાધાન-વૃત્તિમાં માને છે. મતભેદ હોય તો એ મતભેદ પ્રયત્નથી, જરા પણ સિદ્ધાંતને હાનિ થઈ સિવાય મીટાવી શકાય છે એ એમણે પોતાના જીવનના દૃષ્ટાંતો દ્વારા સાબીત કર્યું છે. પોતાના જ વિચારને વળગી રહી, પોતાનું બ્યક્તિત્વ બિરદાવવાની ટેવ એમને ફરતી નથી. ૧૯૨૦માં બ્યારે પ્રથમ સત્યાગ્રહ આદેશન શરૂ થયું ત્યારે એમની

દૃઢ માન્યતા હતી કે શાળાકોલેજોનો બહિષ્કાર એ તબક્કે ઇષ્ટ નથી. છતાં પણ, એમણે પરિસ્થિતિ જોડે સમાધાન કરી શાળાકોલેજના બહિષ્કારની બાંજ પૂકારી, ને પોતાના જ બાળકોને શાળાકોલેજમાંથી ઊઠાડી લઈ રક્ષાત કરી. તેવી જ રીતે એમને લાગતું હતું કે રાષ્ટ્ર માટે બંધારણીય માર્ગ ઇષ્ટ નથી પરંતુ, જ્યારે કોંગ્રેસે એમના પ્રમુખપણા હેઠળ બંધારણીય માર્ગે જવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે, એમણે તરત એ કાર્ય હાથ પર લીધું. જ્યારે જ્યારે એઓ કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા ત્યારે સ્વેચ્છાથી થયા નથી પરંતુ એમણે આપદ્ધમ તરીકે પ્રમુખપદનો કાંટાળો તાજ શિરપર ધારણ કર્યો છે. આમ એઓ વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ નહિ પણ રાષ્ટ્રના હિતની દૃષ્ટિએ જ હંમેશાં વિચાર કરે છે. વ્યક્તિ એમને મન મહત્વની નથી. સમષ્ટિ એમને મન મહત્વની છે.

રાજેન્દ્રબાબુની અન્ય એક વિશેષતા એ છે, કે એઓ બધાપક્ષના માનીતા છે, સર્વજનપ્રિય છે. માધીવાદી કે સમાજવાદી, સામ્યવાદી કે કૌમવાદી, રાજેન્દ્રબાબુની પ્રેમાળતા, એમની તટસ્થતા, એમની નિષ્કામ સેવાભાવના, એમની ઉદ્ધામ રાષ્ટ્રીયતા એ બધાની યોગ્ય કદર કરે છે. માંધીજી સાથે મતભેદ ધરાવનારા નીકળે, જવાહર સાથે મતભેદ રાખનારા પણ મળે, સરદારવિરોધીઓ આપણને સારી સંખ્યામાં મળે, પણ રાજેન્દ્રબાબુને વિરોધ કરનાર શોધ્યો જડે નહિ. કારણ એઓ પક્ષાપક્ષીમાં પડતા નથી. રાજકીય ખટપટ તરફ એમને એક જાતની ધૃણા છે. એઓ માત્ર સાચી સેવાના જ કરનારા છે. એમને બંધારણીય કાર્ય કરતાં રચનાત્મક કાર્ય જ વધુ હાવે છે. એમનું કાર્ય જનસેવા. એથી જ આજે ધણીને એમ લાગે છે, કે બાપુજીનું અધૂરું કાર્ય કોઈ પણ પૂરું કરી શકે એમ હોય તો તે રાજેન્દ્રબાબુ છે. એઓ રચનાત્મક કાર્ય કરતા હોવા છતાં, રાજકીય

કાર્ય કરનારાઓ ઉપર એમનો કાણુ, એમનું વર્ચસ્વ, એમનું વળન ઘણું જબરું છે. એ સગવડ, એ સ્થાન, મશાવળા, કાકાસાહેબ, વિનોબા, એ નેતાઓનું નથી. એ બધા કેવળ રચનાત્મક કાર્ય કરનારા, રાજકારણથી સદંતર અળગા રહેનારા, નેતાઓ છે. જ્યારે રાજેન્દ્રપ્રસાદ બંને જોડે ગાઢ સંપર્ક રાખી રહ્યા છે. એમની રહેણીકરણી, એમની જીવનરીતિ, એમના વિચારો એ સધળા એઓ આમજનતામાંના એક છે તે સાબીત કરે છે. આજે સમાજવાદી કે સામ્યવાદીને બીજા નેતાઓની વિરુદ્ધ કંઈ ને કંઈ કહેવાનું છે, પણ રાજેન્દ્રપ્રસાદ વિરુદ્ધ કોઈને કશું કહેવાપણું છે નહિ.

રાજેન્દ્રપ્રસાદની એક ખાસ વિશેષતા એ છે, કે, એઓ, એક બાજુ પુરતકપડિત છે, તો બીજી બાજુ પોતાના વિચારો, પોતાની બાવનાઓ, પોતાના ખ્યાલો, પોતાનાં સ્વપ્નાઓ, એ બધાં સક્રિય રૂપ આપનાર એ કર્મચોગી પણ છે. એમનું વાચન વિશાળ, એમનું મનન પણ એટલું ઊંડું, એમની આલેખન શક્તિ પણ એટલી સચોટ ને અસરકારક. એટલે એઓ લેખક પણ ખરા અને ક્રિયાશીલ પણ ખરા. એઓ જે પ્રશ્નને ઉપાડે તેને એઓ મૂળ સુધી હણે. એને દરેક દષ્ટિએ તપાસે અને પછી જ એમાંથી સારતત્વ શોધી કાઢે. આ કારણે જ રાજેન્દ્રપ્રસાદમાં આપણને ગાંભીર્ય, ગદનતા ને દષ્ટિ દેખાય છે.

રાજેન્દ્રપ્રસાદને અનેક રચનાત્મક કાર્યોમાં અત્યંત મદત્વનો ફાળો આપ્યો છે ખાદી કાર્ય બિહારમાં એમને જ આભારી છે. એઓ સરખા સંઘના એક મદત્વના સભ્ય છે. ને બિહારમાં જે ખાદીપ્રચાર થયો, તે એમને પ્રતાપે. આ ઉપરાંત, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું કાર્ય એમણે ઉપાડ્યું. તો, શાળાઓ, કોલેજો ને વિદ્યાપીઠ સુધીનું બધું મહાભારત કાર્ય એમણે એકલે હાથે ઉપાડ્યું એટલું જ નહિ પણ એ કાર્ય સફળતાપૂર્વક કરી

દેખાડ્યું. ને બિહારમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક પ્રયત્ન આદેશન જગાડી દીધું. એમણે હરિજન ઉદ્ધારનું કાર્ય હાથમાં લીધું તો, હરિજન મંદિર પ્રવેશ અંગે આખા હિન્દમાં પર્થટન ઠપ્પું. ઠેરઠેર સભાઓ ભરી હરિજનોને અપનાવવાનો, અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો, પૃથગમ એમણે સંભળાવ્યો ને, ફટોફટ મંદિરો ઉઘડવા લાગ્યાં. તામીલનાડમાં ને કેરળમાં, મલબારમાં ને ઉત્કલમાં, બિહારમાં ને યુક્તપ્રાંતમાં, એઓ આગળ ધપતા ગયા એમની જોડે ત્યારે' છે, હોલના હિન્દના ગવર્નર-જનરલ ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી રાજગોપાલાચારી અંગ્રેજીમાં ભાષણો આપતા જાય ને રાજેન્દ્રપ્રાણ એનાં ત્યાં ને ત્યાં ભાષાંતરો કરતા જાય. આમ અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું પ્રથમ આદેશન જગાડી, એઓ પડ્યા હિન્દુસ્તાની પ્રચારના કાર્યમાં. રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર એ પણ ગાંધીજીનું એક મહત્વનું રચનાત્મક કાર્ય છે. એથી રાજેન્દ્રપ્રાણ જ્યારે હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના નાગપુર અધિવેશનમાં પ્રમુખપદે ચૂંટાયા, ત્યારે, એમણે એ આખું વર્ષ હિન્દુસ્તાનીના પ્રચાર અર્થે દેશભરનું પર્થટન આરંભ્યું. પરિણામે રાષ્ટ્રભાષાની પરીક્ષામાં ખેસનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દરેક પ્રાંતમાંથી એત્રણ ગણી વધી. આ ઉપરાંત એમણે હિન્દુસ્તાનીના પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યાં, પારિભાષિક ચબ્દકોષ તૈયાર કરાવ્યો, હિન્દી-ઉર્દૂ શબ્દકોષ સક્રિય કાર્ય કરી તૈયાર કરાવ્યો, ને એ રીતે એમણે પોતાની તબિયત ખગાડી. આ ઉપરાંત ૧૯૪૪ પછી જ્યારે ગાંધીજીએ ગોરક્ષા પરિષદ અંગે એમનું નામ સૂચવ્યું ત્યારે એમણે ગાંધીજીનો હુકમ માથે ચઢાવી, એ પ્રસંગે આપણી ગોસેવાના પ્રશ્નનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી એક મનનીય ભાષણ આપ્યું. અને એઓ પ્રમુખ રહ્યા તે દરમિયાન, પટણામાં એક આદ્ય જૌશાળા સ્થપાવી. ને આપણી દોરઉછેરની પ્રવૃત્તિને નવો વેગ આપ્યો. આમ રચનાત્મક

કાર્યક્રમની આટલી ધમશ, એ વિષે પોતાની શારીરિક, સુખાકારીની બેદરકારી એ રાજેન્દ્રપ્રાણુના જ્વલંત જીવનની એક અનન્ય વિશિષ્ટતા કહી શકાય. જ્યારે જ્યારે એમણે પૂર્ણ વેગથી રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપાડ્યું છે ત્યારે ત્યારે એઓ મોટી માંદગીમાં પડકાયા જ છે. અને માંદગીમાં હોવા છતાં, એમણે કાર્યને અનેક રીતે પ્રત્યક્ષ વાં પરીક્ષ રીતે આમળ ધરાવવામાં મદદ કરી છે.

રાજેન્દ્રપ્રાણુનો નાનપણથી જ એક ખાસિયત એ હતી કે, પોતાની, બ્યક્તિગત જીવન તરફ બેદરકારી. એમણે પોતાના અંગત જીવનની કદીય પરવા કરી નથી. એમની આત્મકથામાં એઓ જણાવે છે કે, એમણે એમની પત્નીનો સહવાસ આ દેશકાર્યમાં પડ્યા પછી બાળ્યે એકાદ મહિનો સેળ્યો હોય. એઓ ન તો યુવના શિક્ષણ તરફ લક્ષ આપી શક્યા, ન તો પોતાની કૌટુંબિક આવકને સાચવી શક્યા. આમ સંસારમાં રહ્યા છતાં એઓ સાચેસાચ વિરાગી હતા. એઓ ક્રમાત્તા તે પણ બહુ દેશકાર્યમાં ખર્ચી નાખતા. નહિ તો વળી, રાજેન્દ્રપ્રાણુ જ્યારે સત્યામહમાં જ પહોંચ્યા ત્યારે આટઆટલી ધમધોઝાર ટ્રેકટરીસ ચાલતી હોવા છતાં, જેકની મુઠી ફક્ત પંદર રૂપિયા હોય એવું તે કંઈ બને ? પણ મળે તેટલું જનસેવામાં ખર્ચવું એ એમને માટે મહાનિયમ હતો. આમ દેશસેવામાં એમણે મહાન લસારો વેડ્યો.

આપણા નેતાઓમાં પોતાના જમાનામાં વિદ્યાર્થી આદિલન ઊભું કરી, પોતાના સમયની રાજકીય બાબતોમાં વિદ્યાર્થી આલમને જાગૃત કરવાનું માન રાજેન્દ્રપ્રાણુને જ જાય છે. એમણે બિહારના વિદ્યાર્થીઓને સંઘટિત કરી એમની પરિવહ બરી. અને એ રીતે વિદ્યાર્થીઓમાં સારી જોવી જાગૃતિ આણી ને વિદ્યાર્થી જીવનમાંથી જ નેતાઓરીનાં લક્ષણ દર્શાવ્યા. વિદ્યાર્થી આદિલનનું પડેલું માન બિહારને જાય છે ને તેમાં પણ રાજેન્દ્રપ્રાણુને.

રાજેન્દ્રપ્રાણ રાજકીય નેતા ખરા. પણ મુત્સદ્દી નહિ. એઓને રાજકારણની આંટીઘૂંટીઓ, પદ્માપક્ષી, એ બધું જમવું નથી. એમને સાંત કાર્ય કરવું જ બધું જમે છે. એમને રાજરમત કરતાં આવડતી નથી. તેથી જ, આ વખતે એમને ફરી વાર મહાસાબના પ્રમુખની ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાને સમજાવ્યા પણ એઓ નીકળ્યા થયા. કારણ એ ખટપટ એમને જમતી નથી. પરંતુ જ્યાં એમને સત્ય લાગે ત્યાં એઓ જરા પણ ડરવાના નહિ. એથી જ ચૂંટણીના બે દિવસ પૂર્વે જ એમણે ડો. પદ્માબી સીતારામૈયાને મતદાન આપવા વિષે નિવેદન પ્રગટ કર્યું. વળી, બંધારણસભાના પ્રમુખ હોવા છતાં એઓ અવારનવાર 'હરિજન'માં બંધારણસભાના ખરડાના અમુક મુદ્દાઓની વિરુદ્ધ લખાણો લખે છે.

આમ રાજેન્દ્રપ્રાણ એક સત્ત્વનિષ્ઠ લડવૈયા છે. હિંદુનું અણુમોણુ રત્ન છે. હિંદના એઓ માનવ હિમાલય છે. હિંદના એઓ શ્રીમતિ સરોજની નામકુના ચન્દ્રોમાં કહીએ તો:

“ શુદ્ધ જમવાનના આધ્યાત્મિક અનુગામી, સ્વાતંત્ર્યના ન્યોતિર્ધર, ને હિંદુનું બાબ ચક્રનારા એક અપ્રતિમ પ્રુરુષ છે ”

બઉંવણું યરીર, એ બરાવદાર મૂછોથી ઝીરવબધું સાગતું મુખમંડળ, હરહમેશ જેમાંથી કણ્ણુતાના વહેણ અખંડ નીતરતાં હોય એવી વિશાળ આંખો, ને રોહબરી મુખમુદ્રા, જાડો ને લાંબો ડગલો, નહિ તો જવાહર જાડીટ, જાડું છુંટણુથી જરા નીચે ને હમેશાં પાનીની હિપર સુધીવું ધોતીયુ, ને કથાવ દંગધડા વગરની જાણે માયાને માથે પડી હોય એવી ટોપી, એવી એમની યરીરની શોભા. આપણી આગળથી પસાર થાય, તો પ્રથમ દષ્ટિએ તદ્દન અનાડપંક, ગોઠાપણની સદંતર છાપ વિનાનું, એવું એમનું

વ્યક્તિતત્વ. એમાં આટઆટલી પ્રગા હશે, આવી પ્રયત્ન ભુદ્ધિમતા હશે, એનો ખ્યાલ સરખો. પણ એમનો દેહ જોતા ન આવે. પણ એ બાળ રક્ષતા પાછળ ડેટલી ઉચ્ચોચ સંસ્કારિતા રહેલી છે, તે તો કોઈ જાણનાર જ પારખી શકે હીરાપારખી કોઈ સામાન્ય જન થોડો હોય એ હીરાને ને રત્નને, પહેલાં જોખલેએ નાણી જોયું. ને પછી બાપુજીએ એમણે એ રત્નને વધુ તેજસ્વી ને દૈદ્યમાન બનાવ્યું. ને આજે એના ઝળહળતા પ્રકાશે ભારત ઉજળું છે ને રહેશે.

ઉપસંહાર

ધૈર્યવલ્લો રંગ, માયાપર ખાદીની ટોપી, બરાવદાર મૂઠો, કપડાંની બેઢરકારી, દમની સામે જેલે સતત મોરચો ચાંડપો છે એવા ઉત્સાહપૂર્ણ સેનાની, જલે કિસાનોના સાચા પ્રતિનિધિ હોય એવા, શહેરીજનનો જેને જરાય આપ ન લાગ્યો હોય એવા, નેતા તે રાજેન્દ્રબાણુ.

એમની શક્તિ યુવકને યરમાવે છે. એમની તપશ્ચર્યા તે ત્યાગરત્તિ બલબલ્લા સન્યાસીને પણ લજવાવે છે, તે એમની કુશાગ્રશુદ્ધિ સમક્ષ બલબલ્લા પાંડિતો પણ ચિર મૂકાવે છે. એમને જોઈને ભયભલાનું અભિમાન ચૂરેચૂરા થઈ ગયું છે. એઓ શ્રદ્ધાના તે સેવાના પ્રતીક છે. એઓ સદા જાગ્રત એવા લોકસેવક છે. એમના માર્ગમાં હંમેશાં જરાયે ઉચ્ચાટ નહિ, ખોટો ઉદ્દેશ નહિ, ભ્રાટે જુઓ ત્યારે નિર્મળ શાંતિ. એમની જીવનરીતિમાં ઈમાનદારી પૂર્ણત બરી છે. એમનો અહંકાર એમની નમ્રતામાં ડૂબ્યો છે. એમની વિદ્વત્તા વિનમ્રતામાં સમાઈ ગઈ છે.

રાજેન્દ્રબાણુ એટલે સાદાઈ. સાદાઈ તો ગાંધીજીએ આપણને અર્પેલો એક મહાગુણ છે. પણ રાજેન્દ્રબાણુની સાદાઈમાં એક પ્રકારની અનન્યતા છે. એ સાદાઈ એવી છે કે એ જોઈને આપણને એમ જ લાગવાનું કે આ તો કોઈ ગામડિયો પ્રુથ્વ છે. જવાહર-

લામણી સાથે રાજેન્દ્રબાણુનો એક ફોટોગ્રાફ હતો. એ જોઈને સચ્ચિદાનંદ સિંહાને એમ પ્રમ થયેલો કે જ્વાહરલાલજીની જોડે એમના મોટર ઢાંકનારનો ફોટો દશે. એમની સાદાઈમાં કૃત્રિમતા નથી. કરો પ્રપત્ત નથી. પણ એ એમના રુબાવતું જ એક લક્ષણ છે. કારણ સામાન્ય માનવીની જેમ સારા દેખાવાનું કે બીજા પોતાની તરફ આકર્ષાય એ જાતની વૃત્તિ જ એમનામાં રહી નથી. તેથી જ બાહ્ય આવરણ તરફ એઓ ખેંચાય છે. વેશભૂષા એ એમને મન શલ્યગાર નથી પણ માત્ર શરીર રક્ષણનું કે શરીર ઢાંકવાનું એક સાધન છે. એમને મોજશોખ કશું પસંદ જ નહિ. એકવાર રાજેન્દ્રબાણુ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ થૂંટાવલા એઓ થોડા મિત્રો જોડે અધિવેશન માટે રવાના થયા. એમના મિત્રો જે સાધારણ રીતે બીજા વર્ગમાં ખુસાફરી કરતા, તેમને પણ ત્રીજાવર્ગની ટીકીટ લેવી પડી. એમના મિત્રોને હતું કે અલ્હાબાદ પહોંચતાં, રાજેન્દ્રબાણુ કાં તો આનંદભવનમાં જ્વાહરલાલજીને ત્યાં ઉતારો કરશે, અથવા તો બાણુ પુરુષોત્તમદાસ ટંકનને ત્યાં. પ્રયાગ પહોંચતાં વેંત જ એમના સાથીઓએ, એમને ઘણો આગ્રહ કર્યો. પણ રાજેન્દ્રબાણુ ન તો આનંદભવન ગયા અથવા તો ટેલિફોનદ્વારા પોતાના આગમનના સમાચાર આપવાનો પણ એમણે વિરોધ કર્યો. એઓ રોશન પરના ઈન્ટરના ખુસાફરખાનામાં ઉતર્યા. ત્યાં નાહી ધોઈને એક હોટેલમાં જોગન લઈ, સીધા એક્કાગાડી બાડે કરી સંમેલનની ઓફિસમાં પહોંચ્યા. ટંકનજી કે સંમેલનના અન્ય ઠાઈ અધિકારીને રાજેન્દ્રબાણુના આગમનની કશીય ખબર નહિ. એટલે રાજેન્દ્રબાણુને એક્કામાંથી ઉતરતા જોઈને એમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું, ને, એ લોકો લજવાયા પણ ખરા. એક જણ કહે, "અમારે ત્યાં બીજાવર્ગના નેતાઓ પણ એક્કાગાડીમાં ખુસાફરી ન કરે. તો રાજેન્દ્રબાણુ.."

જેવા ડૉંગ્રિસના જે વારના પ્રમુખ જેવી કક્ષાના નેતા આમ એકામાં મુસાફરી કરે એ જોઈને અમારી ચરમનો પાર નથી". આ એમની સાદાઈ.

રાજેન્દ્રભાણુ એટલે પરલક્ષી દષ્ટિની મૂર્તિ. એઓ સામાની દષ્ટિએ જ વિચારે છે. અન્યને શું યશે, એની લાગણી તો નહિ દુઃખાય એ દષ્ટિ રાખીને જ એઓ બધાં કામ કરે. ગરીબ ને તવંજર, બધા એમને મન સરખા. એમને ત્યાં ગમે તે માણસ આવી એમને મળીને પોતાનું કામ કરાવી શકે. એમનાં દ્વાર સદા સર્વદા લોકોને માટે ખુલ્લાં જ હોય. એમને મળતાં ડોઈ ડોઈને અટકાવે એથી એમને ખૂબ જ દુઃખ થાય. એકવાર રાજેન્દ્રભાણુ ડૉંગ્રિસના પ્રમુખ હતા. એમને પ્રુકળ કામ રહેતું વિશ્રામનું તો નામ નહોતું. ડૉંગ્રિસની સુવર્ણ જ્યંતી હતી. મલબાર હીલ પર એક મારવાડી શેઠિયાના મહેમાન હતા. એવામાં એમની ખાંસીએ જોર પકડ્યું. કૃપાલાણીજી ત્યાં જ હતા. એમણે રાજેન્દ્રભાણુના એક સાથીને કહ્યું, "રાજેન્દ્રભાણુને સખત ખાંસી થઈ છે. સાજો જે સભામાં બાપજી કરવાના છે. એટલે એમને બપોરના તો પૂરેપૂરો આરામ મળવો જોઈએ. એમને મળવા તો લોકો આવ્યા જ કરવાના. જો એ બધાને મળવા દઈશું, તો, એમની તબિયત વધારે બગડશે. માટે તમે ફાટક પર બેસો ને ડોઈને આવવા ન દેશો". બપોરે બેજિન લઈ રાજેન્દ્રભાણુ જરા આરામ લેવા ગયા. દશેક મિનીટ થઈ હશે, ત્યાં ત્રણચાર શેઠિયા જેવા લાગતા માણસો આવ્યા. એમણે કહ્યું, "અમારે ખૂબ જરૂરી કામ છે. અમને રાજેન્દ્રભાણુને મળવા દો".

પેલા બારણાની ચોટી કરતા સાથી કહે, "એમની તબિયત ૧ સારી નથી. એમને સાંજે બાપજો કરવાનાં છે. એમને આરામની

ખૂબ જરૂર છે. એટલે આપ લોકોને હમણાં તો હું નહિ જ અંદર જવા દઉં”.

પેલા લોકો શુરમે ચલા. શોરબોર મચ્યો. ને, એ ધમાલમાં રાજેન્દ્રબાણુ જાગી ઊઠ્યા. એમણે પેલા સાથીને અંદર બોલાવીને બધી હકીકત પૂછી. રાજેન્દ્રબાણુને માહું લાગ્યું. પેલા સાથીને કહે, “એટલે આપેથી એ લોકો આવ્યા તેમને પાછા કાઢવા એ સારું કહેવાય? જરૂરી કામ ન હોત તો આ તાપમાં એ લોકો આવત-સા માટે? પાછા જાય તો એમને કેવું થાય? તને આમ જરૂરી કામે માર્ગ ઠેકાણે ગયો હોય ને માર્ગ પાછો મોકલે તો કેવું થાય જરા સોમની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ”. એમ કહી પેલા લોકોને અંદર બોલાવી, પેલા સાથીને જલ્દી પોતે એના આચરણ બદલ માફી માગી.

એ જ રીતે માદુંગામાં જલેરસભા હતી. રાજેન્દ્રબાણુએ બાપણ પૂરું કયું હતું. પ્રમુખ મહાશય રાજેન્દ્રબાણુનો આભાર માનતા હતા, એટલામાં સભામાંથી એક જણ એક ખાલામાં છરાનું સુગંધી પાણી લઈને આગળ આવ્યો. એ આવીને રાજેન્દ્રબાણુના પ્રેક્ષા સાથીને કહે, “જાણીને માટે મેં આખી જપોર મહેનત કરીને આ છરાનું સુગંધી પાણી તૈયાર કયું છે. જાણીને જરા હોને કે પાણી પીએ”. પેલા સાથી કહે, “ઠંડી છે એમને ખાંસી લેપડી છે. એટલે એમને પાણીની જરૂર નથી. ઉલટી એથી એમનું શરીર વધારે જગડશે”. છતાંય પેલા ભાઈ રાજેન્દ્રબાણુ તરફ પાણીનો ખાલો ધરે, ને, પેલા સાથી એમને વારે. એટલામાં રાજેન્દ્રબાણુની દૃષ્ટિ એ તરફ વળી. એમણે તરત પૂછ્યું, “શું છે ભાઈ?” એટલે પેલા ભાઈએ ઉત્તર આપ્યો, “જાણી, આજે આખી જપોર મહેનત કરી મેં આપને માટે આ સુગંધીદાર છરાનું

પાણી તૈયાર થયું છે. એક ઘૂંટ પીએ તો મહેરબાની". રાજેન્દ્રબાણુએ તરત પ્યાસો લીધો ને બે ત્રણ ઘૂંટડા પાણી પીધું. પેસો રાજી રાજી થઈ ગયો. રસ્તામાં પોતાના સાથીને રાજેન્દ્રબાણુ કહે, "બે ઘૂંટડા પાણીમાં મારી તબિયત શું બગડી જવાની હતી? ન પીત તો એ માણસને બિચારાને કેટલું દુઃખ થાત?"

આમ પોતાના દુઃખનો વિચાર ન કરતાં અન્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની, બીજાનાં સુખદુઃખ તરત સમજી લેવાની એમની વૃત્તિ બહુ સહેજ ને સ્વાભાવિક છે.

સ્નેહાળતા તો એમના જીવન જોડે જડાઈ ગઈ છે. પોતાના એકેએક કાર્યકર જોડે એઓ સમભાવથી વર્તે છે. એ બધાની જોડે એમને એકતા લાગે છે. એક વાર ૧૯૩૧માં કલકત્તામાં હિંદી સાહિત્ય સંમેલનનું અધિવેશન હતું. એમાં બિહારના બીજા કાર્યકર્તાઓ પણ શામિલ હતા. રાજેન્દ્રબાણુ આખા તેવા તેમને સીધા જ મંચ પર લઈ જવામાં આવ્યા. એઓ મંચ પર બેઠા. મંચની બરાબર નીચે જ બિહારના કાર્યકર્તાઓ હતા. રાજેન્દ્રબાણુએ એ લોકોને જોયા એટલે એ પોતે મંચ પરથી નીચે ઉતરી સીધા એમના સાથીઓની પાસે આવ્યા ને કહે, "જરા ખસો તો. મને બેસવાનો માગ કરી આપો". એમના સાથીઓએ એમને મંચ પર જવા ઘણું સમજાવ્યા, પણ રાજેન્દ્રબાણુ થોડા માનવાના હતા? એઓ તો છેક છેવટ સુધી નીચે જ બેસી રહ્યા.

રાજેન્દ્રબાણુની કર્તવ્યનિષ્ઠા પણ અજળ છે. દમનો વ્યાધિ એમની કર્તવ્યભાવનાની આડે આવતો નથી. સાવજનિક કાર્ય માટે એઓ ક્યારેય પણ પોતાની તબિયતનો વિચાર કરતા નથી. દુષ્કાળ, રોગ, રેલસંકટ, ધરતીકંપ જેવા પ્રસંગોએ તો એઓ

પોતાની જાતને વિલકુલ વિસરી જાય છે. એમણે એવો નિયમ કર્યો છે કે, પોતે જોટલું સુતર કાંતે તેટલી જ ખાદી એઓ પહેરે. જો તથા ઘોતિયાં જોટલી ખાદી કાંતાય તો એઓ ત્રીજાથી ચોથું ઘોતિયું ન પહેરે. આટલી બધી સચ્ચાઈ, આટલી પ્રયત્ન કરતી બાવના એમનામાં છે.

રાજેન્દ્રપ્રાણુ એટલે આદિથી અન્ત સુધી મેવક. આજે તો એઓ સેવક મરીને માંધીજના માઠ સંપર્કને પરિણામે સાધક પણ બન્યા છે. એમણે એટલે બક્તિ ને મદાનેા રસ્તો લીધો છે. એ માર્ગમાં સંદેહ નથી, શંકા કે સંસય નથી. એ માર્ગ ઈતિવારનો છે, આત્મત્યાગનો છે. એમની માનવતા એ તો મંગાનેા પુનિત પ્રવાહ છે એ પ્રવાહમાં સોન નદીના જેવી ઉમતા નથી કે નમ્રદાના જેવી વક્રતા યે નથી. એ પ્રવાહમાં નજરમાં ન માપ એવી વિશાળતા છે. સત્યને અહિંસા, સેવા ને ઉદારતા એના આતર-પ્રવાહો છે.

રાજનીતિની કુટિલતા એમને સ્પર્શી શકી નથી. એમની સત્યનીતિને એ ડગાવી શકી નથી. એમણે ઉવડી રાજનીતિને પોતાના ઉજ્જવળ પ્રભાવથી પ્રમાણિત કરી છે. એમને પક્ષા-પક્ષીની માયાજળમાં, રાજનીતિ ગૂંચવી શકી નથી. પણ એ તો પેલા કમળપુષ્પની જેમ રાજનીતિના ઊંડા જળમાં હોવા છતાં એના કુયુલોથી અરપૃષ્ટ રહ્યા છે. અધિકાર, સત્તા, એ બધા ઝેરને શંકર સમા એ નિહારી મહાપુરુષ પી ગયા છે. જેમ નદી પોતાની પાસે પોતાનું કશું ન રાખતાં બધું સિન્ધુને સમર્પિત કરી દે છે, તેવી જ રીતે એમણે જનસમૂહ રૂપી સાગરને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દીધું છે. નિહારનો એકેએક પુરુષ પછી એ ચાહે તે પક્ષનો હો. છતાં એ રાજેન્દ્રપ્રાણુને પોતાનો

નેતા માને છે. એનું એક મુખ્ય કારણ તો એ છે કે રાજેન્દ્ર-બાણુની વાણીમાં દાર્ઢ પણ વાર વ્યંચ નથી, કટાક્ષ નથી, સામાને દગાડવાની શક્તિ નથી હોતી. એમનામાં નથી ધર્મો, કે, દેવ. નથી અધિકારનો શોખ. નથી કડવાસ કે નથી અશ્રદ્ધા.

રાજેન્દ્રબાણુ આમ મને તેટલા માંદા રહેશે, એમનું શરીર-સ્વાસ્થ્ય એમની શક્તિને વિશેષ નીવડતું હશે તો પણ, એમણે દેશની નિરનિરાળા પ્રકારની જનતા જોડે જે જીવંત સંપર્ક સાધ્યો છે તેવો પંડિત જવાદરસાસ સિવાય દેશની દાર્ઢપણ વ્યક્તિએ પ્રવાસ કરી જનસંપર્ક સાધ્યો નથી. રાષ્ટ્રપતિ તરીકે એમણે રાષ્ટ્રની જીવતતાનો મુખ્ય પરિચય ફેળવ્યો છે. જ્યારે એઓ ફેરિસના પ્રમુખ ચૂંટાયા ત્યારે વિરોધી ટીકા કરનારા ધણા નીકળેલા. એ લોકો કહેતા હતા, આ ફુર્જન દેહ, આ હમેશનાં માંદા માણસ દેશની આવી કટોકટીના વખતમાં શું કરી શકવાના હતા. એ સંધ કાચોએ શી રીતે જવાનો હતો. પણ જ્યારે મુંબઈ ફેરિસનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું, ત્યારે રાજેન્દ્રબાણુએ પોતાની અવિરત કાર્યશક્તિનો પરચો બતાવ્યો ત્યારે એ જ ટીકા કરનારાઓ દારી ગયા. ત્યારે પોતાની માન્યતા ખોટી હતી, તથા એ દેશનેતાને સમજવામાં પોતે ભૂલ કરી હતી તેમ એ લોકો જ કહેવા લાગ્યા.

કર્તવ્યપ્રિયતાની જોડે બગવાને રાજેન્દ્રબાણુને વહતુલશક્તિ પણ આપી છે. એમના બાવલોમાં ખોટો ઈસ્કેરાટ નથી હોતો, પણ લોકોના હૃદયને સ્પર્શે એવું, પ્રમાણસર, મુદ્દાસર ને વિવેકયુક્ત એમનું બાવણ હોય છે. એમની બાવણ કરવાની રીતિ અધ્યાપકની રીતિ છે. એમાં વાતને વિકૃત કરવાની રાજનીતિશીની કપટકળા નથી, કે અતિશયોક્તિનો ભાર નથી હોતો. પણ, સરંજ વાણીમાં, સચોટ, દલીલોથી એઓ વાસ્તવિક

પરિસ્થિતિ રજૂ કરે છે. એમની હિન્દી એ સામાન્યમાં સામાન્ય માનવી સમજે એવી હિન્દી છે. એ પંજાબમાં જન્મ તો એમાં ઉર્દૂ શબ્દો બારોબાર બધો હશે, ને જો એઓ મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, કે મધ્યપ્રાંતમાં બાપણુ આપતા હોય તો એમાં હિન્દી-સંસ્કૃત શબ્દો હોય.

રાજેન્દ્રબાણુ ભાવનાના ને શુદ્ધિ બંનેના સંગમનું પ્રયોગક્ષેત્ર છે. રાજેન્દ્રબાણુનાં જીવનનું પૃથક્કરણ શી રીતે થઈ શકે? ન્યાં નિર્ભેળ દ્રષ્ટિ જ હોય ત્યાં દ્રષ્ટિ ને પાણી શી રીતે નોખા પાડી શકાય? એમનો બહારનો રૂપરંગ જોતાં, ને એમની અંતર પ્રતિભા જોતાં આપણને એમ જ થાય કે ભગવાને એક બેડોળ કૃષીમા હલોહન અમૃત બધું છે.

ગાંધીયુગની હિંદની રાજનીતિમાં જેમણે સેવા, આડંબર કે દંભ વિનાની શ્રદ્ધાનું દાન કર્યું છે, જેમના સ્વભાવમાં જ ડોહડું આસ્વાજ કરવાની કે હઠ્ઠવાની વૃત્તિ જ નથી, જે જનતાને વશાદાર છે કારણકે એઓ પોતાની જાત પ્રત્યે વશાદાર છે તે રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

ગાંધીજી ભારતના આત્માનું પ્રતીક છે. પડિત જવાહરલાલ પંચમના સંસર્ગથી ભારત કેવું પ્રદીપ્ત બન્યું તેની અભિવ્યક્તિ છે. સરદાર પટેલ એ પોતાના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવા માટે જાગૃત ભારતની ક્ષુભ છે. એમનામાં દુરુશનો પર પ્રકાર કરવાની સદા તત્પરતા હોય છે. ન્યારે રાજેન્દ્રપ્રસાદ એ આપણી પરિપૂર્ત શ્રદ્ધા, પ્રબુદ્ધ આત્મત્યાગ અને સળગ કર્તવ્યનિષ્ઠાના પ્રતીક છે. ભારતની અકૃત્રિમતા, એની નૈસર્ગિકતા, એના એઓ પ્રતિનિધિ છે.

परिशिष्ट १

‘હિંદી રાજભાષા’ વિષે રાજેન્દ્રપ્રાશ્નએ વ્યક્ત કરેલા વિચારો

(૧)

સ્થાનિક બોલીઓની વાત જવા દઈએ તો બંગાળી, હિંદી, પંજાબી, ગુજરાતી, મરાઠી, તેલુગુ, તામિલ, મલયાળમ, કન્નડ, ઉડિયા અને આસામી આટલી હિંદી મુખ્ય ભાષાઓ છે. એમાંની દરેક ધણી મોટી સંખ્યાના લોકોની લખાણ અને સાહિત્યની ભાષા છે અને દેશના ઠીક ઠીક મોટા પ્રદેશમાં તે પ્રચલિત છે. એમાંથી હિંદી, ઉર્દૂ અને હિંદુસ્તાની શૈલીમાં સૌથી બહોળા વિસ્તારમાં પ્રચલિત છે. હિંદી મધ્યસ્થ સરકારનું વહીવટી અને સરકારી કામકાજ ઈષ્ટ ભાષામાં ચલાવવું એ સવાલ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. આવી એક ભાષાની જરૂરિયાત સૌ ઇર્ષ્ટ સ્વીકારે છે. વળી ઉપર જણાવવામાં આવેલી ભાષાઓની પ્રત્યેક ભાષા જ્યાં પ્રચલિત હોય તે વિભાગની સરકારી ભાષા હોય એવી અપેક્ષા પણ રાખવામાં આવે છે. આમ, દરેક વિભાગને એ ભાષા સાથે કામ પાડવાનું રહેશે. એક સ્થાનિક અથવા પ્રાંતના હેતુને માટે અને બીજી હિંદ સમસ્તના હેતુને માટે. જેને હિંદ સમસ્ત માટેની ભાષા તરીકે પસંદ કરવામાં આવે તે અમુક વિભાગ કે પ્રાંતની પ્રચલિત ભાષા પણ હોય ત્યાં વળી બુદ્ધિ વાત એક સમસ્ત હિંદના રાજવહીવટ માટેની સર્વમાન્ય ભાષા હોય અને બીજી પ્રાંતને માટેની ભાષા હોય એવી અપેક્ષા

સ્વાભાવિક લાગે છે, પરંતુ એવી અપેક્ષાનાં પરિણામોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ હમેશાં કરવામાં આવતો નથી.

એ સવાલ કંઈ નવો નથી. શૂતકાળમાં એ ઉદ્ભવ્યો હતો. એક વખતે હિંદ સમસ્તતા હેતુને માટે દેશભરમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. જો કે એ જનસમુદાયની ભાષા નહોતી અને ગણ્યામાંગ્યા લોકો જ તેનો અભ્યાસ કરતા હતા. એ કાવ્ય અને સાહિત્યની ભાષા હતી એટલું જ નહીં પણ પોતાની કૃતિ હિંદભરમાં પ્રચલિત કરવાને ચઢાતા લેખકો ફિલસૂફી, વૈદક, ઇજનેરી વિદ્યા, રસાયણ, ખગોળવિદ્યા તથા વિજ્ઞાનના ઇતર વિષયોના પ્રથે એ ભાષામાં જ લખતા. કાવ્યના પ્રથે પણ સંસ્કૃતમાં લખતા. ધાર્મિક સાહિત્યની ભાષા પણ બેશક સંસ્કૃત જ હતી. પરંતુ સંસ્કૃત અને કેઈ પણ પ્રાંતીય ભાષા વચ્ચે કદીયે ધર્ષણ થયાનું મારી જાયું નથી. પ્રાંતીય ભાષાઓએ કેવળ વિચારો જ નહીં પણ પોતાનો શબ્દભંડોળ પણ સારી પેઠે સંસ્કૃતમાંથી લીધો છે. હિતર અને પશ્ચિમ હિંદની ધણે અંશે સંસ્કૃતમાંથી જ ઊતરી આવેલી પ્રાન્તીય ભાષાઓ કરતાં સર્વથા ખીળ જ મૂળમાંથી ઊતરી આવેલી દક્ષિણ હિંદની ભાષાઓ એમાંથી વિચારો અને શબ્દભંડોળ ઓછા પ્રમાણમાં લે એ સ્વાભાવિક હતું.

મુસલમાનો હિંદમાં આવ્યા અને આ દેશના રાજકર્તા બન્યા ત્યારે સરકારી અને વહીવટી હેતુઓને માટે તેમણે પોતાની ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો, પરંતુ એ સિવાય સંસ્કૃત કે પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં તેમણે કશી દખલ ન કરી. ઇસ્લામની ભાષા અરબી છે..... પરંતુ હિંદના મુસલમાન રાજકર્તાઓની ભાષા અરબી નહોતી. તેમણે ફારસી ભાષા અપનાવી કેમ કે અરબી કરતાં તેનો તેમને વધારે પરિચય હતો.....ફારસી રાજભાષા બની અને એ કારણે

તેનો બહેનના પ્રમાણમાં અભ્યાસ થવા લાગ્યો.....દારસી બાપા અને સાહિત્ય પર અરળી બાપા અને સાહિત્યની ભારે અસર થવા પામી છે. પરંતુ હિંદમાં તો અરળી કરતાં દારસી વિશેષ કરીને અપનાવવામાં આવી. દારસીનો પ્રચાર એટલો બધો વધી ગયો કે,.....મોટા ભાગના સામાન્ય લોકો પણ પોતાનો વહીવટી દારસીમાં ચલાવતા.....

અંગ્રેજો અહીં આવ્યા ત્યારે રાજવહીટમાં તેઓ પોતાની બાપા વાપરવા લાગ્યા અને ધીમે ધીમે તેમણે દારસીનું સ્થાન અંગ્રેજીને આપ્યું..... પરિણામે.....સરકારી અને વહીવટી હેતુઓ માટેની બાપા તરીકે અંગ્રેજીનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે; વેપારી પેદાઓ અને બીજાઓએ પણ તેને અપનાવી છે. આ અનિવાર્ય હતું, કારણ કે અંગ્રેજીનો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ત્યારથી એનો વધુ ને વધુ ફેલાવો થતો ગયો છે. તે એટલે સુધી કે યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચ અભ્યાસનું જ નહીં પણ શાળાનાં નીચલાં ધોરણના શિક્ષણનું માધ્યમ પણ અંગ્રેજી બની ગઈ.....

હિંદમાં મુસલમાન કે અંગ્રેજ રાજકર્તાઓએ કયું તે, એક પ્રજાએ બીજી પ્રજાને છતી લીધી હોય અથવા બીજા દેશ પર પોતાનો અમલ સ્થાપ્યો હોય એ સ્થિતિમાં કુનિયાબરમાં બનવા પામ્યું છે હવે પરદેશી અમલનો અંત આવ્યો છે ત્યારે આપણે બધો વહેવાર આપણી પોતાની બાપામાં ચાલવો જોઈએ એવી આદ્ય પ્રદર્શિત કરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ હું ઉપર જણાવી ગયો તેમ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ઘણી બાપાઓ પ્રચલિત છે અને તેથી હિંદ સમસ્તને માટે એક બાપા હોવી એ જરૂરનું છે.....દેશના કોઈ પણ ભાગની કોઈ ને કોઈ બાપા

દેશના બીજા ભાગો પર પરાણે ઠોકી બેસાડીને એક પ્રકારનું
 ભાષાનું આધિપત્ય અથવા સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો સવાલ જ નથી.
 ઝઘડો દેશસભસ્ત માટેની સર્વસામાન્ય ભાષા તરીકે હવે જેનો
 સ્વીકાર કરવામાં આવશે તેની અને સામેથી ફારસી યા અંગ્રેજી
 વચ્ચે ઊભો થાય છે. આજની દેશ સમસ્તની સર્વ સામાન્ય
 ભાષાને, જે લોકોની અને જે ભાગોની એ ભાષા નથી તેઓ તેને
 એવી ભાષા તરીકે સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારશે, જ્યારે મુસલમાન રાજ-
 કર્તાઓએ ફારસી અને અંગ્રેજ રાજકર્તાઓએ અંગ્રેજી લોકો પર
 લાદી ત્યારે તેમને માટે પસંદગી કરવાનો અવકાશ નહોતો.....
 અવરજવર અને સંસર્ગ સાધવાનું મુશ્કેલ હતું અને ઝડપી
 આવ જ અશક્ય હતી ત્યારે સર્વસામાન્ય ભાષાની જરૂર એટલી
 નહોતી અથવા સહેલાઈથી દેખાતી નહોતી. પણ આજની પરિસ્થિતિએ
 તેમજ આધુનિક જમાનાના અવરજવરનાં તથા સંસર્ગ સાધવાનાં
 માધ્યમોએ દુનિયાની સૂરત એટલી બધી બદલી નાખી છે કે
 દેશના એક ભાગને તેના બીજા ભાગોથી અજાણ રાખવાનું અતિ
 મુશ્કેલ બની ગયું ■ આજે એ સ્થિતિ છે કે,
 આધુનિક પરિસ્થિતિને કારણે જ નહીં, બ્રિટિશ અગ્રસને પરિણામે
 પણ આપણા મોટા ભાગના કાયદા સમસ્ત દેશને માટે સર્વસામાન્ય છે.
 છેલ્લાં સો કે તેથી વે વધારે વરસો દરમ્યાન બધા પ્રાન્તોમાં તેમજ
 બધાંખરમાં દેશી રાજ્યોમાં પણ બધા કાયદા અંગ્રેજીમાં થતા રહ્યા છે
 અને દેશબરમાં તે સમજાતા આવ્યા છે તથા જરૂર પ્રમાણે વકીલો તેનો
 અભ્યાસ કરતા આવ્યા છે. હાઈ કોર્ટોના ચુકાદાઓ બધા
 અંગ્રેજીમાં હોય છે. બીજી હાઈ કોર્ટો તેમને અનુસરતી ન હોય તોયે
 એ ચુકાદાઓનું અખ્યાન થાય છે, તેમને ટકિવામાં આવે છે તથા
 તથા તેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. એ જ રીતે જુદા જુદા
 પ્રાન્તોની ધારાસભાની કાર્યવાહી પણ મોટે ભાગે અંગ્રેજીમાં જ

ચાલતી હોવાથી મધ્યસ્થ ધારાસભાની કાર્યવાહીના હેવાલની પેઠે એના હેવાલો પણ ખીજા પ્રાન્તોને મળે છે. સવાલ એ ઊઠે છે કે, મધ્યસ્થ સરકારના વહીવટી કામ માટે આપણે એક ભાષા સ્વીકારીએ અને દરેક ભાષા વિભાગના સરકારી તેમજ વહીવટી કામ માટે તે તે ભાગની સ્થાનિક ભાષા સ્વીકારીએ તો એ જે વચ્ચેની સીમા ક્યાં દોરીશું ? જો દરેક પ્રાન્તમાં કાયદા તે પ્રાન્તની ભાષામાં થવાના હોય તો ખીજા પ્રાન્તોને તે જાણવાનો લાભ અને તક મળતી નથી. તે જ રીતે એ પ્રાન્તને પણ જાકીના દરેક પ્રાન્તના કાયદા જાણી તેના લાભ ઊઠાવવાની તક મળતી નથી. દરેક ભાષાવિભાગની અદાલતની ભાષા સ્વાભાવિક રીતે જ તે વિભાગની ભાષા રહેશે અને તેથી એની હાઇકોર્ટના ચુકાદા ખીજા હાઇકોર્ટો આગળ ટાંકવા માટે મળશે નહીં અને તે જ રીતે તેની હાઇકોર્ટને ખીજા હાઇકોર્ટના મહત્વના ચુકાદાઓના લાભ ઊઠાવવાનો અવકાશ નહીં રહે સુપ્રિમ કોર્ટ એટલે કે દેશની સર્વોચ્ચ અદાલતની ભાષા કઈ રહેશે ? હું ધારું છું કે તે દેશ સમસ્તની સર્વસામાન્ય ભાષા હશે. જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા ચુકાદાઓ સામેની અપીલનો નિર્ણય તે કેવી રીતે કરશે ? તેના ન્યાયાધીશો સામાન્ય રીતે પોતાના વિભાગની અને દેશની સર્વસામાન્ય ભાષા એમ એથી વધુ ભાષા જાણે એવી અપેક્ષા ન રાખી શકાય. તો પછી જેની સામે અપીલ કરવામાં આવી હોય તે ચુકાદાઓના તરજુમા પરથી તેઓ પોતાનું કામ ચલાવશે ? જેની સામે અપીલ કરવામાં આવી હોય તે ચુકાદો કાયદાના મુદ્દાને અંગેના નિર્ણયોની ઘણાં વરસો સુધી વિસ્તરતી હારમાળાનો છેલ્લો મથુકો હોય એવું અપીલ માટેની છેવટની અદાલતમાં ઘણી વાર બને છે અને એવો ચુકાદો રદ થતાં ચુકાદાઓની આખી હારમાળા નકામી બની જાય એ ભૂતકાળમાં બનવું હતું અને ભવિષ્યમાં પણ બનવા સંભવ છે. જિલ્લાની અદાલતના તેમજ પ્રાંતની હાઇકોર્ટના વકીલો

અને ન્યાયાધીશોએ સુપ્રિમ કોર્ટના છેલ્લામાં છેલ્લા ચુકાદોની જાણકારી કેવી રીતે રાખવી? આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ એક જ રીતે આપી શકાય કે, પોતપોતાની ફરજ જરાજર બજાવી શકે એટલા માટે વહીવટી અમલદારો, સુપ્રિમ કોર્ટ, પ્રાંતિક સરકારો અને હાઈકોર્ટના જ નહીં પણ છેક નીચલી અદાયતોના વકીલો અને ન્યાયાધીશો, ધારાસભાઓના સભ્યો વગેરેએ ઓછામાં ઓછી હિંદ સમસ્તની સર્વમાન્ય ભાષા બોલી લેવી જોઈએ. એના પરથી એ દક્ષિત યાચ છે કે, એ સર્વમાન્ય ભાષા સખ્યાબંધ ભોલો અને શીખવાની રહેશે અને લોકચાહીને સહજતાપૂર્વક અવાવવી હોય તો તે સમગ્ર પ્રજાવ્યાપી નહીં, તો બની શકે એટલી બહોળી ફેલાયેલી હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એ દક્ષિત યાચ છે કે, સાંસ્કૃતિક હેતુઓ સિવાય પણ સર્વમાન્ય ભાષાનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર વધતો રહેવો જોઈશે.

એ જ સવાલને આપણે બીજી દૃષ્ટિથી તપાસીએ. પોતપોતાના અધિકારક્ષેત્રમાં શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વભાવિક રીતે જ પોતપોતાના પ્રાંતની ભાષાને અપનાવી રહી છે તે આપણી યુનિવર્સિટીઓ એક બીજી સાથે સંપર્ક અને કરો એ સંબંધ રાખ્યા વિના સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો વિકાસ સાધશે? સંશોધન કળારા આપણા આમયિકા કઈ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવા? તે આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓમાં કે સર્વમાન્ય ભાષામાં હોય?..... જો એવા સામયિકા સર્વમાન્ય ભાષામાં નીકળવાનાં હોય તો સંશોધનનું માર્ગ કરનારાઓએ એ ભાષામાં સારી સરખી પ્રવીણતા મેળવવી રહી.....હિંદમાં અંગ્રેજી ભાષાનો બારે સરળતાપૂર્વક અભ્યાસ થતો આવ્યો છે એનું કારણ એ છે કે એમાં પ્રવીણતા મેળવનાથી બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં કુનિયાદારીની

બાળતમાં સફળતા મેળવવાનો લાગ મળતો હતો.

પરસ્પરવિરોધી દાવાઓનું સમાધાન કરવાનો પ્રયાસ હમેશાં મુશ્કેલ હોય ■ પરંતુ એ ક્યાં વિના છૂટકો નથી. અહીં આપણે બાપાવાર વિભાગો અને સમગ્ર હિંદના દાવાઓનો સુમેળ સાધવાનો છે. અને જુદા જુદા બધા ઘટકોએ સ્વીકાયું છે તેમ, હિંદ એક અને અવિભાજ્ય રહેવું જોઈએ એવું એક વખત આપણે સ્વીકારીએ એટલે હિંદ સમસ્તના દાવાઓનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. એને માટે જો અમુક પ્રદેશ કે વિભાગના ગણતતા હોય એવા હલ્લો પર કાપ મૂકવાની જરૂર પડે તો તે સહી લેવું રહ્યું. રાજકીય હેતુઓને માટે આ વસ્તુ સ્વીકારી લેવામાં આવી છે અને માત્ર બંધારણના ખરડામાં જ નહીં પણ ૧૯૩૫ના બંધારણ કાયદામાં પણ મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાંતોનાં ક્ષેત્રો ઝીણવટપૂર્વક ઠરાવવામાં આવ્યાં છે અને સીમિત કરવામાં આવ્યાં છે ભારે મહત્વની બાબતોમાં મધ્યસ્થ સરકારની સર્વોપરિતા નિબાધસત્તાપૂર્વક સ્વીકારી લેવામાં આવી છે. સર્વમાન્ય બાપાની બાળતમાં પણ એમ જ થયું ઘટે. એની મપોદાઓ બલે નહીં કરવામાં આવે પરંતુ એનું ક્ષેત્ર ધણું જ વિશાળ છે એની ના પાડી શકાય એમ નથી. એમાંથી અનિવાર્ય રીતે એ પણ ફલિત થાય છે કે, કેળવણીની વ્યવસ્થાની પણ એની સાથે બંધબેસતી આવે એ રીતે પુનર્રચના કરવી જોઈએ.

(૨)

હિંદને માટે સર્વમાન્ય બાપાની જરૂરિયાત અને તેમાંથી ફલિત થતી બાળતો સ્વીકાર્યા પછી તરત જ કઈ ભાષા એ સર્વમાન્ય ભાષા બની શકે એ સવાલ ઊઠે છે. કેટલેક ટેકાણે એવું સૂચવવામાં આવે છે કે અંગ્રેજીએ કથારનું એ સ્થાન

પ્રાપ્ત કર્યું છે અને એ ચાલુ ન રાખવાનું તથા હિંદની બીજા કોઈ ભાષાને એનું સ્થાન આપવાનું કશું કારણ નથી. આથી સર્વમાન્ય ભાષા પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે તે કારણ અંગ્રેજી આજે બજાવી રહી છે એ વાત સાચી છે. બીજો એક લાભ એ છે કે, અંગ્રેજી પાસે સમૃદ્ધ અને વધતો રહેતો શબ્દ ભંડોળ છે. વળી એ દુનિયાના ઘણા મોટા ભાગમાં સમજાય છે તથા એણે આંતરરાષ્ટ્રીય દરજ્જા અને ઉપયોગિતા પ્રાપ્ત કર્યા છે. એ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી હિંદની કોઈ પણ ભાષાને માટે મુશ્કેલ છે. આ બધા લાભો અંગ્રેજીને પડે છે ખરા પરંતુ આ દેશમાં તેણે મૂળ નાખ્યાં નથી અને આજસુધી એને મળતો આવેલો રાજ્યનો આશરો ખેતી લેવામાં આવતાં લેત આજે એની જે વ્યાપક અસર છે તે દૂર થશે. વળી, પરદેશી ભાષા દેશના બધા ભાગોમાં પરાઈ જ રહેવાની અને દેશનો કોઈ પણ ભાગ પોતાની ભાષા જાણે છે તે રીતે સમજાયે એ ભાષા શીખી શકે નહીં. આથી અંગ્રેજી ભાષા શીખવી પડશે અને રાજ્યની કૃત્રિમ મદદ દ્વારા એનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો પડશે પરંતુ એ બહી કદી મૂળ નહીં ધાલે અને આ દેશના કોઈ પણ ભાગની આમજનતાની ભાષા એ ન બની શકે, ન્યારે હિંદની બીજા કોઈ પણ ભાષા કઈ નહીં તે દેશના કોઈ એક ભાગના બધા વગોની તેમ જ આમ જનતાની ભાષા તે હશે જ. વળી બીજા કેટલીયે પ્રાન્તીય ભાષાઓ સાથે પણ તેનો નિકટનો સબંધ હશે અને એ રીતે પ્રાન્તોના લોકો પણ એને સહેવાઈથી અપનાવી શકશે. આથી આપણી પસંદગી હિંદની ભાષા પૂરતી જ મર્યાદિત હોવી જોઈએ, આપણે અંગ્રેજી શીખવાનું સદતર બંધ કરીશું એવો એનો અર્થ નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય હેતુઓને અર્થે આપણે અંગ્રેજી શીખવાની રહેશે જ. તેના વૈજ્ઞાનિક,

તાત્વિક તેમજ ઈતર સાહિત્યના વિપુલ વારસાને કારણે પણ આપણે તે શીખવી પડશે. પણ એનો અભ્યાસ ગણ્યામાંક્યા લોકો કરશે અને એ અભ્યાસનું જિંડાણ કેટલું હશે તેનો આધાર એનો શો ઉપયોગ કરવાનો છે એ પર રહેશે.....

હિંદની ભાષાઓમાં જે બહોળા વિસ્તારમાં બોલાતી અને સમજાતી હોય તે ભાષા પર જ સ્વાભાવિક રીતે એ પસંદગી ઉતરશે આ રીતે હિંદી કે હિંદુસ્તાનીની એ માટેની પસંદગી ઉઘાડી છે; પણ એને ચાહે તે નામ આપો. એની પાસે સારું સરખું સાહિત્ય છે, એ વિકસી શકે એવી છે, ઉત્તર હિંદની બધી ભાષાઓ સાથે એનો સંબંધ છે અને એમાંની કેટલું પણ ભાષા બોલનાર અને જાણનાર એ સહેલાઈથી શીખી શકે એમ છે. દક્ષિણ હિંદની ભાષાઓમાં પણ, ખાસ કરીને તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાળા ભાષામાં સંસ્કૃતભાષી ઉદ્ભવેલા શબ્દો સારા પ્રમાણમાં છે, વિદ્યાન, કાપદો, રાજવહીવટ, રાજકારણ, ઈજનેરી વિદ્યા, ઉદ્યોગો વગેરે વિષયોને લગતા આધુનિક વિચારો વ્યક્ત કરવા માટેનું વાહન બનાવવા માટે હિંદી કે હિંદુસ્તાનીનો શબ્દભંડોળ સારી પેઠે વધારવો જોઈશે એ વસ્તુ સ્વીકારવી જોઈએ. આ વાત હિંદની ખીણ ભાષાઓને પણ લાગુ પડે છે. ખીજું, હિંદની સર્વમાન્ય ભાષા જે પ્રદેશોમાં તે જાણીતી કે સમજાતી ન હોય તેમને સુગમ યર્થ પડે એટલા માટે તેને બની શકે એટલી સહેલી બનાવવી જોઈએ.....નવો શબ્દ યોજતાં પહેલાં જે ભાષામાં બળી ગયો હોય અથવા સહેલાઈથી બળી જઈ શકે એમ હોય એવો ચાલુ શબ્દ યોજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. પ્રાંતીય ભાષાઓ છે અને હિંદી કે હિંદુસ્તાનીના શબ્દભંડોળમાં તેઓ સારા સરખો ફાળો આપી શકે એમ છે અને એવી એક કે વધારે પ્રાંતીય

ભાષામાં સામાન્ય હોય એવા શબ્દ હિંદી કે હિંદુસ્તાનીએ ન સ્વીકારવાને કશું કારણ નથી. સાહિત્યની ભાષામાં વપરાતા જ નહીં પણ પ્રચલિત બોલીઓના શબ્દો પણ એમાં સારો ફાળો આપી શકે. ગામડાંની બોલીઓ જીવંતી ભાષાઓ છે અને નવી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે તે નવા નવા અતિ સૂચક શબ્દો હમેશા યોગ્ય જ કરે છે..... પોતાના શબ્દભંડોળમાં ઉમેરા કરવાથી ભાષા કશું ગુમાવતી નથી પણ તેને લાભ જ થાય છે, એ નવા શબ્દો બંધે ગમે ત્યાંથી લેવામાં આવ્યા હોય. કેઈ પણ વિકસતી જતી ભાષા વરસોવરસ પોતાનો શબ્દભંડોળ અવશ્ય સારી પેઠે વધારતી જ જવાની..... હિંદી કે હિંદુસ્તાનીએ ભાષામાં બળી જાય એવા શબ્દો ગમે ત્યાંથી લેવાની ઉદાર નીતિ અખત્યાર કરવી પડશે. વખત જતા શબ્દો જુદા જુદા અર્થભેદો પ્રાપ્ત કરશે અને ભાષા ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ અર્થ પ્રકટ કરનારી બનતી જશે એથી કરીને સર્વમાન્ય ભાષાના વિકાસના મૂળભૂત નિયમ તરીકે એમ નહીં કરવું જોઈએ કે તે પરભાષાના એટલે કે પોતાના ન હોય એવા પણ હિંદી કે હિંદ બહારની ભાષાઓમાં વપરાતા શબ્દોનો બહિષ્કાર ન કરતાં તેમને માટે પોતાના દ્વાર ખુલ્લા રાખશે.

આ પરથી જણાશે કે સર્વમાન્ય ભાષા હિંદી હોય કે હિંદુસ્તાની એ મધ્યો મિથ્યા છે. બ્યાકરણ અને બંધારણ ભાષાને તેની વિશિષ્ટતા આપે છે જેના તરફ દુર્લક્ષ કરી શકાય એવા કેટલાક મામૂલી ભેદો બાદ કરતાં હિંદી અને હિંદુસ્તાની બંનેનાં બ્યાકરણ અને બંધારણ સમાન છે. જે કેઈ ભેદ છે તે શબ્દભંડોળમાં છે અને ઉપલબ્ધ હોય તે શબ્દોને ન ટાળતા તેમને લાખલ કરવાનું નક્કી કરીએ તો તેને અંગેની અર્થોમાં કશું વજૂદ નહીં રહે.

આ બધું કયા પછી પણ સંખ્યાબંધ શાસ્ત્રીય અથવા પારિભાષિક શબ્દો યોજવાની જરૂર રહેશે. હિંદની પ્રચલિત ભાષાઓમાંથી તે નહીં મળે. હિંદ બહારની ભાષામાંથી તે લેવાનું મુશ્કેલ અને ભારરૂપ થઈ પડે પણ હિંદની ભાષાનો યોજવામાં આવેલો શબ્દ થોડા જ વખતમાં ભાષામાં એકરૂપ થઈ જશે. આ નવા શબ્દો કયા બંડારમાંથી મેળવવા ? એક જ બંડાર મારી નજરે પડે છે અને તે સંસ્કૃત ભાષા છે. એ હિંદની બધી ભાષાઓનો સર્વસામાન્ય બંડાર છે. જૂનાકાળમાં તેમણે છૂટથી એમાંથી શબ્દો લીધા છે અને કદાચ ઉર્દૂ બાદ કરતાં આજે પણ તેઓ તેમ કરી રહી છે. હિંદની કેઈ પણ ભાષામાં જેને માટે પ્રચલિત શબ્દ ન હોય એવો વિચાર બ્યક્ત કરવાને શબ્દ યોજવાની જગ્યાએ પણ જરૂર ઊભી થાય ત્યારે તે સંસ્કૃતના વિપુલ બંડારમાંથી જ ખોળા કાઢવો જોઈએ. એમાંથી બીજો કોઈ ઉગારો નથી. હિંદુસ્તાનીને પણ હિંદીના જેટલા જ પ્રમાણમાં એમ કરવું પડશે. એ માટે અરબી કે ફારસીનું શરણું શોધવાનું હિંદુસ્તાનીને પણ નહીં પાલવે.

એટલે આપણે નીચેના નિર્ણયો પર આવીએ છીએ.

૧. હિંદ સમસ્તને માટે સર્વમાન્ય ભાષા જરૂરી છે.

૨. બધી પ્રાન્તીય ભાષા બોલનારા લોકોને દેશભરમાં મોટા પાયા પર એ સર્વમાન્ય ભાષા શીખવી પડશે.

૩. એ ભાષા અંગ્રેજી નહીં પણ હિંદની કેઈ ભાષા હશે.

૪. હિંદની ભાષાઓ પૈકી એને માટે હિંદી કે હિંદુસ્તાની સાથો વધારે યોગ્ય છે.

૫. પરંતુ હિંદી કે હિંદુસ્તાનીને પરબાષાના શબ્દોનો બહિષ્કાર

કરવાની નીતિ છોડવી પડશે અને બીજી ભાષાઓના શબ્દોના પ્રવેશ માટે પોતાનાં હાર જોશવાં પડશે.

૧. આ વધારાના શબ્દો પ્રાન્તીય ભાષાઓમાંથી અને ગામડી જોશીમાંથી આવવા જોઈએ. પરદેશી ભાષાઓના શબ્દોના પણ સહનર બહિષ્કાર ન કરી શકાય.

૨. આ દૃષ્ટિથી જોતાં હિંદી અને હિંદુસ્તાની વચ્ચેની ત્રાસ મિથ્યા છે.

૩. બીજી ભાષાઓની મદદથી એના શબ્દભંડોળમાં ઉમેરો કરવામાં આવે તે ઉપરાંત આધુનિક વિચારો ખાસ કરીને સામ્યીય સ્વરૂપના—ગૃહીત કરવા માટે સંખ્યાબંધ પારિભાષિક શબ્દો યોજવાના રહેશે. આ શબ્દો સંસ્કૃતના શબ્દભંડોળમાંથી લેવામાં આવશે.

ઉપસહાર

હું એવો જન્મનો આવવો સ્પષ્ટ જોઈ રહ્યો છું કે ન્યારે દેખાયેલા અથવા ભણેલાગણેલા ગણાવાનો હાલો રાખનાર હરેક માણસે હિંદની સમાન ભાષા એટલે કે રાજભાષા અને પોતાના પ્રદેશની ભાષા એમ બે ભાષા એછામાં એછી જાણવી રહેશે... વડાલો, ન્યાયાધીશો અને ન્યાયનું કામ જાળવનારા એવા જ બીજા અમલદારો, ધારાસભાઓના સભ્યો અને શિક્ષણના ઉપદ્યા દરજ્જાના વર્ગોમાં દેખવડી આપનારા શિક્ષકો અથવા અધ્યાપકો એ બધા પોતાની કામગીરી જરાયર બજાવવાનો ઉમેદ રાખતા હશે તો તેમણે હિંદની સમાન ભાષા જાણવી જ જોઈશે અને તેનો મહાવરો રાખવો જોઈશેમારી એવી પણ ધારણા છે કે આજે જેમ અંગ્રેજી ભાષાનાં અખબારો આખા દેશમાં

જાય છે તેમ આખા હિંદમાં જતાં રાજમાયાનાં છાપાં હરેક પ્રાંતમાંથી નીકળ્યા વિના નહીં રહે.

આ બધી બાબતો સિદ્ધ કરવી હોય તો વિશ્વવિદ્યાલયો તેમજ બીજી મેળવણીની સંસ્થાઓની દેશની સમાન ભાષાની સારી સરખી જાંચી જાતની મેળવણી આપવાની શક્તિ હોવી જોઈશે એ હકીકત સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી. કેમ કે વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી નીકળનારા જે વિદ્યાર્થી જાંચા સરકારી હોદ્દાઓ મેળવવાની આકાંક્ષા રાખતાં હશે, રાજદારી વ્યવસાયમાં પડવા ધારતા હશે, વધારે જાંચી જાતની વિજ્ઞાનની અથવા યંત્રોદ્યોગની વિદ્યાઓનું જ્ઞાન મેળવવા માગતા હશે, વૃત્તવિવેચનના વ્યવસાયમાં પડવા ઇચ્છતા હશે તે સૌને હિંદની સમાન ભાષામાં માત્ર પ્રાવીણ્ય મેળવવાની સમગ્ર મળવી જ જોઈએ આ આશય પાર પાડવો હોય તો માધ્યમિક શાળાના ચોથા ધોરણથી ઉપરના ધોરણના અભ્યાસક્રમમાં હિંદની સમાન ભાષાને બીજી ભાષાના દરજ્જાના વિષય તરીકે બધા પ્રાંતોમાં રાખવો પડશે અને હરેક રીતે તેના અભ્યાસને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈશે.

માત્ર માનવું છે કે હિંદી લોકોમાં ભાષાઓ હસ્તમત કરવાની એક ખાસ શક્તિ છે. અને એક વાર મેં દર્શાવી છે તે રીતિ સી કોઈને બરાબર સમજાઈ જશે પછી પોતાની પ્રાંતિક બોલી કે ભાષા ગમે તે હશે તોયે તેમને હિંદની સમાન ભાષા પર સરસ કાજૂ મેળવનાં ઝાઝી વાર નહીં લાગે. અંગ્રેજી આપણું હિંદીઓને મોટે તદ્દન પારકી ભાષા હોવા છતાં અહીં તેનો અભ્યાસ દરજ્જાના દાખલ કરવામાં આવ્યો તેની સાથે તેનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓની પહેલી જ પેઢીએ તેમાં અસાધારણ નિપૂણતા મેળવી હતી તે બતાવી હતી. ત્યાર બાદ અંગ્રેજી ભાષામાં હિંદીઓએ

મેળવેલી નિપૂણતામાં વધારો થયો નથી; અંગ્રેજનાં ગાનનું જીડાણું નહીં, કેવળ વિગતાર વધ્યો છે. એથી હિંદની રાજભાષાનું શિક્ષણુ વ્યવસ્થિત રીતે અપાતું થશે પછી કોઈક એક પ્રદેશ જીવનની હરિશ્ચંદ્રિયા પાછળ પડી જશે એવો જરાયે ડર રાખવાનું કારણ નથી. આ પ્રાણતર્કા કોઈક એક પ્રશ્નને કુદરતી કંઈક વધારે પડતો અથવા ગેરવાજની લાજ રહેતો હશે તો તેને દૂર કરવાની કંઈક સુવર્માન્ય યોજના કરી એનો ડર હશે તે દૂર કરી શકાશે.

બૃહદ્ ગુજરાત ગ્રંથાવલિ

(આ ગ્રંથાવલિની એક વિશ્વ વિશિષ્ટતા છે અને તે એ કે એમાં પ્રસિદ્ધ
ધનારાં સર્વ પુરતો શ્રી મય બેલાલ ભોરી એડિટરેટ ફૂલ જ હશે)

બૃહદ્ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, ચૌપાટી, અંબઈ-૭.

બૃહદ્ ગુજરાત ગ્રંથાવલિની વિશિષ્ટતા :

૧. પૈકૃત : રૂપિયા ૫૦૦૭ પૈકૃનોને શ્રદ્ધાવલિનાં સર્વે પુસ્તકો વિના મૂલ્યે મળશે.
૨. આલ્પવન સંસ્થા : રૂપિયા ૨૫૦૭ આલ્પવન સંસ્થાનાં શ્રદ્ધાવલિનાં સર્વે પુસ્તકો અડધા કિંમતે મળશે.
૩. વાર્ષિક સંસ્થા : રૂપિયા ૫૭ વાર્ષિક સંસ્થાને પ્રત્યેક પુસ્તક ફીડ ૨૫% વગર મળશે અને પ્રતિવર્ષ પ્રસિદ્ધ થતાં સર્વે પુસ્તકો ખરીદવાં પડશે.
૪. સ્થાપનામાં પચાસ પુસ્તકોની એ નામાવલિ આપી છે તે ૧૬૫૩ ના કીસે બર મુખીમાં પ્રસિદ્ધ થશે.
૫. ૧૬૫૪ અને ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થનારાં પુસ્તકોની સંવિસ્તાર ભંડોરમાં હવે પછી કરવામાં આવશે.
૬. વધુ વિગતો માટે પ્રકાશક એડે પત્રવ્યવહાર કરવો.

પૃથક્ ગુજરાત ગ્રંથાવલિ : સૂચિપત્ર

અ. : જીવન ચરિત્રો :

રૂ. આ. પા.

૧ રાષ્ટ્રવલ્લભ સરદાર વલ્લભભાઈ	૩-૦-૦
૨ મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	૨-૦-૦
૩ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ	૪-૮-૦
૪ રાજાજી	૪-૮-૦
૫ ડૉ. પદ્માણી સીતારામૈયા	૩-૦-૦
૬ આચાર્ય કૃપાલાણી	૩-૦-૦
૭ શ્રીમતિ સરોજિની નાયક	૩-૦-૦
૮ પ્રાતાઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી	૫-૦-૦
૯ રાષ્ટ્રપ્રિય જવાહરલાલજી	૫-૦-૦
૧૦ શ્રીયુત્ત વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ	૩-૦-૦
૧૧ પંડિત ભાતીલાલ, કેશવજી દાસ અને લાલા લજપતરાય	૩-૦-૦

રૂ. આ. પા.

૧૨	દિળક, ગોખલે અને રાનાડે	૩-૦-૦
૧૩	વર્તમાન હિન્દની કેરલીક પ્રતિભા- શાળી સન્નારીઓ	૪-૦-૦
૧૪	દેવસના કેરલાક મૂક સેવકો	૩-૦-૦
૧૫	ગુજરાતના ઘડવૈયાઓ	૪-૦-૦
૧૬	નાનાલાલ : સર્જન અને પ્રતિભા	૩-૦-૦
૧૭	દાકા કાલેલકર : સર્જન અને ચિંતન	૩-૦-૦
૧૮	મેઘાણી : જીવન અને કવન	૩-૦-૦
૧૯	દયારામ : ગુજરાતનો રસસમ્રાટ	૩-૦-૦
૨૦	પ્રેમાનંદ : ગુજરાતનો મહાકવિ	૩-૦-૦
૨૧	નરસિંહ અને મીરાં	૩-૦-૦
૨૨	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૩-૦-૦
૨૩	સમુદ્રગુપ્ત	૩-૦-૦
૨૪	દેવાનાં પ્રિયદર્શી સમ્રાટ અશોક	૩-૦-૦
૨૫	સરકારી અને સૌંદર્યવતી ભાગલ શાહજાદીઓ અને સમ્રાણીઓ	૫-૦-૦

ચ :- નવલકથાઓ, નવલિકાઓ, નાટિકાઓ,
 સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અને લલિતેતર
 સાહિત્ય :

રૂ. આ. પા.

૧	સૌંદર્યના ઉદ્યાનમાં (ઐતિહાસિક નવલિકાઓ)	૪-૮-૦
૨	રાણકદેવડી (ઐતિહાસિક નવલકથા)	૩-૦-૦
૩	વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ (,)	૩-૦-૦
૪	સયોગિતા (,)	૩-૦-૦
૫	હિંદનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ	૫-૦-૦
૬	શાહજહાં (ઐતિહાસિક નવલકથા)	૩-૦-૦
૭	સંઘામસિંહ (,)	૩-૦-૦
૮	દુર્ગાદાસ (,)	૩-૦-૦
૯	ગુરજહાં (,)	૩-૦-૦
૧૦	શ્રી. હર્ષ (,)	૩-૦-૦
૧૧	રક્તધારા (ઐતિહાસિક નવલિકાઓ)	૪-૮-૦

૧૨	રિપોર્ટ, ગોખલે અને રાનાડે	૩-૦-૦
૧૩	વર્તમાન હિન્દની કેટલીક પ્રતિભા શાળી સત્રારીઓ	૪-૦-૦
૧૪	કોંગ્રેસના કેટલાક મૂક સેવકો	૩-૦-૦
૧૫	, ગુજરાતના ઘડવૈયાઓ	૪-૦-૦
૧૬	નાનાલાલ : સર્જન અને પ્રતિભા	૨-૦-૦
૧૭	કાકા કાલેલકર : સર્જન અને ચિંતન	૩-૦-૦
૧૮	મેઘાણી : જીવન અને કવન	૩-૦-૦
૧૯	દયારામ : ગુજરાતનો રસસત્રાહ	૩-૦-૦
૨૦	, પ્રેમાનંદ : ગુજરાતનો મહાકવિ	૩-૦-૦
૨૧	નરસિંહ અને મીરાં	૩-૦-૦
૨૨	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૩-૦-૦
૨૩	સમુદ્રગુપ્ત	૩-૦-૦
૨૪	દેવાનાં પ્રિયદર્શી સત્રાહ અશોક	૩-૦-૦
૨૫	સરકારી અને સૌદર્ભવતી ગોમલ ગાલ્જલીઓ અને મત્રાફીઓ	૫-૦-૦

વ : નવલકથાઓ, નવલિકાઓ, નાટિકાઓ,
 સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અને લલિતેતર
 સાહિત્ય :

રૂ. આ. પા.

૧	સોદરેના ઉદ્યાનમાં (ઐતિહાસિક નવલિકાઓ)	૪-૮-૦
૨	રાજકુટુંબી (ઐતિહાસિક નવલકથા)	૩-૦-૦
૩	વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ (૧૧)	૩-૦-૦
૪	સ યોગિતા (૧૧)	૩-૦-૦
૫	હિંદને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ	૫-૦-૦
૬	શાહજહાં (ઐતિહાસિક નવલકથા)	૩-૦-૦
૭	સંઘાતસિંહ (૧૧)	૩-૦-૦
૮	દુર્ગાદાસ (૧૧)	૩-૦-૦
૯	નૂરજહાં (૧૧)	૩-૦-૦
૧૦	શ્રી. હર્ષ (૧૧)	૩-૦-૦
૧૧	રઝધારા (ઐતિહાસિક નવલિકાઓ)	૪-૮-૦

- ૧૨ હિંદમાં પારસીઓ ૫-૦-૦
- ૧૩ ગુજરાતમાં જૈનસંસ્કૃતિ ૪-૦-૦
- ૧૪ કેટલાંક પ્રવાસવર્ણનો ૩-૦-૦
- ૧૫ હિંદમાં મુગલાઈ : અમર વારસો ૩-૦-૦
- ૧૬ ગુજરાતનો ઇતિહાસ-એક સાંસ્કૃતિક
વિહંગાવલોકન ૨-૦-૦
- ૧૭ ઐતિહાસિક એકાંકી નાટકો અને
વિલચરૂપ ઐતિહાસિક પ્રસંગો ૩-૦-૦
- ૧૮ આપણાં સંસ્કૃતિ ધામો : વિશ્વવિદ્યા
લયો, પુસ્તકાલયો, સંશોધનશૃલો,
વૈજ્ઞાનિક તથા કુળવણીવિષયક
સંસ્થાઓ, સંગ્રહસ્થાનો, છબીશૃલો,
નાટ્યશૃલો વિગેરે ૩-૦-૦
- ૧૯ હિંદમાં કુળવણી : જૂત, વર્તમાન
અને ભાવિ-એક તલસ્પર્શી ચિત્ર ૩-૦-૦

૨૦ કેટલાક પ્રતિભાસંપન્ન સજ્જનો :
 પૌર્ણત્ય તેમજ પોષ્ટ્યાત્ય ૪-૦-૦

૨૧ જગતના ધર્મપ્રવર્તકો ૩-૦-૦

૨૨ મહાત્મા ગાંધી : હૃલનાત્મક દષ્ટિએ ૩-૦-૦

૨૩ આપણી સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ ૩-૦-૦

૨૪ આપણું રાજમંધારણ ૩-૦-૦

૨૫ જોશીનાં લાપણા : રાજકીય,
 સાહિત્યિક, આર્થિક, ધાર્મિક,
 સામાજિક, અને કેળવણી વિષયક ૫-૦-૦

બૃહદ્ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર
 ૪૩, જરીવાલા બિલ્ડિંગ, ચૌપાટી, મુંબઈ ૭.

મુંબઈ હાઇકોર્ટના સુપ્રતિષ્ઠિત ધારાશાસ્ત્રી અને
વિદ્વાન સાહિત્યકાર

શ્રી. અંબેલાલ જોશી એડવોકેટ

કૃત

યુગ પ્રવર્તક

બૃહદ્ ગુજરાત ગ્રંથાવલિ

જે, દૂઠ સમયમાં સારા મુંબઈ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર
તેમજ દૂર દૂર આફ્રિકા અને બર્મામાં લોકપ્રિય
થઈ પડી છે,

જેનાં, સૌંદર્યદર્શી, સર્જનાત્મક અને રામાયક
સાહિત્યે ગુજરાતી વાહુગમયમાં એક નવો

જ ચીલો પાડ્યો છે,

અને જેને, ગુજરાતનાં સંસ્કારી કુટુંબોએ, પુસ્તકો
લેખો તેમજ કેળવણીવિષયક સંસ્થાઓએ

ઉમંગભરે વધાવી લીધી છે તે કલાત્મક

ગ્રંથાવલિનાં પુસ્તકો

વાંચો અને વંચાવો.